

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav etnologie

Historické vědy – etnologie

Tomáš Samek

**Možnosti deixe jako interpretačního principu:
česky a německy mediováný prostor**

The Possibilities of Deixis as a Principle of Interpretation:

Mediation in Czech and German Public Space

Dizertační práce

Vedoucí práce: Doc. PhDr. František Vrhel, CSc.

2015

Prohlašuji, že jsem dizertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 23. 3. 2015

Tomáš Samek

Obsah

Poděkování	1
Klíčová slova a abstrakt.....	2
Key Words and Abstract	2
ÚVOD: KOLIK MOŽNOSTÍ MÁ DEIXE?.....	3
Metodologický horizont	6
Vztah kompozice k tématu.....	10
Notace a ortografie	11
1 POLARISMUS.....	13
2 STAVEBNÍ KAMENY DEIKTICKÉ DIMENZE.....	24
Saussureovský obrat.....	24
Text jako <i>parole</i>	27
Deixe jako endofora	28
Deixe jako exofora	30
Singulární a plurální origo	31
Kontext a kontextualizace	33
Symbol jako protodeiktikum.....	37
Jediné pole symbolicko-deiktické	40
Reflektovanost deixe	43
Nereferenční deixe	46
Pole deiktické a sociální	47
Deixe na fantazmatu	50
3 MEDIOVANOST A IDEOLOGIE	53
Mediovanost a Jakobsonův model	56
Stupeň mediovanosti sdíleného.....	66
Identita jako mediovaná ideologie	78
U nás a ve světě	80
4 POUTNÍK MEDIÁLNÍ KRAJINOU.....	92
Sdílení jako (meta)mediace	93
Pestrá republika	96
Deiktická polarita bulvárnost – serióznost.....	101
Deiktikum jako protosymbol	111
My jsme lid (a vy ne).....	115
Když <i>já</i> je <i>my</i>	120

5	DEIXE A TRANSCENDENCE	122
	Hranice mezi Ty a Ono	123
	Svět jako vztah (gramatických) osob.....	129
	ZÁVĚR: MOŽNOSTI A LIMITY DEIXE.....	133
	Terminologický klíč	139
	Soupis obrazových položek	142
	Zdroje analyzovaných materiálů.....	143
	Literatura.....	146

Poděkování

Děkuji všem, kdo mi pomohli radou nebo kritickým čtením textu, jmenovitě Pavlu Baršovi, Martinu Hříbkovi, Ľubě Kobové, Martě Kuhlman, Michalu Polákovi, Martině Příbylové, Davidu Rakušanovi, Ondřeji Slačálkovi, Tereze Stöckelové a Martinu Škabrahovi. Za veškeré nedostatky přirozeně nesu odpovědnost sám. Stanislavu Holubcovi jsem vděčný za poskytnutí dvou fotografií z jeho osobního archivu. Zvláštní dík patří mému školiteli Františku Vrhelovi za všechny cenné rady a připomínky, poskytnutou literaturu a vstřícnost akademickou i lidskou.

Klíčová slova a abstrakt

Klíčová slova: deixe; deiktická perspektiva; lingvistické kategorie; deskriptivní metajazyk; veřejný prostor; sociální interakce; interpretativní přístup; mediovaná komunikace; masová média; ideologie; sociální identita; origo; situovanost; fatická funkce; čeština; němčina.

Abstrakt: Práce zkoumá, zda je možné deixi koncipovat jako jeden z interpretačních principů světa sociálních a komunikačních interakcí. Odpověď hledá v rovině teoretické a na empirickém materiálu – příkladech přímé i zprostředkované komunikace v českém a německém veřejném prostoru. Aby vytvořila adekvátní pojmový rámec pro popis deixe, navrhuje, aby byly některé binaristické, dichotomické kategorie deskriptivního metajazyka lingvistiky pojímány jako kontinuální škály přechodu od jednoho krajního pólu k opačnému. Pomocí takto zavedeného přístupu ke kategoriím popisu zkoumá pojmové meze „deixe“. Přitom identifikuje v deiktických protosymbolický potenciál a v symbolech potenciál protodeiktický. Díky tomu rozšiřuje Bühlerovo pojetí ukazovacího pole tak, aby zahrnuje i deiktické jevy, o nichž Bühler jako o deixi neuvažoval. Navrhuje jeho koncepci dvou polí nahradit modelem jediného, integrálního pole symbolicko-deiktického. Ustavuje tzv. deiktickou perspektivu jako analytické hledisko, kterým lze nazírat a zkoumat jazykové, sociokulturní a ideologické jevy a především jejich provázanost. Za tím účelem zavádí tzv. deiktickou analýzu jako aplikovanou metodu situační fenomenologie světa sociální komunikace. Pomocí této metody analyzuje vztah mezi sociální identitou, ideologiemi a komunikačním chováním. Starší pojetí ideologií *my* versus *oni* nahrazuje dynamičtějším konceptem – deiktickými ideologiemi. Navrhuje klasifikaci komunikačních aktů na základě deiktické dimenze Jakobsonovy fatické funkce a na této klasifikaci demonstruje kontinuitu mediovanosti komunikačních projevů ve veřejném prostoru. V závěru shrnuje možnosti a limity deixe jako hlediska i jako předmětu výzkumu.

Key Words and Abstract

Key words: deixis; deictic perspective; linguistic categories; descriptive metalanguage; public space; social interaction; interpretive approach; mediated communication; mass media; ideologies; social identity; origo; situatedness; phatic function; Czech; German.

Abstract: This thesis examines whether, and to what extent, deixis can be conceptualized as an interpretive principle of social interactions and communication. It addresses the question on both theoretical and empirical levels, analyzing samples of direct and mediated communication in Czech and German public space. In order to capture deictic phenomena by an adequate conceptual framework, I take some binary dichotomies of the descriptive metalanguage of linguistics and reconceptualize them as continuous scales. Using these scales, I explore the notional borders of the term “deixis.” I further identify protosymbolic potential in deictic expressions as well as protodeictic potential in symbolic ones. In addition, I broaden Bühler’s notion of “deictic field” to include deictic phenomena not considered by Bühler. The thesis proposes to replace Bühler’s two-field model by a single, integral symbolic-deictic field model. By establishing a deictic point of view as an analytical perspective, sociocultural, linguistic and ideological phenomena can be studied. I propose, and demonstrate based on examples, what I call “deictic analysis” as an applied method of situational phenomenology of everyday social interaction. Using this method, I analyze the relationships among social identity, ideology, and communicative behavior. The older conception of an *us* versus *them* ideology is replaced by the more dynamic concept of “deictic ideologies.” The thesis proposes an original classification of social communication based upon the deictic dimension of Jakobson’s phatic function. This classification demonstrates the inherent continuity of various degrees of mediation in communicative acts in public space. To conclude, I discuss the possibilities and limits of deixis as an analytical perspective on the one hand, and as an object of study on the other hand.

ÚVOD: KOLIK MOŽNOSTÍ MÁ DEIXE?

Jan Skácel líčí, jak vznikl název jeho knihy. Šel po ulici a na stánku s květinami uviděl reklamu „Růže pro každou příležitost“. Zamyslel se, kolik příležitostí může taková růže mít. A svou básnickou sbírku nazval *Kolik příležitostí má růže* (Skácel 1957). Aniž by měla sebemenší básnické ambice, tato práce se ptá podobně: Kolik možností má deixe? Zkoumám v ní možnosti deixe jako interpretačního principu. Je třeba, abych vysvětlil, co se rozumí deixí, co jejími možnostmi a co interpretačním principem.

Tím, co je deixe, se podrobně zabývám ve druhé kapitole; zde postačí zjednodušená charakteristika a několik příkladů. Deixe (z řec. *δείξις*) znamená původně ukazování. Jazykověda toto slovo terminologizovala a vtiskla mu specifitější význam či přesněji řečeno, jistou škálu významů v závislosti na tom, k jakému pojetí se ten který vědec hlásí. Všechna pojetí mají společný významový prototyp, na němž se shodnou. Prototypickou deixí se rozumí všechny jazykové prostředky, kterými se (po)ukazuje ven z jazyka a které získávají jednoznačný obsah teprve tehdy, jsou-li použity v konkrétním kontextu nebo situaci. Takovým prostředkům se pak říká deiktické výrazy čili deiktika. Uvedu příklady.

Slovo *tamhle* má samo o sobě jen velmi neurčitý význam – přibližně „tam, kam se dívá nebo ukazuje autor promluvy“. Nevíme-li, kterým směrem se dívá nebo ukazuje, nejsme s to určit, co slovo *tamhle* znamená, kam nebo nač konkrétně ukazuje. Slovo *tamhle* je prototypické deiktikum. Abychom mohli jednoznačně určit referent (tj. objekt, na který slovo ukazuje), musíme znát situovanost mluvčího v prostoru. V této souvislosti se hovoří o tzv. prostorové ose deixe, která vychází ze *zde* autora promluvy, tedy z bodu, kde byla aktuálně vyslovena.

Dalším základním určením deixe může být čas, jako je tomu u deiktického výrazu *včera*. Teprve když vím, kdy byla pronesena věta *Včera pršelo* (tj. znám *ted'* promluvy), mohu jednoznačně říci, o který den se jedná. V souvislosti s časem se hovoří o tzv. temporální ose deixe, která vychází z *ted'* promluvy, tedy z okamžiku, kdy byla aktuálně vyslovena. Jak vidno, deiktika mění svůj referent spolu s tím, jak se proměňuje časový a prostorový kontext vyřčeného.

Dalším základním určením deixe bývá osoba, jako je tomu u deiktického výrazu *já*. Teprve když víme, kým byla vyslovena věta *Já jsem optimista* (tj. známe *já* mluvčího), získáváme jasnou představu, kdo se považuje za optimistu. V souvislosti s osobou se hovoří o tzv. personální ose deixe, která vychází z *já* promluvy, tedy ze subjektu toho, kdo ji pronáší. Podobně deiktikum *my* (tj. množina obsahující více prvků, z nichž jedním je *já*) nabývá jednoznačného významu teprve tehdy, víme-li, kdo a v jakém kontextu je vysloví (tj. známe *já* subjektu promluvy a přinejmenším tušíme, koho dalšího momentálně zahrnuje do příslušné množiny a koho naopak umísťuje vně jejích hranic, ať už explicitně či jen implicitně).

Obecně lze tedy deiktika vymezit jako všechna slova, jejichž referent není možné jednoznačně identifikovat, neznáme-li, jak jsou situována vzhledem k bodu *zde-ted'-já* dané mluvní situace (Bühler 1965 [1934]). Tomuto bodu říká Bühler *origo* a považuje ho za střed subjektivní orientace, přítomný ve vědomí každého mluvčího. Vidíme, že bez aspoň částečné znalosti origa mluvčího nejsme s to plně porozumět deiktikům, která ve své výpovědi používá. Tolik obecně sdílený základ jazykového jevu zvaného deixe nebo též deiktická funkce.

Některá deiktika přímo vyjadřují a ovlivňují konstrukci sociálních identit (*my* – *vy*; *vy* – *oni*; *my* – *oni*), a stávají se proto nástrojem dynamiky začleňování lidí do určitých pomyslných skupin nebo naopak jejich vyčleňování. Tato dynamika může mít velmi nepomyslné, brutálně konkrétní dopady na život lidí v podobě jejich exkluze či inkluze, jejich vzestupu či pádu. Situaci, kdy použitý výraz označuje skupinu, k níž se mluvčí sám počítá (např. *my*), nazývám autodeixí. Situaci, kdy výraz označuje skupinu, ke které se mluvčí nepočítá (např. *oni*), nazývám heterodeixí.

Tím se plynule dostáváme od toho, co se rozumí deixí, k jejím možnostem. Je zřejmé, že deixe jednak citlivě zrcadlí, jednak svým působením sama spoluutváří sociální vztahy i jim odpovídající ideologické koreláty v představách lidí o tom, kdo je součástí které partikulární sociality. Tyto koreláty souhrnně označuji jako *deiktické ideologie*¹. Cílem předkládané práce je přispět ke studiu dynamického a mnohostranného vztahu mezi komunikačními praktikami a kolektivní identitou. Tvrdím a na několika místech práce dokazuji, že právě deixe má vysokou vypovídací

¹ Deiktické ideologie vstupují i do vztahu mezi výzkumníkem (např. lingvistou) snažícím se popsat gramatiku jisté jazykové variety a sociálními aktéry, mezi nimiž svůj výzkum provádí, jak ukazuje Collins (1998). Ani deskriptivní metajazyk lingvistiky není ideologicky neutrální nástroj a měl by jako takový být výzkumníkem reflektován.

hodnotu jako předmět takového studia. Tím se však její možnosti ani zdaleka nevyčerpávají.

Jak ukazuji v dalších kapitolách, *deixi* můžeme chápat i jako hledisko, kterým nazíráme a interpretujeme jazykové, společenské a kulturní jevy, jakož i souvislosti mezi nimi. Na základě prostudované literatury mám za to, že tento pohled je v několika směrech nový a neotřelý. Zmíněné hledisko se snažím ustavit deduktivně i induktivně jako to, čemu říkám *deiktická perspektiva*: odhaluje v komunikačních a sociokulturních projevech jejich *deiktickou dimenzi*. Jejím popisu je věnována zejména druhá kapitola. Rozbor deiktické dimenze, prováděný na konkrétních příkladech pomocí analytických nástrojů lingvistické antropologie a částečně i jiných oborů, nazývám *deiktickou analýzou* – s ní se čtenář nejčastěji setká v kapitole třetí a čtvrté. Beru tedy *deixi*, tuto původně ryze lingvistickou kategorii, a měním ji v obecnější výkladový princip světa lidské sociality a jejích komunikačních projevů, a to i daleko za rámcem vnitřní lingvistiky – v oblastech sociokulturní antropologie a mediálních studií.

Deixe má i nespornou hloubku filozofickou, vždyť její nejvýznamnější bod – *zde-ted'-já* – můžeme vnímat jako synonymum pro nazření základní lidské situace: „Jsem tady a nyní.“ Mé bytí je vždy již vetkáno do časoprostorových souřadnic světa a je jimi podmíněno jako svým fundamentálním určením. Husserl (1940) uvažuje o bodu, který je umístěn ve vědomí každého z nás a který je východiskem prostorové orientace subjektu ve světě, jako o *privilegovaném zde*; úvahy o něm rozvíjí v rámci myšlenkového úsilí vytvořit metodu, již nazývá transcendentální geologií. A jak upozorňuje jiný fenomenologický filozof: je vcelku lhostejno, zda toto *zde* je v danou chvíli vnímáno jako naše tělo, náš domov nebo náš kontinent (Waldenfels 1998). Myslím, že Husserlovy postuláty o prostoru lze vztáhnout i na čas, takže pak můžeme říci: díky svému propojení s *já* jako aktuálně vnímajícím subjektem je origo jednota privilegovaného *zde* s privilegovaným *ted'*.²

Transcendentální přesah je i nejvlastnějším tématem teologie. Pátá kapitola sleduje další možnost *deixe* jako interpretačního principu: představuje pokus aplikovat *deiktickou perspektivu* na kratší a čtenářsky poměrně přístupný filozoficko-teologický traktát Buberův (1995 [1923]). Vzhledem k tomu, že nejsem teolog, jde

² Dokladem toho, že bühlerovská perspektiva je filozoficky stále produktivní, je nedávno vydaná kniha Martina Pokorného, která ustavuje teorii řeči z pohledu situační fenomenologie. (Pokorný 2013).

spíš o soubor velmi pokorných excerpt a výpisků z četby Buberovy knihy a částečně i ze sekundární literatury. Tato excerpta pak hermeneuticky porovnávám jednak ve světle Buberova textu jako celku, jednak ve světle elementárních kategorií personální deixe, jak o nich pojednává Bühler. Vedlejší téma páté kapitoly lze tedy formulovat jako otázku, zda může pohled lingvistické antropologie něčím přispět k výkladu textu tak vzdáleného námětům, jimiž se zabývá povětšinou. Odpověď ponechávám na čtenáři.

Vzdor všem transdisciplinárním přesahům neopouštím pole lingvistické antropologie. Třebaže terénem této práce jsou především evropské veřejné prostory, neztrácím ze zřetele, že z deiktické perspektivy se příslušníci „exotických“ nativních kultur chovají podobně jako my, Evropané. Ve své studii etnonym a etnických skupin Proschan (1997) ukázal, jak vysokou míru podobnosti vykazují etnonyma na jedné straně a na druhé straně ideologie *my* versus *oni*, jak je známe z vyspělých zemí euroamerického Západu. Dospívá k závěru, že „etnonyma mohou být obecně považována za šifry“ (Proschan 1997: 92), tedy za typická deiktika. Je to názorná ukázka toho, jak deiktická perspektiva dokáže převést na společného výzkumného jmenovatele jevy, které někdy bývají studovány separátně. I to vnímám jako jednu z možností deixe.

Metodologický horizont

Práce se zabývá sociální komunikací jako projevem a současně formativním faktorem identitotvorných procesů. Zkoumá tuto komunikaci ve středoevropských veřejných prostorech jazykově mediovaných češtinou a němčinou. S těmito prostory měl autor možnost dlouhá léta se seznamovat jak v osobních interakcích se sociálními aktéry během dlouhodobých zahraničních stáží, tak v každodenní interakci s mediálními obsahy, do níž vstupoval jednak jako čtenář, jednak jako autor publikující ve středoevropských médiích. Pokud jde o masové sdělovací prostředky (které ovšem tvoří jen část předmětu této práce), sledoval jsem pravidelně po dobu zhruba pěti let média sedmi zemí: česká, švýcarská, německá, britská, americká a okrajově francouzská a rakouská³.

³ V zahraničí šlo zejména o tyto tituly (u novin v jejich tištěné, častěji však internetové podobě): Švýcarsko – Neue Zürcher Zeitung; Německo – Frankfurter Allgemeine Zeitung, Süddeutsche Zeitung, [zpravodajství televize] ARD, Deutschlandfunk a Spiegel; Velká Británie – BBC Four, BBC World Service, Economist, Financial Times, Guardian a London Review of Books; USA – New York Times, Washington Post, National Public Radio a The

Dostalo se mi rovněž příležitosti pracovat v německém a českém parlamentu – jako asistent poslankyně bundestagu v Bonnu a jako vedoucí týmu překladatelů parlamentního tezauru v Praze –, kde jsem mohl sledovat rétorické projevy a politickou kulturu naživo, bez mediálního prostředkování.

Tato mnohaletá komparativní zkušenost ze zahraničních pobytů tvoří základ etnografické vrstvy práce. Slouží jako odrazový můstek k reflexím o fungování *deixe* v přímých i nepřímých komunikačních interakcích v českojazyčné a německojazyčné oblasti střední Evropy. Mou snahou je předejít tomu, aby byla tato oblast vnímána jako neprodyšně ohraničená jednotka analýzy, a proto si na několika málo místech všímám přesahů do jiných oblastí v rámci Evropy i mimo ni.

Odtud výzkumná otázka. Ačkoli je v podstatě jedna, můžeme ji formulovat jako dvojotázku: Lze *deixi* koncipovat jako jeden z interpretačních principů světa sociálních a komunikačních interakcí? A co takto ustavená perspektiva vypovídá o obecnější dynamice vztahu mezi těmito interakcemi na jedné straně a identitotvornými procesy, mediovanými nezřídka ideologicky, na straně druhé?

Takto vymezené zadání si vyžádalo, abych pojmoslovné rámce, jimiž téma uchopuji, upravil dvojím směrem:

a) některé pojmy jsem extenzionálně rozšířil, aby zahrnovaly celou sociální dynamiku. Např. ideologii chápu v souladu s Vološinovem (viz kap. Mediovanost a ideologie) velmi široce v pojetí, které je co do svého rozsahu kompatibilní s Geertzovým konceptem kultury i s Humboldtovými náhledy na roli řeči při utváření názoru na svět (tamtéž);

b) pro některé jemnější významové odstíny jsem vytvořil několik nových termínů nebo terminologických spojení (např. *endodeixe*, *intrapersonální metamediace* atd.). Nechtěl jsem standardní vokabulář nabízený společenskými vědami komplikovat množstvím neologismů, a proto jsem k tomuto kroku sáhl pouze tam, kde mi z hlediska sledovaného cíle připadal užitečný: tam, kde podle mého soudu zvyšoval názornost výkladu. Abych čtenáři usnadnil orientaci v textu, shrnul

Atlantic Monthly; Francie – Le Monde a [rozhlasová stanice] France Culture; Rakousko – Europäische Rundschau. V českém prostředí především deníky hlavního proudu (Hospodářské noviny, Lidové noviny, Právo, portál Aktuálně.cz) a týdeník Respekt spolu s doplňkovým sledováním veřejnoprávního rozhlasu (zejména ČRo 6) a televize (zejména ČT24).

jsem klíčové názvoslovné inovace do stručného, ale o to doufám přehlednějšího slovníčku, který je připojen k závěru práce (viz Terminologický klíč).

Práce usiluje o využití dvou metodologických přístupů, které bylo vždy nesnadné propojovat, totiž přístupu mikrosociologického a makrosociologického. Mám za to, že deiktickou perspektivu lze využít v obou přístupech, a v textu se to snažím na konkrétních příkladech ukázat. Zejména klasifikace sociální komunikace podle míry mediovanosti je záměrně provedena tak, aby propojovala oba pohledy: začíná od mikroperspektivy interakcí tváří v tvář a plynule přechází v makroperspektivu masmediální komunikace.

Třebaže ve světové sociokulturní antropologii v posledních letech sílí postoje, které vycházejí z metodologického individualismu, nezříkám se ani metodologického kolektivismu. Především na makrosociální úrovni mi při studiu některých jazykových a diskurzivních jevů připadá nezbytný. I zde práce využívá oba metodologické přístupy.

Autor se hlásí k sociálnímu konstruktivismu v přístupu k jazykovým jevům a identitární dynamice; v tomto ohledu práce nevybočuje z hlavního proudu soudobých společenských věd. Za zmínku stojí spíš její – nikoli všeobecně sdílený – kritický postoj k tomu, co označuji jako *kauzální univerzalistický mentalismus* a co je ve vědách o jazyku reprezentováno např. dílem Chomského (viz zejména kap. Polarismus a zčásti též kap. Stavební kameny deiktické dimenze): totiž představa, že podstaty jazykových projevů se lze dobrat toliko intuitivním vědomím rodilého mluvčího, aniž je přitom třeba příliš brát v potaz mluvní situaci, intimní propojení jazyka s kulturou i společností a potažmo s velkým dílem kulturní, sociální a jazykové variability.

Až potud není takový kritický postoj v rámci dnešní lingvistické antropologie menšinový: pokud by programaticky ignorovala variabilitu, zrušila by si vlastní *raison d'être*. Nejde však jen o důraz na situovanost a jistou míru sociokulturní relativity fenoménů, které jako společenští vědci zkoumáme. Za důležité omezení mentalismu považuji i důsledné trvání na kauzalitě jako na *absolutně* privilegovaném explanačním prostředku. Takový postoj vede pak mnohé vědce – včetně některých antropologů – k tomu, že vysvětlení přesahující kauzální rámec nevnímají jako hodné ani té relativní váhy, jakou by zasloužilo. Tak dochází k opakovaným redukcionistickým tápáním, jakých jsme svědky např. ve vývoji teorií identity ve dvacátém století: princip kauzality po dlouhou dobu bránil postihnout souběžnost

identity a *alterity*, protože se zaměřoval na otázku, zda identita sociálního aktéra předchází obrazům, které si vytváří o druhých, anebo naopak (Řezníková 2014: 242). Dnes víme, že je to otázka špatně položená, protože hledá kauzální vysvětlení v oblasti, kde spíše dominuje princip soumeznosti (angl. *contiguity*) – identita a alterita se vyskytují pospolu⁴.

Je to právě tento princip, který se hojně uplatňuje v oblastech, kde se setkáváme s deixí. Soumeznost znamená, že dva jevy se k sobě nemají jako příčina k následku, nýbrž jako častý, přesto však nikoli kauzálně spjatý *souvýskyt* v času a prostoru v rámci zkoumané domény. Snaha upozadovat soumeznost na úkor kauzality by byla v rozporu s nejvladnější povahou deixe jako jevu, který mnohdy evidujeme v souvýskytu s jinými (pro)jevy, např. identitárními. A teprve tento souvýskyt činí deixi vskutku zajímavou z hlediska antropologie: deixe jí může posloužit jako indikátor podstatnějších sociokulturních skutečností. Ostatně sama deixe je forma indexikality – a již Pierce (1955 [1940]) si všiml, že podstatou indexikality je soumeznost.

Dalo by se očekávat, že vedle již zmíněné hermeneutiky a dalších standardních interpretativních metod užívaných v antropologii sáhne tato práce i po specifických metodách mediálních studií – zvláště tam, kde rozebírá mediální problematiku. Není tomu tak z prostého důvodu: z osmnácti základních postupů, které představují soubor metod používaných v mediologii (Trampota 2010), aplikují právě ty, které tento obor sdílí s antropologií i jinými společenskými vědami. To se týká především sémiotické analýzy a velmi okrajově diskurzivní analýzy: zejména k první z nich se tu a tam uchylují při rozboru mediálních komunikátů. Ani jedna z nich však netvoří jádro zde aplikovaného metodologického přístupu. To je z menší části dáno tím, že se pokouším o ustavení částečně autonomní metody (deiktické analýzy); z daleko větší části tím, že jsou mi bližší metody sociální sémiotiky, jak je propracovali někteří antropologové a lingvisté. Z oněch velkých jmen, která mi sloužila jako vzor, je třeba jmenovat Bühlera, Jakobsona, Andersona a Silversteina. Takový výčet je ovšem krutě nespravedlivý ke všem ostatním intelektuálním inspirátorům a inspirátorkám tohoto textu: jejich jména uvádím ve stati.

⁴ Vychází-li Chomského kauzální mentalismus z karteziánského *cogito, ergo sum*, lze přístup evidující soumeznost jevů formulovat jako *sum et video*: jsem a z úhlu pohledu daného mým origem vidím věci, které jsou v čase a prostoru signifikantně často pospolu. Nejde o to přebíjet jeden princip druhým, nýbrž o to, abychom pro první nebyli slepí vůči druhému.

Vztah kompozice k tématu

Každý narativ má svébytnou kompoziční dynamiku. Není nutné komentovat ty její aspekty, které se netýkají hlavního námětu práce, jímž je zde *deixe* a její možnosti. Předkládaná stať má z deikticky relevantních hledisek víceméně kontinuální dynamiku, která zrcadlí *vztah mezi povahou tématu práce a povahou její strukturace*. Ten se projevuje trojjediným způsobem:

1. Text postupuje od abstraktního pólu ke konkrétnímu: Začátek je nejteoretičtější, relativně nejvíc deduktivní, nejabstraktnější. V dalších kapitolách postupně sílí fakticita, induktivnost a konkrétnost, která kulminuje v kapitole Poutník mediální krajinou. Ruku v ruce s tímto trendem přibývá v textu empirického materiálu, narativního tónu a přiznané autorské situovanosti. Postava poutníka slouží jako jakési v čase a prostoru situované autorské alter ego, které formuluje i osobně zabarvené zkušenosti. Není však pouhým alter egem; má podstatnější úkol: fungovat jako *konkrétní* osoba, jejíž postuláty jsou podmíněny tím, že je vyslovuje právě ona a právě v určitém čase a prostoru. Jinak řečeno: že je vyslovuje z pozice *zde-ted'-já*. To příznačně zabarvuje hodnotové a normativní rámce vyřčeného. Pociťoval jsem potřebu vytvořit v poutníkovi někoho, kdo si může dovolit tón bližší origu (tj. bližší subjektivitě *já*), než se to očekává od autora odborného pojednání; a zároveň někoho, jehož výroky jsou deikticky ukotveny jako slova člověka, který se pohybuje konkrétní krajinou sociokulturní fakticity.

Tím vším text pozvolna získává ony vlastnosti a rysy, jimiž se vyznačuje samotná *deixe* jako spíše konkrétní, osobní a situovaný pól jazyka oproti symboličnosti jako pólu abstraktnějšímu, neosobnějšímu a méně situovanému (viz kap. Stavební kameny deiktické dimenze). V tomto smyslu je stať svou povahou takřikajíc čím dál deiktičtější: jako by se téma stále výrazněji vtiskovalo do strukturace jeho podání. Z hlediska zúčastněného pozorování lze říci, že předkládaná perspektiva čím dál víc přechází z režimu pozorování do režimu účasti tak, jako se to děje při dlouhodobějším pobytu v terénu.

Deixe je dynamická oscilace mezi oblastmi vzdálenějšími od origa a těmi, které jsou mu blíže: po celou dobu text záměrně střídá pasáže odtažité, odborně terminologizované, hutné s pasážemi uvolněnějšími, osobnějšími a narativnějšími; stejně tak střídá neosobní autorský plurál s osobnějším singulárem, neosobní *er*-formou s osobní *ich*-formou. Z výše řečeného vyplývá, že tendence k volnějšímu a

personálnějšímu ladění zvolna posiluje spolu s rostoucí situovaností a konkrétností textové matérie.

2. Samotný pojem *deixe* se extenzionálně postupně rozšiřuje: začínám jeho prototypickým bühlerovským jádrem, abych v pozdějších pasážích toto pojetí nahradil koncepcí širší, která Bühlera neopouští, nýbrž zahrne v sobě tak, jako je zvláštní obsaženo v obecnějším. V tomto smyslu je stať jako potůček pozvolna mohutnící v říční tok, jak pro sebe deiktická perspektiva objevuje nové možnosti toho, co může pod svůj kategoriální aparát subsumovat.

3. Tím, že *deixe* rozšiřuje své pojmové hranice, objevují se v textu čím dál častěji takové její exemplifikace, které se vzdalují od původní představy o *deixi*. Jinými slovy, zatímco pojem se rozšiřuje, příklady působí z hlediska původního prototypu čím dál méně deikticky. Tato tendence vrcholí v závěrečné kapitole *Deixe a transcendence*. Ta, jak již řečeno, rozebírá Buberův text *Já a Ty*, který používá původně deiktických výrazů k tomu, aby postuloval možnost zažívat zkušenost vyvázanou z podmíněnosti časem i prostorem. Svět vyňatý z časoprostorové situovanosti představuje opak běžného deiktického pólu, který je definován právě závislostí na této situovanosti. Buber tedy používá deiktik – obrazně řečeno – k tomu, aby čtenáři evokoval jakýsi svět *antideixe*: svět povznesený nad prostorovou a temporální osu naší existence. Zde se *deixe* mění ve svůj opak: v téměř čistý symbol.

Notace a ortografie

Na několika místech pojímám protiklad jako škálu kontinuálního přechodu od jednoho krajního pólu P k opačnému pólu Q . Takto pojaté kontinuum označuji jako polaritu $P - Q$. Názorně řečeno: je-li P černá a Q bílá, bude polarita $P - Q$ z větší části tvořena šedou barvou, která od zcela černé (pól P) postupně světlá až do zcela bílé (pól Q).

Pro vyjádření analogie panující mezi různými vztahy používám notaci

$$P : Q :: X : Y$$

Tento zápis neporovnává jednotlivé prvky, nýbrž pouze vztahy mezi nimi. Znamená: vztah mezi P a Q je v něčem obdobný vztahu mezi X a Y . Tento zápis nazývám vztahovou analogií nebo analogií polarit nebo taky polární analogií.

Vztahové analogie jsou produktem hlediska, na které mají upozornit a které jimi může být ustaveno. Změnou hlediska se mění analogie. Opět názorný příklad: necht' P je studený odstín světle fialové barvy, Q teplý odstín tmavofialové, X teplý odstín světlezelené a Y studený odstín tmavozelené; pak polární analogie

$$P : Q :: X : Y.$$

ustavuje perspektivu sytosti barvy, jelikož spojuje své členy vztahem *relativně světlejší – relativně tmavší*.

Naopak polární analogie

$$Q : P :: X : Y$$

ustavuje perspektivu hřejivosti odstínu, jelikož spojuje své členy vztahem *relativně teplejší – relativně studenější*. Táž polarita může tedy v závislosti na použitém hledisku vystupovat v různých vztahových analogiích. Vztahový úhel pohledu je nedílnou součástí předkládané argumentace, a proto se čtenář s touto notací setká ve stati často, zejména v její první části, která ustavuje teoretický a pojmový rámec textu.

Co se týče ortografie, držím se novějších tvarů (*diskurz, diskuze, dizertace, filozofie, gnozeologie*). Jedinou výjimkou je přípona *-ismus*. Jména zahraničních autorek nepřechyluji v textu ani v bibliografii (*Mary Fulbrook*).

Na tomto místě úvod končí. Uzavírám ho seznamem zkratk jazyků, které se objevují ve stati:

angl.	–	anglicky
čes.	–	česky
fr.	–	francouzsky
ít.	–	italsky
lat.	–	latinsky
něm.	–	německy
řec.	–	řecky

1 POLARISMUS

Každý popis se opírá o jistý soubor kategorií, jimiž je realizován, a tedy umožňován i omezován. Nepochybně má smysl pokoušet se vysvětlit základní použité pojmosloví a názvosloví, které tvoří terminologické jádro kategoriálního aparátu naprosté většiny těch žánrů popisu, jež aspirují na minimální míru vědeckosti či aspoň odbornosti. Snaha vyjasnit a upřesnit kategorie popisu je však ve společenských vědách spoleuřčována čtyřmi podstatnými okolnostmi:

(a) Navzdory úsilí o přesnost tvoří precizně definované termíny zpravidla jen malou část veškerých jazykových prostředků užitých v tom kterém odborném díle: většina výraziva v něm použitého zůstává víceméně nedefinována. Její interpretace se opírá o dobový jazykový úzus či, wittgensteinovsky řečeno, o jazykové hry (Wittgenstein 2009), a bývá ve skutečnosti významově pružnější, než si jako čtenáři míváme sklon myslet. Větší část odborného popisu bývá tedy všechno jenom ne pojmově přesná *stricto sensu*. Nazvěme tuto okolnost *podílem terminologické nepřesnosti na textovém celku*.

(b) Vysvětlení terminologického jádra kategoriálního aparátu bývá tudíž samo konstitutivně závislé na svém méně terminologizovaném jazykovém i mimojazykovém okolí, o něž se kontextuálně opírá a bez něhož zpravidla ztrácí smysl či srozumitelnost: terminologické přesnosti mnohdy dosahujeme kontextualizačními postupy, které terminologii textu vposledku vymezují ani ne tak pomocí prostředků formální sémantiky jako spíš (a častěji) ukotvením v komunikační situaci, jak to dokládá např. etnometodologie (Garfinkel 1967; Garfinkel, Sacks 1970). Takzvaná pojmová přesnost tedy závisí na tom, co se z hlediska logického pozitivismu jeví jako nepřesnost. Nazvěme tuto okolnost *situační podmíněností terminologie*.

(c) Vysvětlit terminologii nemusí znamenat nutně navrhnout jednoznačné definice pro všechny její komponenty, tj. termíny, tak, aby každý z nich měl pevně fixovaný, v jistém textu jednou provždy daný a dokonale stabilní pojmový rozsah. Jelikož sama společenská skutečnost, která je předmětem popisu společenských věd, je dynamická a proměnlivá, může být někdy paradoxně přesnější vymezit daný termín nikoli jednoznačnou definicí, nýbrž významovým rozmezím, tedy stanovením krajních pólů, mezi nimiž termín významově osciluje v daném (kon)textu. Nazvěme tuto okolnost *paradoxem vyšší přesnosti dynamické definice*.

(d) Vzhledem k závislosti pojmů na jejich užití lze termín někdy vysvětlit příkladem situace, v níž je ho adekvátně užito. Významové rozmezí lze tedy stanovit i

uvedením různých situací, mezi nimiž se jako mezi svými krajními póly může daný termín významově pohybovat jako slovo, jehož je v oněch situacích adekvátně užito. Nazvěme tuto okolnost *možností situačního zavedení termínu*.

Tyto okolnosti představují jakousi elementární čtveřici terminologických postojů, k nimž se hlásím a jichž se snažím držet v rámci přístupu, jež nazývám deiktickým, i v této práci. Je zřejmé, že na jedné straně omezují a na druhé rozšiřují možnosti operací s kategoriemi, jež získají terminologický status, a stanou se tedy nástrojem popisu. Podle mého přesvědčení je důležité, aby kategorie popisu svou povahou byly pokud možno podobné společenské realitě, kterou se jimi autor snaží popsat.⁵ Označím toto přesvědčení jako *princip kategoriální adekvátnosti*.

Z hlediska lingvistické antropologie nastává zajímavá situace: Ne že by všechny jazykovědné termíny byly postaveny na binárních opozicích, nicméně není přehnané konstatovat, že některé lingvistické přístupy tendují k užívání binárně definovaných pojmů – zmíním se o některých z nich v dalších kapitolách. Současná sociální a kulturní antropologie se odvrací od binarismu o něco důsledněji. Ani o ní nelze tvrdit, že by se všechny její přístupy vyhýbaly dichotomicky budované terminologii – navíc by to, důsledně vzato, ani nebylo možné. Přesto však můžeme při pohledu na celek disciplinárního pole sociální a kulturní antropologie vysledovat v jeho nepřehlédnutelně velkém segmentu zjevnou ostražitost vůči binárním opozicím přinejmenším u některých, často ovšem ústředních kategorií popisu. Někdy můžeme dokonce nabýt dojmu, že binarismus je považován za deskriptivní hřích, jehož je nutno se jak jen možno vyvarovat: jako by se sociokulturní jevy studované a popisované antropologií svou nejvlastnější povahou vzpíraly tomu, abychom je uchopovali kategoriálním aparátem založeným na ostrých pojmových rozhraních.

Tato relativní rozdílnost v terminologických inklinacích (jistých úseků) jazykovědy a sociokulturní antropologie se na první pohled může jevit jako paradoxní: jazyk je přece sociální a kulturní jev *par excellence*. Dokonce natolik, že někteří lingvističtí antropologové (např. Agar 1994: 108–139) hovoří o nedílném celku linguakultury (angl. *languageculture*) a – přinejmenším v určitých kontextech –

⁵ K nedichotomickému vztahu mezi myšlením a bytím, které se snažíme kategoriemi našeho myšlení popsat, viz Baršovy úvahy o intelektualismu a praktikismu ve vědeckém poznání, jež výstižně shrnuje v úvodních pasážích své knihy (Barša 2007).

odmítají rozlišovat mezi jazykem a kulturou jako separovatelnými jevy. Analogicky lze přistupovat i k pojmovému pomezi *jazyk – společnost*.

Vzhledem k tomu, že sociální, kulturní a jazykové jevy mají často kontinuální povahu a jako součást společenské skutečnosti jsou někdy spjitější než pojmové rámce sloužící k jejich popisu, považuji v souladu s principem kategoriální adekvátnosti za žádoucí nahlížet na ně spíše prizmatem analogovým než digitálním: spíše hlediskem kontinuální proměny než hlediskem diskontinuitních přechodů mezi zřetelně izolovatelnými stavy. Jestliže v antropologii není toto pojetí nijak nové, mám za to, že v jistých segmentech lingvistiky se mu nedostává té pozornosti, kterou by si zasloužilo. Netvrdím, že je lingvistice třeba, aby se snažila vyhýbat binarismu stejně obsedantně, jako to činí někteří antropologové, ale jsem přesvědčen, že by v některých jejích oblastech stálo za to větší měrou vyzkoušet nosnost nebinárních pohledů na jazykové jevy doposud interpretované spíš binárně.

V souladu s tím, co bylo dosud řečeno, usiluji o takový kategoriální aparát, který překonává binarismus ostrých dichotomií přístupem, jež nazývám *polarismem*. Vysvětlím jej v následujících odstavcích – věren přitom čtveřici terminologických principů uvedených shora sub (a) až sub (d).

Polarismus chápe binární opozita jako póly, mezi nimiž je jimi popisovaný (a ustavovaný) jev rozprostřen jako kontinuální přechod od jednoho pólu k druhému. Pojmové rozhraní mezi terminologickými protiklady pak není ostré, nýbrž povlovné, analogové, neuchopitelné logikou typu *entweder – oder*, nýbrž spíš logikou *sowohl – als auch*.

Z toho plyne zásadní důsledek pro členství pojmů v logických třídách: toto členství nevystihují již klasické booleovské množiny, u nichž platí, že určitý pojem buď je, anebo není jejich prvkem, nýbrž neostré, *fuzzy* množiny, jejichž prvkem je pojem odstupňovaně. Necht' K_{AB} je kategorie (např. gramatická kategorie čísla) tvořená (v některých deskriptivních gramatikách současné češtiny) ostrou terminologickou dichotomií $A | B$ (tj. v tomto případě *singulár | plurál*). Je-li tato dichotomie vnímána binaristicky (tj. booleovsky), platí, že např. každé jméno je v českém jazyce buď v čísle jednotném, nebo množném, čímž se výpovědní hodnota dané deskriptivní kategorie vyčerpává – nanejvýš s (částečně již diachronním) dovětkem o tvaroslovných reziduích duálu (instr. pl. *oběma rukama*), jež lze ovšem ze synchronního hlediska subsumovat pod kategorii plurálu.

Polaristická interpretace kategorie K_{AB} vypadá takto: Protiklad AB není chápán (a jazykově konstruován) jako ostrá dichotomie $A | B$, nýbrž jako polarita $A - B$, jejímiž krajními body jsou na jedné straně extrémní singularita (pól A) a na druhé extrémní plurálnost (pól B). Mezi oběma krajními body definujícími tuto polaritu zleva i zprava se rozprostírá kontinuum jevu, který je možné popsat jako povlovnou, tj. (ve schématu uvedeném níže – viz obr. 1.1) zleva doprava postupně sílící tendenci fenomenologického projevení plurálnosti ve výpovědích, které ji (kon)situují.⁶

Uvedu několik příkladů v synchronním pohledu na kategorii čísla v současné češtině. Nominativní tvar *páni* ukazuje zjevně plurál, a to dokonce i bez další kontextualizace: číslo je v tomto případě zjevnou (angl. *overt*) gramatickou kategorií. Naproti tomu nominativy *nůše* a *stavení* projeví svou singularitu nebo pluralitu teprve ve výpovědi, která může – ne vždy však nutně musí – vyjavit to, zda jsou tato slova zrovna v čísle jednotném či množném: číslo je v tomto případě relativně skrytější (angl. *covert*) gramatickou kategorií. Jestliže se podíváme na celé deklinační paradigma a sledujeme počet pádů, ve kterých dané výrazy ukazují číslo zjevně nebo naopak jen skrytě, pak na polární škále *singularita – plurálnost* bude *relativní* pozice těchto slov, zde reprezentovaných nominativem, vypadat takto:

Sg	...	Pl
<i>pán</i>		<i>páni</i>
	<i>nůše</i> (sg.)	<i>nůše</i> (pl.)
	<i>stavení</i> (sg.)	<i>stavení</i> (pl.)

Obr. 1.1. Polární škála singularita – plurálnost.

To platí nejen z hlediska *type*, nýbrž i z hlediska *token*. Jak již naznačeno, různá deklinační paradigmata (např. různé vzory podstatných jmen) mají různou

⁶ Všimněme si, že toto pojetí se neomezuje výlučně jen na sféru *langue* ani jen na sféru *parole*, ale pohybuje se na jejich pomezí. O vztahu *langue* a *parole* viz kap. 2; o *konsituaci* viz subkap. Kontext a kontextualizace tamtéž.

schopnost jednoznačně vyjevovat kategorii čísla. Důležitá je přitom tendence: zatímco u slova *pán* je ze všech jeho pádových tvarů číslo zřejmé (je tedy vždy zjevnou kategorií), u slova *stavení* pouze lokativ a instrumentál plurálu (*staveních, staveními*) vyjevují pluralitu jasně. V singuláru dokonce ani jeden tvar není z hlediska čísla jednoznačný, neboť instrumentál sg. *stavením* je tvarově shodný s dativem pl., takže neindikuje číslo jednoznačně. Jestliže lze tendenci k tomu, že se číslo navenek manifestuje v odlišné míře, identifikovat v souboru všech pádových tvarů, uplatňuje se tato tendence (byť již oslabeně) i v konkrétních, plně situovaných výpovědních událostech obsahujících parolové realizace některého z uvedených lexémů.

Než budu pokračovat ve výkladu polárního modelu mluvnické kategorie čísla, budiž mi dovolena krátká poznámka o zmíněném protikladu kategorií zjevných versus skrytých. O rozdílu mezi gramatickými kategoriemi, které jsou v americké lingvistické tradici označovány za *overt* a *covert*, pojednává Whorf (1956c [1945]) a v návaznosti na něj Duranti (1997: 58–59) a Lucy (1992: 26–31). Z hlediska historického vývoje terminologie je pozoruhodné, jak se tento rozdíl podobá tomu, co později Chomsky (1965) rozvine v nocionálním protikladu mezi povrchovou (angl. *surface*) a hloubkovou (angl. *deep*) strukturou jazyka, což můžeme zachytit následující analogií vztahů:

overt category : covert category :: surface structure : deep structure

– a v tomto, ovšem pouze v tomto smyslu tuto analogii (*A::B*) rozšířit dalším analogickým vztahem

A :: B :: Whorf :: Chomsky,

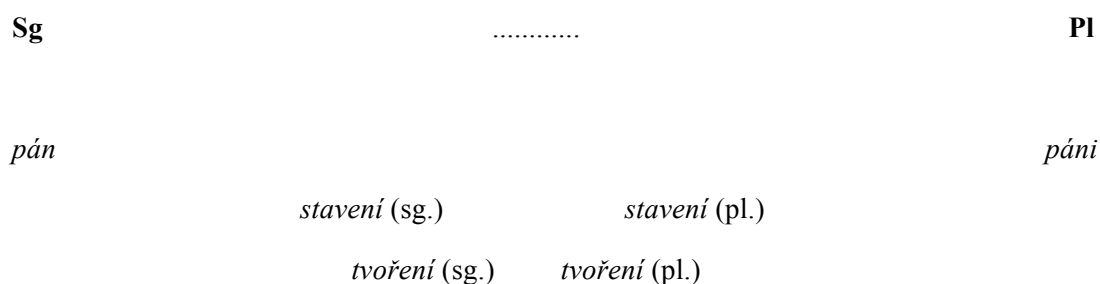
což lze zjednodušit na

A : B :: Whorf : Chomsky,

kde poslední dvojice uvádí autory terminologií exemplifikovaných předchozí analogií *A: B* a postihuje i časovou posloupnost, v níž tyto terminologie historicky vznikaly (nejprve Whorfova kategoriální opozice, poté Chomského kategoriální opozice). V tomto vztahu je patrná jistá nechtěně ironická souvislost, neboť sám Chomsky (1966) se od whorfovské tradice důrazně distancuje, vnímaje sebe sama jako pokračovatele karteziánského myšlení v jazykovědě. Nesmírnou etnolingvistickou variabilitu jazyků světa považuje za pouhý epifenomén – povrchovou strukturu nehodnou vážnější lingvistické analýzy.

Vraťme se však k polárnímu modelu kategorie čísla. Zjevnost či skrytost kategorie není jediným faktorem ovlivňujícím relativní vzájemnou pozici různých slov v rámci polarity *Sg – Pl*. I substantiva skloňovaná podle téhož vzoru se liší tím, jak je vnímáme z hlediska sledované kategorie, což ukáží na různých lexémech, jež se všechny skloňují podle téhož deklinačního vzoru *stavení*. Ačkoli se slova *stavení* a *tvoření* neliší pádovými koncovkami, mají tendenci vyjevovat číslo poněkud jinou měrou. Mimo jiné proto, že *stavení* daleko častěji než proces označuje poměrně snadno počítatelný předmět – např. nějakou budovu. Počítatelnost jména zpravidla posiluje jeho tendenci k pluralizaci (srov. Lucy 1992: 23–84).

To lze opět vyjádřit jako polaritu tímto schématem:

Obr. 1.2. Relativní pozice různých výrazů na škále singularnost – plurálnost.

Je zřejmé, že relativní poloha slova v rámci polarity sledované kategorie je ovlivňována nejen sémanticko-referenčně (tj. povahou označovaného, popř. povahou denotátu)⁷, ale i dalšími faktory paradigmatickými a syntagmatickými jako třeba tím, do jakých valencí a kolokabilit má slovo tendenci vstupovat, dále pak tím, s jakou relativní frekvencí se s ním v běžných promluvách setkáváme, atd.

Viděli jsme, že v binaristickém pojetí je kategorie čísla chápána jako dichotomická opozice *singular – plural*. Naproti tomu v polaristickém pojetí již plurálnost není postížena toliko *en bloc*, tj. souhrnným, dále nediferencovaným a poměrně hrubým termínem *plural*, nýbrž je vymezena na jemnější škále postupného

⁷ Srov. gramaticky zjevně singularní výrazy *pták* a *ptactvo*, kde denotát druhého výrazu je svou povahou „plurálnější“, takže by byl na výše uvedené polaritě umístěn relativně dále od singularního pólu než výraz první.

přecházení kategorie čísla od jeho jevové formy f_a (např. *pán*), která odpovídá krajnímu pólu A (tj. maximu fenomenologicky vyjevované vlastnosti A , např. singularnosti – srov. obr. 1.3 níže), přes soubor jevových forem $f_{a>b}$ (tj. takových, které fenomenologicky působí spíše, ne však výrazně singularně), dále jevových forem $f_{a\approx b}$ (tj. fenomenologicky působících na dané škále a v daném kontextu nepřilíš vyhraněně) a jevových forem $f_{a<b}$ (tj. fenomenologicky působících spíše, ne však výrazně plurálně) až po krajní jevovou formu f_b (např. *páni*), která odpovídá maximu charakteristiky B (např. plurálnosti).

Jestliže jsou deiktika definována svým vztahem k origu (*zde-ten'-já*), tedy k bodu, který je mimo jiné vymezen svou singularností, lze gramatickou kategorii čísla interpretovat deikticky: singular tkví v origu, kdežto plurál je mu více nebo méně vzdálen. Pokud je kategorie čísla pojímána jen binárně, není tato skutečnost tak zajímavá. Teprve když je pojímána polárně, nabývá povahy kontinuálního přechodu na relativní škále od extrémní singularnosti k extrémní plurálnosti a tím se podobá povaze přechodů, jaké známe z deiktického pole.⁸ Existuje pak jistá analogie (a ikonická podobnost) mezi oběma škálami, což lze zachytit pomocí polarit takto:

extrémní singularnost	–	extrémní plurálnost
maximální situovanost v origu	–	minimální situovanost v origu

Gramatickou kategorii čísla (tj. polaritu *singularnost – plurálnost*) lze projektovat do deiktického pole: zjevná singularnost je v origu víc (zřetelněji, salientněji) než skrytá singularnost a nejdál od origa je zjevná plurálnost:

extrémní singularnost : extrémní plurálnost :: extrémní origo : extrémní non-origo.

Je zřejmé, že tyto vztahy se týkají pojetí identity a alterity: z hlediska deixe nejvyšší stupeň identity (totožnosti) je *zde-ten'-já* (tj. origo); nejvyšší stupeň alterity (jinakosti, cizosti) je (*jinde než zde*)-(jindy než *ten'*)-(jiní než *já*) – to jsou obecné deiktické parametry mezního, nejvíc vzdáleného *oni*. Ke vztahu sociální identity a jazyka se vrátím na dalších místech této práce, kde se mu věnuji podrobněji. Zde postačí tento náznak, že deixe může být interpretačním principem čili hlediskem, kterým lze nahlížet na polárně koncipované gramatické kategorie (což není beze vztahu k jazykovým projevům, jež signalizují členství v sociálních skupinách).

⁸ Podrobněji o deiktickém poli, origu a dalších termínech spjatých s deixí pojednává kap. 2.

Jestliže jsem tuto možnost nyní ukázal na kategorii čísla, je patrné, že touto interpretační perspektivou je možné nazírat i celou řadu dalších gramatických kategorií, zejména budeme-li je vnímat jako škály kontinuálních přechodů a ne jako ostré opozice. Namátkou jmenuji jen několik mluvnických kategorií identifikovatelných v češtině, které lze projektovat do deiktického pole podobně, jako tomu je s kategorií čísla: slovesný rod (s kontinuálně konstruovanou polaritou *aktivnost – pasivnost*); čas (s polaritami *prézens – préteritum* a *prézens – futurum*, propojitelnými do společné škály *préteritum – prézens – futurum*); mluvnická osoba atd. Tady všude podle mého názoru může deixe nabídnout interpretační princip, který usouvztažňuje různé kategorie a, což je důležitější, propojuje je do vztahu se sociální identitou, která se zrcadlí i spoluutváří v komunikačních praktikách, jak ukáží v dalších kapitolách.

Polarita nemusí být konstruována jen monokriteriálně či přesněji jen z jednoho hlediska (např. míry singularnosti versus non-singularnosti), nýbrž může být zjevně, na první pohled multikriteriální, tj. vzniklá uplatněním dvou či více hledisek současně. Určitý komunikační jev – dejme tomu ustavování významu – můžeme zkoumat kupříkladu

(a) z hlediska škály *ukotvenost v textu* versus *ukotvenost v situaci* a současně

(b) z hlediska škály *dominantní orientovanost na kód* versus *dominantní orientovanost na jeho uživatele (a vztahy mezi nimi)*.

To platí i pro disciplíny, které se danými jevy zabývají – i ty lze pak vnímat jako multikriteriálně ustavenou polaritu kontinuálního epistemologicko-metodologického přístupu: zde tedy např. jako relativní polaritu

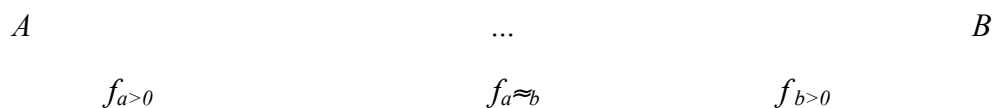
sémantika : pragmatika :: ukotvenost v textu : ukotvenost v situaci :: orientovanost na kód komunikace :: orientovanost na účastníky komunikace.

Póly nemusejí být vždy krajními, nepřekročitelnými mezemi (každou dílčí mez lze překročit širším hlediskem) a pak je možné polaritu rozšiřovat jedním či druhým směrem, takže původně krajní pól (popřípadě oba) se pak octne mezi póly nově ustavenými – v našem případě, tj. při simultánní aplikaci kritéria (a) a (b), lze ustavit kupříkladu pravostranně rozšířenou polaritu

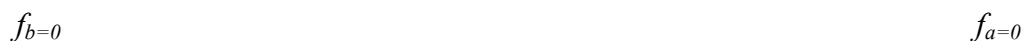
sémantika : pragmatika : interakční sociolingvistika,

kteřá ovšem neruší polaritu původní, nýbrž ji v sobě zahrnuje jako svou součást nebo je explicitním dopověděním trendu v původní polaritě již obsaženého.

Zformuluji dosavadní postuláty obecněji a pro názornost je zachytím na tomto obecném schématu jakékoli polarity $A - B$:

otevřená polarita:

uzavřená polarita:

Obr. 1.3. Obecná polarita $A - B$ jako kontinuální škála svých projevů (nahore) a hodnoty jejich mezních pólů v případě, že je otevřená (uprostřed) či uzavřená (dole).

Nechť F_a je množina všech jevových forem $f_{a>0}$, tedy takových, které obsahují alespoň jistou míru pojmové charakteristiky A ; nechť F_b je množina všech jevových forem $f_{b>0}$, jež obsahují alespoň jistou míru pojmové charakteristiky B , a nechť $f_{a=0}$ označuje nulovou míru přítomnosti charakteristiky A (tj. absolutní nepřítomnost charakteristiky A) a $f_{b=0}$ absolutní nepřítomnost charakteristiky B (viz obr. 1.3). Pak je zřejmé, že většinu škály přechodu mezi póly A a B tvoří takové body, že pro každý z nich platí, že jemu odpovídající pojem náleží dílem do neostré množiny A a dílem do neostré množiny B . Pokud je polarita vymezena jako otevřený interval (AB) , pak pro její krajní póly platí $f_{a=0}$ a $f_{b=0}$. Jestliže je vymezena jako uzavřený interval $\langle AB \rangle$, pak

je v každém krajním pólu sice minimální, avšak přesto nenulová míra přítomnosti charakteristiky, jejíž maxima přítomnosti je dosaženo v pólu protilehlém. První polaritu nazvěme analogicky polaritou otevřenou, druhou pak uzavřenou.

Členství pojmu v logické třídě je tudíž dáno relativní mírou jeho přináležení do této třídy a nevylučuje se nutně se současným členstvím v logicky protikladné třídě, do níž pojem patří svým z hlediska sledovaného kritéria zbytkovým poměrem, takže např. relativně vyšší stupeň singulárnosti takto vnímaného výrazu implikuje současně relativně nižší stupeň plurálnosti. U uzavřené polarity to platí i pro její krajní póly, u otevřené polarity pro všechny body kromě krajních pólů.

Tempo nárůstu, úbytku nebo obecně proměny určitého jevu sledovaného na škále celé polarity $A - B$ není vždy rovnoměrné. Vzhledem k této nerovnoměrnosti se pro popis postupného přechodu mezi oběma póly víc než označení *kontinuální* hodí přesnější, leč méně obvyklý výraz *gradientní*. Vyjadřuje skutečnost, že polaritou vymezený jev sice přechází z jednoho pólu do druhého spojitě, ale ne nutně s konstantní mírou nárůstu změny, takže v určitých dílčích intervalech se může měnit prudčeji. Úseky, kde se transformuje naopak jen velmi pozvolným tempem, vytvářejí jakási relativní plató, která lze označit jako dílčí gradienty. Jestliže škála obsahuje více gradientů, jsou pak odděleny úseky s odlišným či relativně méně předvídatelným tempem terminologické transformace sledované kategorie (tj. např. přecházení jevové singulárnosti do plurálnosti u kategorie čísla v češtině).

Gradientní povaha terminologických polarit může navodit zdání, že jednotlivé gradienty lze náležitě popsat jako digitálně separovatelné stupně přechodu. Jenže samotná variabilita tempa terminologické proměny kategorie je jedním z mnoha různých projevů kontinuity i tehdy, když má nelineární průběh: zásadní je, zda proměna probíhá spojitě a takřikajíc *fuzzy* způsobem, či nikoli. Tam, kde lze doložit nebo i zprvu jen předpokládat kontinuitu, jeví se polaristická perspektiva jako adekvátní nebo přinejmenším souběžně použitelná jako alternativa k zavedeným binaristicky koncipovaným kategoriím. V dalších kapitolách se ukáže, že polarismus není jen formální deskriptivní inovací, nýbrž pohledem, který má epistemologické důsledky, neboť dokáže postihnout a odhalit některé doposud přehlížené souvislosti mezi společenskou realitou a jazykově ovlivněným vědomím.

Kde je jazyk, tam se ustavují emické kategorie. Je zřejmé, že emické vnímání – stejně jako emický popis světa – inklinuje k binarismu zřetelně oddělených kategorií, zatímco pro etické deskripce se mnohdy jako vhodnější bude jevit

polarismus. A dále: jestliže jsou nejrůznější sociolingvokulturní jevy každodenními praktikami neustále *(re)konsituovány* jakožto dílčí prvky spoluustavující ve svém souhrnu různá polární kontinua, jsou zároveň emicky strukturovaným a strukturujícím prizmatem vědomí znovu a znovu ideologizovány a *(re)konstituovány* jakožto ostré pojmové protiklady, jež se podílejí na budování pocitu identity a skupinové příslušnosti sociálních aktérů. Individuální projev jako víceméně neopakovatelný akt situovaný jednotlivcem v čase a prostoru tak pomáhá ustavovat kolektivně sdílené mentální struktury.

Že takové sdílení není absolutní, nýbrž relativní a že mívá gradientní povahu, je ovšem jiná věc: nijak nevyvrací kolektivní aspekt oněch struktur. Spíše jej zastírá a vytváří v aktérovi povětšinou mylný dojem, že je sám pánem svých sémantických struktur. Je-li zjevné, že je nesdílíme s ostatními stejnou měrou, snadno se zmýlíme v odhadu, jak velký je díl, jímž i myšlenky sdílíme se svými současníky, a jak moc je to, co považujeme za „mé“, ve skutečnosti „naše“ – byť gradientně. Relativní a gradientní povaha sdílení tak nepřímou napomáhá tomu, aby se ideologie usídlila v naší mysli na způsob příslovečného ledovce, jehož pouhou špičku vidíme zřetelně, zatímco jeho většina kotví v hlubinách nevědomí nebo aspoň v mělkých vodách pouze částečné, a tudíž klamavé reflexe.

S tímto souborem minimálních kategoriálních premis můžeme začít budovat kategoriální aparát nezbytný k popisu toho, co nazývám deiktickou dimenzí sociální komunikace.

2 STAVEBNÍ KAMENY DEIKTICKÉ DIMENZE

Deixe propojuje vztahy společenské a textové. Abychom ukázali, jak funguje subtilní dynamika takového propojování, je třeba ustavit základní pojmový rámec čili provést toto propojení nejprve na terminologickém poli. Pokusím se nově integrovat tři deskriptivní hlediska: a) referenční lingvistiku; b) textovou lingvistiku; c) některé náhledy lingvistické a kulturní antropologie. To se neobejde bez krátkého historického vstupu. Dominantní perspektiva této kapitoly je přesto synchronní.

Saussureovský obrat

Od dob Ferdinanda de Saussurea se synchronní lingvistika chápe jako disciplína, která svůj předmět, tedy jazyk, zkoumá (a ustavuje) ze dvou vzájemně spjatých a přece do jisté míry metodologicky oddělitelných perspektiv: rovina *la parole* je konkrétní realizací jazyka v čase, zatímco rovina *la langue* je systém abstraktních vzorců (fonémů, morfémů, lexémů atd.), jejichž je *la parole* uskutečněním v proudu řeči a na které sama zpětně spolupůsobí synchronně a v posledku i diachronně (Saussure 1989 [1916]: 44-50).

Z historického hlediska představuje de Saussure přelom ve vývoji jazykovědného paradigmatu. Do Saussurea dominoval ve filologii a příbuzných oborech přístup diachronní: jazykověda se soustřeďovala na vývoj jazyka v čase a zkoumala časovou posloupnost jazykových stavů – typická je v tomto ohledu např. snaha německých mladogramatiků (něm. *Junggrammatiker*) formulovat zákony hláskového vývoje. Ač sám vyškolen v diachronní analýze, Saussure obrací dosavadní převážně diachronní perspektivu směrem k synchronii: tvrdí, že nemůžeme jazyk důkladně pochopit v jeho historickém vývoji, nerozumíme-li tomu, jak funguje jako synchronní jev. Není divu, že tato radikální proměna paradigmatu v lingvistice bývá přirovnávána ke kopernikánskému obratu ve fyzice.⁹

Saussureovská perspektiva spolu s vlivem dalších badatelů, zejména Peirce a jeho sémiotiky (Peirce 1955 [1940]), tak začátkem dvacátého století ustavují jazykovědné paradigma, jež do jisté míry, byť zdaleka ne výlučně, dodnes ovlivňuje řadu oblastí lingvistiky. Původně se vyznačovalo přesvědčením, že při studiu lidské komunikace a toho, jak se v ní ustavuje význam, máme klást důraz

⁹ K paradigmatu vědy a zákonitostem jeho historických proměn viz Kuhn 2008 [1969].

(a) na jazykový systém spíš než na úzus: užití jazyka není to, co primárně konstituuje jeho význam;

(b) na *langue* víc než na *parole*: *langue* je základní matrice ustavující význam jazykových výrazů. Je sice nepřístupná přímému zkoumání, a proto musíme studovat její parolové projevy, avšak konečným cílem takového studia je rekonstrukce *langue* jako dobové sociální instituce vtiskující význam řečovým promluvám;

(c) na sémantiku víc než na pragmatiku: nejvlastnější zájem lingvistiky směřuje ke kódu, nikoli k jeho uživatelům a vztahům mezi nimi;

(d) na kontrast binárních opozic spíš než na kontinuální přechody mezi nimi: ostré dichotomie hrají klíčovou roli ve strukturaci fónického a ideového kontinua a jejím výsledku – síti kontrastně vymezených signifikantů a jim odpovídajících signifikátů;

(e) na formu oproti obsahu: hodnota (fr. *valeur*) jazykového výrazu je především formální, diferenční a negativní. Je vším kromě toho, čím vzhledem ke svému významově-výrazovému okolí daný znak *nemůže* být;

(f) na strukturu spíš než na proces: ze synchronního hlediska je *langue* jakýsi nadindividuální strukturní stabilizátor individuálních a pomíjivých parolových procesů;

(g) na symboličnost spíš než na indexikalitu: relativní stálost symbolu svou povahou víc odpovídá samotné *langue* jakožto víceméně stabilní a relativně nadčasové struktuře, zatímco indexy propojují řečový projev s jeho aktuálním mimojazykovým okolím a vetkávají jej do časoprostorově unikátních rámců charakterizujících tu kterou výpovědní událost;

(h) na potenciál jazyka víc než na jeho různá aktuální uskutečnění v proudu řeči: tomu odpovídá výše zmíněný důraz na *langue*;

(i) na text spíš než na kontext a situaci: o tom podrobněji níže.

Všechny uvedené body jsou z hlediska této práce relevantní, protože ta na ně zároveň navazuje i se vůči nim kriticky vymezuje, byť neostře a spíše polárně. U některých je to zjevné na první pohled, u jiných méně: tak bod (d) souvisí s explicitním důrazem, jež kladu na polarity (viz kap. 1 a 3); body (g) a (i) zase se zaměřením práce na deiktickou perspektivu, neboť *deixe* jakožto indexikalita (bod [g]) závisí na kontextu a situaci (bod [i]) způsobem, jež podrobněji popisují níže.

Záměrně jsem provedl takto širokou enumeraci (v níž by nepochybně bylo možné pokračovat) proto, aby vyniklo, jak jsou všechny aspekty propojené jako různé projevy téže podstaty. Z toho důvodu jsou i ty body, jež souvisejí se zaměřením práce na první pohled méně zřetelně, soupodstatné s jejím tématem. Při jeho traktování považuji za důležité nezapomínat právě na jeho přesahy oněmi směry naznačenými ve výčtu ani na to, že všechny v dané perspektivě spolupůsobí jako *celek polarit vzájemně propojených vztahem analogie* (srov. kap. 1):

jazykový systém	–	jazykový úzus
langue	–	parole
sémantika	–	pragmatika

atd., takže pak *per analogiam* platí:

systém : úzus :: langue : parole :: potenciální reference : aktuální reference ::
 sémantika : pragmatika :: orientace na kód : orientace na uživatele kódu :: endofora :
 exofora :: textová deixe : situační deixe :: symboličita : indexikalita :: akontextualita :
 kontext :: možnost : uskutečnění :: bezčasí : čas.¹⁰

Je jasné, že jde o řetězec analogických vztahů, což neimplikuje nutně srovnatelnost každého z dílčích členů výčtu. Jde pouze o to, že jistým rozměrem jsou si tyto vztahy podobné.

Pokud jde o lingvistické přístupy ke skutečnosti, je možné dějiny dvacátého století od počátků saussureovsko-pierceovského obratu po dnešek popsat jako – vzdor mnoha peripetiím – dlouhodobě sílící trend k přesouvání relativního důrazu z prvních členů uvedených polarit na jejich členy druhé, jak jsme toho svědky v epistemologických perspektivách a teoreticko-metodologických orientacích řady oborů zkoumajících lidskou komunikaci. Pro tuto práci je zásadní rostoucí důraz na indexikalitu a kontextualitu promluvy – tedy na to, co promluvu ukotvuje v času i prostoru a propojuje ji s účastníky mluvní situace. Na to, co činí z textému text a ze zprávy výpovědní událost.

¹⁰ Tyto termíny, jakož i vztahy mezi nimi, jsou přesněji popsány níže.

Text jako *parole*

Textová lingvistika čili lingvistika diskurzu, jazykovědný podobor navazující na saussureovskou tradici a do jisté míry ji překračující, chápe *text* nikoli v běžném, preteoretickém smyslu, to jest pouze jako psanou, víceméně ucelenou promluvu, již zpravidla tvoří více než jedna věta, nýbrž jako každý jazykový projev (mluvený i psaný), který náleží k *parole* a který je komplexním výrazem komunikativního chování v určité situaci.

Text je v tomto širokém chápání jednak tvořen svými prvky intratextovými, jež lze do jisté míry, ne však výlučně interpretovat nástroji sémantiky, jednak ovlivňován faktory extratextovými, které v mnoha ohledech přesahují jazyk jakožto úzce definovaný předmět studia vnitřní lingvistiky (v pojetí Pražské školy) a při jejichž interpretaci se neobejdeme bez nástrojů pragmatiky, popřípadě interakční sociolingvistiky¹¹. Intratextové prvky a extratextové faktory společně ustavují *textualitu*, která jako konkrétní realizace v čase opět náleží k *parole* stejně tak jako texty (Bussmann 1990: 776).

Není tu ovšem ostrého disciplinárního rozhraní, které by intratextovost činilo výlučným předmětem zájmu sémantiky a extratextovost výlučným předmětem studia pragmatiky: každou konstitutivní rovinu (intratextovou i extratextovou) je třeba interpretovat z obou hledisek a koneckonců celostně.

Protikladem konkrétních textů a textualit, patřících do roviny *parole*, jsou v rovině *langue* textémy: text vůči textému je v analogickém vztahu jako – na nižších úrovních segmentace – fón vůči fonému, morf vůči morfému atd.

Jmenované pojmy lze usouvztažnit tím, že je vřadíme do řetězce analogických polarit:

langue : parole :: textém : text(ualita) :: intratextovost : extratextovost :: sémantika :
pragmatika

Ačkoli intratextovost i extratextovost náleží k *parole* a jejich vzájemný vztah na první pohled nelze vnímat jako obdobu vztahu mezi *langue* a *parole* (jelikož obě odpovídají druhému, pravostrannému pólu), přesto podle mého názoru existuje jistá analogie mezi oběma typy vztahů: pól *langue* je víc vnořen do vědomí (a méně do situace) než pól *parole*. Obdobně pól intratextovosti je víc vnořen do textu a kódu,

¹¹ Ke vztahu sémantiky, pragmatiky a interakční sociolingvistiky viz též kap. 1.

kdežto pól extratextovosti je od nich víc vzdálen a reziduje relativně víc – byť ne výlučně – v mimojazykové skutečnosti. Pokud připustíme, že existuje jistá analogie mezi vztahem *vědomí : vnější svět* na jedné straně a vztahem *jazyk (v úzkém smyslu) : mimojazyková skutečnost*, pak je zřejmé, že výše uvedenou analogii polarit lze z určitého hlediska připustit jako možnou. V rámci polaristického uvažování se zkrátka extratextovost fenomenologicky může jevit jako *relativně* parolovější než intratextovost. Právě exoforická deixe jako poměrně vyhrocená extratextovost, tj. jako ukazování ven do světa, poskytuje pro tento náhled určitou podporu (viz níže).

Deixe jako endofora

Termín endofora navrhli ve svých studiích textové koheze již Halliday a Hasan (1976: 33), a ačkoli se v referenční lingvistice příliš neujal, považuji ho za užitečný pro potřebu zde rozvíjeného výkladu. Rozumí se jím jazykové prostředky, které slouží ke vzájemnému provázání intratextových prvků – např. osobní zájmeno v souvětí

(2-1) Vrah vtrhl do bytu, aby zabil paní Juříčkovou, ale nevěděl, že ona už dávno není doma.

Jinak řečeno: endofora je odkazování uvnitř textu, tedy textová reference. Rozlišují se dva druhy endofory. Častější je anafora – odkazuje na předchozí úsek textu neboli zpátky do textové minulosti (z hlediska času jakožto lineárního narůstání textového syntagmatu). Vzácnější katafora odkazuje na následující úsek čili do textové budoucnosti¹². Je zřejmé, že osobního zájmena je v (2-1) použito anaforicky. Kataforickou povahu má naopak tato reference:

(2-2) Do druhého kola senátních voleb postupují ti kandidáti, kteří získají nejvíc hlasů v kole prvním.

Ukazovací zájmeno v (2-2) totiž odkazuje na vedlejší větu, která po něm následuje.

O intratextovém odkazování, ať už anaforickém nebo kataforickém, se někdy hovoří jako o *textové deixi*. Přitom někteří autoři – u nás např. Hirschová (2013) – užívají synonymně termíny textová a kontextová deixe. To však považuji za poněkud

¹² Řada lingvistů se však neřídí Bühlerovým rozlišováním mezi anaforou a kataforou a podobně jako Lyons (1977: 657–676) pojímá anaforu širěji, tj. jako anaforu a kataforu současně.

matoucí, jak vyplývá z další podkapitoly věnované kontextu. Jestliže totiž pro *text* platí, že je daleko nesnadnější stanovit přesné hranice toho, co k němu ještě počítat, než jak se to na první pohled jeví, pak pro *kontext* to platí dvojnásob. Proto se pro označení endoforických vztahů důsledně držím označení textová deixe.

Domnívám se, že z hlediska adresáta, který vnímá aktuální *ted'* textu tak, jak se před ním textové syntagma postupně odvíjí jakožto časová sekvence, lze anaforu vnímat jako referenci k (již završenému) uskutečnění, zatímco kataforu jako referenci k budoucí možnosti textu. Z kognitivní perspektivy příjemce sdělení tak katafora svou relativní orientovaností na možnost výběru připomíná paradigmaticnost (a *langue*), zatímco anafora svou orientovaností na již realizovanou textovou sekvenci relativně více upomíná na syntagmaticnost (a *parole*), takže lze zapsat analogii polarit:

katafora : anafora :: možnost : uskutečnění.

Jestliže dále vyjdeme z Jakobsonova postřehu, že „poetická funkce projektuje princip ekvivalence z osy výběru na osu kombinace“ (Jakobson 1995: 82), myslím, že můžeme postulovat toto: z hlediska adresátova vědomí je anafora referencí do oblasti relativně více ovládané principem soumeznosti (angl. *contiguity*) a katafora referencí do oblasti o něco víc ovládané principem ekvivalence. Jestliže pokračující odvíjení textu tenduje k tomu, že jeho již realizované syntagma zpravidla zmenšuje možnosti dalšího výběru (tak jako věta spěním ke svému závěru zpravidla čím dál výrazněji umenšuje jazykové možnosti toho, jak může být dokončena), je z adresátské perspektivy aktuálně probíhající realizace textu v čase vlastně opakem poetické funkce: projektuje (v čase narůstající měrou) princip soumeznosti z osy kombinace do osy výběru.

Shrňme tyto závěry do řetězce analogických polarit:

možnost : uskutečnění :: katafora : anafora :: langue : parole :: princip ekvivalence :
princip soumeznosti :: paradigma : syntagma

Tolik k provázanosti různých úhlů pohledu na – převážně, ne však výlučně – intratextové vztahy. Deixi (po)ukazující na referent dominantně intratextovým způsobem, tedy endoforicky, nazvu *endodeixí*. Anafora a katafora jsou ukázkovými příklady endodeixe. Ne všichni referenční lingvisté se však shodují na tom, že to, co zde nazývám endodeixí, spadá do oblasti deixe: nikoli zanedbatelná část z nich je toho názoru, že za deixi bychom měli považovat pouze ukazování ven z textu, tedy exoforické reference.

Deixe jako exofora

Exofora označuje jazykový prostředek, který slouží k provázání textu s extratextovým světem, např. demonstrativa *tamten, támhleten* v situaci, kdy mluvčí ukazuje na nějaký objekt: exofora směřuje ven z vlastního textu, ven z jazyka, a tvoří tudíž „spojovací článek mezi sémantikou a pragmatikou“ (Busmann 1990: 163).

Jak již naznačeno, deixe bývá konceptualizována různě. Nejčastěji se setkáváme s dvojím pojetím:

(A) Někteří lingvisté (např. Lehmann 2003; Imai 2003; Čermák 1994) ji považují pouze za speciální druh exoforické reference, „ukazování na objekty mimo jazyk, zvláště pomocí zájmen a adverbií“ (Čermák 1994:189), a tedy ji omezují toliko na oblast extratextových vazeb. Označím toto úzké, byť v jazykovědě poměrně rozšířené pojetí jako *exodeixe* a budu tento termín používat jen tam, kde bude zapotřebí zdůraznit exoforickou stránku deiktické reference. Exodeiktické výrazy bývají v běžné mluvě často doprovázeny gestem ukazování do situace, aby byl jasný jejich bezprostřední referent:

(2-3) Půjdeš se mnou ty, ty a ty.

Demonstrativa uvedená v předchozím odstavci stejně jako osobní zájmena zdůrazněná v (2-3) jsou tedy *exodeiktika*, neboť je pro ně příznačné vztahování k extratextové skutečnosti. Naproti tomu již zmíněnou *endodeixi* budu jako termín používat jen tam, kde bude zapotřebí zdůraznit exoforickou stránku deiktické reference.

Můžeme shrnout:

endofora : exofora :: intratextová reference : extratextová reference :: endodeixe : exodeixe.

V prvním, úzkém pojetí (A) se tedy deixe omezuje toliko na *exodeixi*, zatímco intratextové reference (*endodeixe*) se za *deixi* ve vlastním smyslu slova nepovažují.

(B) Klasik teorie deiktické funkce Karl Bühler (1965 [1934]) prosazuje pojetí poněkud širší: popisuje jazyk jako jednotu dvou vzájemně na sebe působících, přesto však rozlišitelných rovin: symbolického pole (něm. *Symbolfeld*) a ukazovacího pole (něm. *Zeigfeld*). Symbolické pole je tvořeno jazykovými výrazy, jejichž význam je

relativně nezávislý na konkrétní mluvní situaci (Ehlich 2000), tedy výrazy jako *lampa, jablko* apod. V tomto smyslu se Bühlerovský a pierceovský pojem symbolu do velké míry překrývá navzdory tomu, že Bühlerova koncepce znaku není na Pierceovo pojetí ani zdaleka redukovatelná.¹³

Naproti tomu ukazovací (deiktické) pole je tvořeno jazykovými výrazy indexikální povahy jako *tamhle, včera, ty*. Význam těchto slov nelze přesně určit, neznáme-li jejich kontext (Hanks 1999: 124). Výrazy ukazovacího (deiktického) pole neboli deiktika jsou takové indexy, jejichž kontext je spoluurčován specifickými referenčními body, především origem konkrétní mluvní situace.

Singulární a plurální origo

Origem se rozumí bod *zde-ted'-já* daný průsečíkem tří os mluvní situace: prostorové („zde“), temporální („ted“), a personální („já“), a proto se hovoří o deixi prostorové, temporální a personální. Vzácněji bývá některými autory (např. Lehmann 2003, Stukenbrock 2010) k origu počítán ještě čtvrtý bod *tak*, který postihuje tzv. modální deixi (angl. *manner deixis*). Trojčlenné vymezení origa je nejčastější: o deixi temporální, prostorové a personální pojednávají všichni autoři.¹⁴

Origo tvoří střed deiktického pole jazyka, tj. pole tvořeného deiktickými výrazy, jež jsou vůči němu v nějakém sémanticky či pragmaticky relevantním vztahu. Deiktika (*tamhle, včera, ty*) jsou tedy taková slova, jejichž referent se mění v závislosti na tom, kdo, kdy a kde, popřípadě jak je pronáší a jejichž význam nelze přesně určit bez znalosti kontextu, ať už intratextového, extratextového nebo obojího. Odlišné chápání samotného termínu *kontext* různými autory vede přitom k četným pojmoslovným konfúzím, a proto je nutné jej terminologicky ukotvit (viz níže).

Bühler vymezuje origo (*zde-ted'-já*) jako nulový bod souřadnic (něm. *Koordinatenausgangspunkt* nebo *Koordinationsausgangspunkt*) – místo, z něhož vycházejí zmíněné osy deiktického pole: prostorová osa z prostorové komponenty origa (*zde*), temporální z jeho časové komponenty (*ted'*) a personální z komponenty

¹³ Své pojetí znaku vysvětluje autor ve zde již citované knize (Bühler 1965 [1934]: 24–32).

¹⁴ To platí bez ohledu na to, zda se druhy deixe označují výše uvedenými slovy nebo případně jejich domácími terminologickými ekvivalenty: temporální deixe se někdy označuje jako *časová* a personální jako *osobní*. Vzácněji se v českém kontextu naopak setkáme s výrazem cizího původu pro prostorovou deixi, označovanou pak jako *spaciální*.

osobní (*já*). Známe-li všechny tři komponenty, známe pozici, která charakterizuje mluvčího a která spoludefinuje pak všechny ostatní výrazy ukazovacího pole, jichž použije v dané výpovědní události. O origu se proto někdy hovoří synonymně jako o *deiktickém centru* mluvní situace či jejím základním (nulovém) *referenčním bodu*.

Výpověď přitom může mít více deiktických center, protože své hledisko do ní vnáší nejen mluvčí, nýbrž i adresát, a někdy je nutné vědět, čím hledisko definuje význam daného deiktika, tak jako ve větě:

(2-4) Je to napravo.

Pokud mluvčí a adresát stojí proti sobě a ukazovaný objekt je někde mezi nimi, musí být adresátovi z kontextu jasné, zda je prostorové deiktikum vztaženo k deiktickému centru mluvčího (tj. k origu) nebo k deiktickému centru adresáta. Na tomto příkladu Hirschová (2013: 66-68) dokládá, že deiktické centrum je pojem širší než origo. Jelikož mluvní situaci mohou charakterizovat i jiné referenční body než deiktická centra, platí, že každé deiktické centrum je referenčním bodem (ale ne naopak) a každé origo je deiktickým centrem (ale ne naopak). Tuto konceptualizaci vyjádřím množinovou logikou:

Nechť O_{Z-T-J} je origo konkrétní výpovědní události charakterizované určitým bodem *zde-ted'-já*; nechť c_1 až c_n jsou její deiktická centra a b_1 až b_m její referenční body. Pak lze terminologický vztah mezi obecnými pojmy origo O , deiktické centrum C a referenční bod B zapsat pomocí sekvence logických inkluzí:

$$O \subset C \subset B$$

Ne vždy je však nutné a účelné takto rozlišovat uvedené termíny, neboť v mnoha promluvách stačí pouze jeden bod k tomu, aby byly zřejmé vztahy v celém deiktickém poli výpovědní události. Na rozdíl od Hirschové, která v tomto ohledu navazuje na Bühlera, se domnívám, že někdy je možné a dokonce analyticky výhodné popisovat komunikát jako obsahující pluralitu orig a nikoli vždy pouze origo jediné, a to nejen tehdy, jestliže za komunikát jako celek považujeme bezprostřední sekvenci několika komunikačních výměn. I jedinou, krátkou výpověď mluvčího bez jakékoli další repliky ze strany adresáta lze analyzovat jako obsahující (a ustavující) pluralitu orig, jak ukáži později. K takovému pohledu na komunikaci se dostaneme tehdy, jestliže se oprostíme od *textu* jako výchozího bodu promluvy a nazíráme ji více z hlediska *kontextu* ustaveného pluralitou účastníků mluvní situace a sociálních vztahů mezi nimi. V tomto směru záměrně opouštím původní Bühlerovské východisko.

Kontext a kontextualizace

Nejúžeji se kontext definuje jako bezprostřední intratextové okolí determinující význam výrazu, které někdy bývá označováno jako *kotext*. V širším pojetí je kontext tvořen veškerými intratextovými prvky a vztahy. Ještě šířeji se kontextem rozumí to, co leží buď vně jazyka, tedy situace, či to, nač jazykem odkazujeme – referent: ten může být umístěn v promluvě anebo mimo ni. Konečně v nejširším pojetí, vlastním např. lingvistice diskurzu, je kontext chápán – a někdy také označován – jako *konsituace*, tedy jako celek zahrnující všechny složky (ať už textové nebo mimotextové, čistě situační), které spolupodmiňují interpretaci dané textuality: termínem *konsituace* zdůrazňujeme nejen situovanost kontextu, nýbrž – a podstatněji – nedílnost kontextu a situace a z ní plynoucí fluiditu pojmové hranice mezi nimi, ba někdy přímo nemožnost metodologicky ustavit takovou hranici. Pokud neuvádím jinak, budu se držet tohoto posledního pojetí, protože je nejbližší hlediskům relevantním pro lingvistickou antropologii.

Ovšem i oddělování textu od kontextu je do jisté míry umělé, vždy dané určitým analytickým rámcem či oborem úvahy, neboť každý text je kontextem, a to přinejmenším ve dvojitým smyslu: jednak pro své vlastní subtextové komponenty, jednak je text kontextem sám sobě. Kromě toho lze na každý text nahlížet jako na kotext, tedy jako na jistou víceméně koherentní výseč širšího textového pole tvořeného dalšími promluvami. Perspektiva vytváří předmět studia.

Jelikož text, kotext a kontext tvoří nedílný celek, domnívám se, že spíš než o textu je přesnější psát o (ko(n))textu: navrhuji používat tohoto označení přinejmenším tehdy, hovoříme-li o textu jako předmětu studia kodefinovaném perspektivou badatele a zdůrazňujeme-li nutnost celostního studia tohoto předmětu z několika perspektiv. Z praktických důvodů se však v další stati přidržím běžné terminologie a o (ko(n))textu budu psát jen tehdy, bude-li třeba zdůraznit tuto vlastnost charakterizující *každý* text.

Stále se však pohybujeme v klasické představě o rozpravě jako sledu replik (angl. *turn*), kdy každý účastník vytváří své deiktické pole. Z hlediska personální deixe dochází mezi dvěma účastníky hovoru k neustálému přepínání mezi jejich dvěma origy:

(2-5) X: *Kde seš? Já_X tě_Y hledám* –

Y: *Já_Y tebe_X taky.*¹⁵

Je jasné, že referent osobních zájmen se mění s origem mluvčího a že tedy deiktika získávají svůj plnohodnotný význam až z kontextu: význam takřikajíc proudí do rozmluvy z konsituace, která determinuje origa komunikačních partnerů.

Přítom na (2-5) je možné nahlížet dvojitým způsobem:

(a) Jako na interakci, v níž se střídají vždy singulární (individuální) origa obou mluvčích: věta vyslovená mluvčím X má origo $O_{Z_1-T_1-X}$, které vtiskuje jednoznačný referent výrazům *já* a *tě* tím, že je vyslovuje X (v místě Z_1 a čase T_1). Replika mluvčího Y má jiné origo, jež lze analogicky zapsat jako $O_{Z_2-T_2-Y}$. Každé replice je tedy vlastní odlišné singulární origo a celá interakce je pak přepínáním mezi těmito individuálními origy. Tak se to jeví z *hlediska textu* pojímaného vždy jako sled výpovědí toho či onoho **individuálního** aktéra.

(b) Pokud se však na (2-5) díváme tak, že za komunikát považujeme celou interakci, je zřejmé, že se vyznačuje pluralitou orig. Nebo – vzhledem k relativnímu sdílení místa a času – jediným, plurálně ovšem pojatým a dynamicky se rozvíjejícím origem $O_{Z(1+2)-T(1+2)-(X+Y)}$, které nabývá různých hodnot během interakce. Pokud rozdíl v času a místě pomineme jako pro danou komunikační výměnu irelevantní, respektive čas a místo pojmem jako sdílenou soumeznost obou aktérů, pak v první replice nabyde origo hodnoty $O_{Z(1+2)-T(1+2)-(X \rightarrow Y)}$ a ve druhé $O_{Z(1+2)-T(1+2)-(Y \rightarrow X)}$, kde $X \rightarrow Y$ značí projev mluvčího X k adresátovi Y (a naopak). Takto pojaté společné origo svou integritou jasněji ukazuje vytváření sdíleného $my = X + Y$.¹⁶ Takhle se uvedená interakce jeví z *hlediska kontextu* tvořeného jednak dialogickým celkem textu, jednak účastníky promluvy a jejich situovaností. Je patrné, že jde o **nadindividuální** kontext daný režimem sdílené soumeznosti obou aktérů a jimi vytvářeného komunikátu.

¹⁵ Pro názornost dolním indexem vyznačuji role jen u explicitních šiftrů (*já, ty*), ač je zřejmé že např. i slovesa tu fungují deikticky.

¹⁶ Srov. důraz, jež v rámci svého fenomenologického zkoumání komunikace klade Schütz na nutnost jisté idealizace, bez níž se nedobereme toho, co považuje za podstatnou podmínku ustavování *my* jakožto vzájemného vztahu konstituovaného komunikačními partnery (Schütz, Luckmann 1975: 87-98). I pro něho je tento vztah základním předpokladem pro to, aby se individuální vědomí jedince mohlo identifikovat se společensky sdílenou realitou.

Nejde přitom jen o formální rozdíl – tento zdánlivě drobný posun v analytické perspektivě se může ukázat jako produktivní právě při studiu sociality, kterou tradiční bühlerovský přístup poněkud opomíná. Je zřejmé, že pohled uvedený sub (a) je relativně monologičtější a dichotomičtější, zatímco pohled sub (b) je poněkud dialogičtější a víc zdůrazňuje sdílení. Stále však zůstáváme pod dominantním vlivem perspektivy, která je relativně **textocentrická**: sleduje primárně, co se děje v *textu* díky přítomnosti kontextu – směřuje tedy *do* textu.

Jenže *deixe* není jednosměrný proces: zároveň s tím, jak umožňuje kontextu, aby měnil smysl textových prvků, působí i opačným směrem – spoluustavuje a rekonfiguruje vztahy v samotném (sociálním) kontextu. Komunikační výměnou (2-5) se aktéři dovídají, že se hledají navzájem, což může přispět k jejich momentálnímu sociálnímu vztahu: *deixe* – nejen ona, ale ona patrně nejvýrazněji – svým ukazováním ven z textu, svým bezprostředním propojováním vysloveného s účastníky komunikačního aktu neustále spoluustavuje sociální pouta mezi lidmi a svou dynamikou je (tu jemně, tu hruběji, vždy však nějak) rekonfiguruje – i kdyby touto rekonfigurací měla být pouhá víceméně bezpříznaková reafirmace dosavadního vztahu: i obnovení vědomí kontinuity funguje jako nový prvek *sui generis*. Text je nejen ustaven situací (a sociálními vztahy, které jsou její součástí), nýbrž i naopak: situace a sociální vztahy jsou (re)konstituovány textem. Tato perspektiva je **kontextocentrická**, protože zdůrazňuje vliv, jímž *deixe* působí extratextovým směrem.¹⁷

Gumperz (1974, 1982, 1992) označuje tuto schopnost jazyka jako *kontextualizaci* a míní jí mimo jiné to, že indexikální a deiktické výrazy jsou nadány potenciálem (re)organizovat sociální a kulturní vztahy mezi účastníky komunikačních aktů. Jestliže (textový i situační) *kontext* dodává deiktikům smysl a mění je v účinné pojivo textové architektury, *kontextualizace* ovlivňuje pojivo mezilidských vazeb. To první přetavuje jistou část sociálních vztahů do vztahů textových, to druhé naopak textualitu přetváří v socialitu.

Viděn kontextem je každý text, jak již řečeno, (ko(n))text; viděn kontextualizací je zároveň **(ko(n))text(ualizací)**. Vzdor jisté grafické krkolomnosti takový zápis poměrně přesně vystihuje celostní dynamiku pojmů, o

¹⁷ Je zřejmé, že pohled na (2-5) popsáný v odstavci (b) je takové perspektivě relativně bližší než pohled popsáný v odstavci (a).

nichž je řeč. Podstatný aspekt této dynamiky lze vystihnout rovněž sledem polarit, které jsou analogické tím,

(a) že jejich první pojem můžeme v určitém (relativní perspektivou daném) smyslu považovat za již obsažený v pojmu druhém;

(b) že druhý, širší pojem obsahuje větší podíl na sociálním světě či má aspoň nakročeno směrem k širší socialitě víc nežli první člen polarity.

To lze zachytit takto:

text : kotext :: kotext : kontext :: kontext : kontextualizace ::
:: kontextualizace : socialita

Anebo čistě z hlediska usouvztažnění gradientně se rozšiřujícího – tj. do sociality čím dál víc vrůstajícího – centrálního pojmu „text“ lze ukázat *směr relativní socializace textu*:

text : kotext :: text : kontext :: text : textualita :: text : kontextualizace ::
:: text : socialita.

Lze si všimnout i dalších, dosud nepostižených vzájemných vztahů v tomto pojmovém poli jako např.:

textualita : socialita :: kontext : kontextualizace :: ...

– a tak by bylo možné pokračovat. Uvádím zde všechny tyto aspekty vztahů, aby bylo zřejmé, jak bohatá a mnohačetně provázaná je tato konceptuální dynamika. Přitom ji celou integrálně vystihuje onen na první pohled komplikovaný, zato však stručný výraz (ko(n))text(ualizace).

Zjednodušeně, stručně řečeno: z hlediska kontextu je deixe textotvorná; z hlediska textu je naopak kontextotvorná. Pokusím se ukázat, že v mediální komunikaci se specifickým způsobem uplatňují oba aspekty. Deixe je nikoli jediným, za to však klíčovým faktorem, který propojuje vědomí sedimentované v textu se společenským vědomím a garantuje úspěšnost jejich neustálého obousměrného ovlivňování.

Symbol jako protodeiktikum

Není-li uvedeno jinak, chápu deixi jako souhrn deixe textové (endodeixe) a situační (exodeixe). Zahrnuje tedy endofory i exofory. Jak již naznačeno, tomuto v zásadě Bühlerovskému pojetí oponují někteří lingvisté, kteří nepovažují endoforické vztahy za součást deixe (např. Thrane 1980: 10; Vater 2005: 16–19). Slovo „v zásadě” je v předchozí větě podstatné, protože i Bühler za nejtypičtější projev deixe považuje exoforu navzdory tomu, že třeba na některých anaforických referencích ukazuje, proč je třeba chápat i je jako deixi: anafora je mu příkladem přechodného jevu, který náleží jak do ukazovacího, tak do symbolického pole. Přitom se opírá i o důvody, které nejsou čistě synchronní, nýbrž historické (Bühler 1965 [1934]: 121).

O to, které pojetí odpovídá Bühlerovské tradici, by tedy bylo možné vést spor. Např. Berdychowska o svém pojetí výslovně říká: „V návaznosti na Bühlerovskou tradici je na deixi nahlíženo jako na proces ukazování na entity mimojazykového světa” (Berdychowska 2002: 13).¹⁸ Na Bühlera je možno právoplatně navazovat dvojím způsobem: buď za deixi považujeme jen to, co pro něho byly prototypické komponenty ukazovacího pole (tj. exodeixe) – zdá se, že v samotné lingvistice toto pojetí dnes převládá. Anebo na něho navážeme i v tom, že za deixi považujeme endofory, které pro něho byly jevem přechodným a spojujícím obě základní protichůdná pole – symbolické a ukazovací.

Deiktický znak definujeme jako (myšlenou, vnímanou, představovanou) jednotu ukazujícího a ukazovaného, respektive vztah $d \rightarrow R_d$, kde d je deiktický výraz a R_d je ukazované (deiktický referent).¹⁹ V této obecné sémiotické rovině se tedy deiktikum neliší od jiných znaků. Ač není zcela prosto symboličnosti, od symbolu, jak ho definuje Peirce (1955 [1940]), se odlišuje svou přímou či zprostředkovanou, vždy však přítomnou vázaností na origo, a právě ta ho činí druhem indexu. Každé deiktikum má sice svou velmi obecně definovanou symbolickou komponentu (např. *já* je nejčastěji „osoba, která právě mluví nebo píše”), tato symboličnost však slouží indexikalitě a teprve ta rozhoduje o referenčním významu deiktika v určité konsituaci.

¹⁸ K tomu srov. Thrane (1980).

¹⁹ Později toto pojetí rozšířím. Zde slouží jako základní východisko pro ukázání jistých sémiotických vlastností deiktika.

Význam symbolického výrazu se relativně více ustavuje z jazyka, význam deiktického výrazu je relativně víc určován nesymbolickou aktualitou světa, ať už jazykového nebo mimojazykového: *deixe* otevírá jazyk světu a umožňuje mu, aby radikálně do jazyka vstoupil: umožňuje nejen jazyku ukazovat do světa, nýbrž i (poněkud jiným způsobem) světu ukazovat do jazyka. V tomto smyslu je *deixe* prostředkem kontaktním a mediujícím *par excellence*.

Protože ukazování není jednosměrné, je v souvislosti s *deixi* lépe než o ukazování hovořit o navazování či usouvztažňování. *Deixe* je prostředek (ko(n))text(ualizačního) navazování, který usouvztažňuje promluvu a origo, a je tedy jakýmsi ústupkem *langue* vůči *parole*: teprve konsituované deiktikum je s to předat jednoznačně dešifrovatelný význam.²⁰

To lze do jisté míry říci i o jiných transformacích z *langue* do *parole*, ale na deiktických to vidíme tak markantně a průkazně, že se domnívám, že právě jejich studiem můžeme dospět k závěrům podnětným i pro jiné oblasti jazyka včetně jazyka lingvistiky jakožto specifického metajazyka.

Na různých místech své knihy *Sprachtheorie* Bühler poznamenává, že ukazovací pole má na jazyk větší vliv, než si býváme s to uvědomit, neboť zasahuje i do okrajů pole symbolického. Domnívám se, že tento vliv je ve skutečnosti ještě větší – přinejmenším v rovině potenciálního významu; zde je vhodné připomenout, že i potenciální signifikace se v lexikální sémantice považuje za vlastnost systémovou. Jako specifický způsob sémanticko-pragmatické reference se *deixe* může projevit i tam, kde bychom ji čekali nejméně a kde ji nehledá ani Bühler: v samém jádru symbolického pole.

Tvrdím, že jistý protodeiktický potenciál mají i výrazy jako *okno*, *stůl* apod., které bychom podle Bühlera měli umístit do symbolického pole. Lze si představit mluvní situaci, kdy obecná, na kontextu zdánlivě nezávislá výpověď dejme tomu o stolu je pragmaticky ovlivněna zvláštní podobou, velikostí či tvarem toho stolu, u něhož je pronesena: každý výrok o stolu má potenciál nejen bezprostředně ukazovat

²⁰ Nebo řečeno Chomského terminologií: je ústupkem *kompetence* vůči *performanci*. Deiktikum je významově natolik neurčité v rovině kompetence, aby mohlo být o to určitější v rovině performance. Naproti tomu v Hymesově širokém pojetí *komunikační kompetence*, která se neomezuje jen na jazykový systém, nýbrž zahrnuje i adekvátní užívání jazyka v různých sociokulturních situacích (Hymes 1972), je tomu opačně: nízký stupeň komunikační kompetence nerodilého mluvčího se mnohdy prozradí neobratným používáním (zejména sociální) *deixe* v jazyce, jehož jiné stránky zvládá vcelku obstojně.

do mluvní situace, nýbrž i být touto situací rekontextualizován a významově posunován.

Platí tedy, že nejen každý deiktický výraz má svou (slabou) symbolickou složku, ale i naopak: každý symbolický výraz má svou (slabou) deiktickou složku. Právě ji nazývám *protodeiktickým potenciálem symbolu*. Symbolická složka je ovšem obsažena v deiktiku nutně, neboť se uplatňuje při každém jeho užití (bez ní by nemohlo komunikativně fungovat jako deiktikum), kdežto deiktická složka symbolu je spíše jednou z jeho významových potencií, která se nemusí nutně realizovat v každé promluvě. Vztah výrazů symbolických a deiktických vnímám polárně jako kontinuální přechod v rámci otevřené polaritě *symboličnost – deiktičnost*. Tím vzniká jediné pole symbolicko-deiktické: není již zvláštního pole symbolického na jedné straně a deiktického na straně druhé, jako je tomu u Bühlera, který se věnuje vzájemné propojenosti obou polí, ale přesto je považuje za dvě do jisté míry izolovatelné protikladné entity v rámci celku jazyka.

Protodeiktický potenciál symbolického výrazu se však neomezuje pouze na to, jak je jeho význam ovlivněn aktuální mluvní situací. Kromě toho může někdy symbol fungovat jako deiktikum ještě v jiném, podstatnějším smyslu: tak, že je v daném kontextu projektovatelný do deiktického pole, neboť se podílí na vytváření deikticky zabarveného sdělení. Uvedu příklad. Výraz *domov* by Bühler jednoznačně řadil mezi symboly a jako takový by pro něho byl součástí symbolického pole. Ovšem nazve-li filozof Erazim Kohák svou knihu *Domov a dálava* (Kohák 2010), vsazuje tento výraz do protikladu *tady – tam*, který je projektovatelný do deiktického pole: z hlediska názvu i z hlediska ústředního námětu knihy je klíčové, že *domov* je blíže origu než jeho polární protiklad *dálava*. Symboly se zapojují do deiktické funkce.

Podle mého názoru bychom se jako analytici připravili o důležitý aspekt významu, pokud bychom symboly takto použité chápali pouze jako symboly, neboť – přinejmenším v daném kontextu – fungují zároveň jako deiktika. Proto je v takovém kontextu za deiktika považuji, v čemž se liším od Bühlera. Z úvodních pasáží o polarismu i z některých jiných míst této práce, kde hovořím o členství v množinách, je patrné, že *domov* nepřestane být symbolem, je-li zároveň deiktikem: tím, že obě množiny důsledně pojmám jako neostré, nejsem stavěn před binaristickou volbu, zda je tento výraz symbol, nebo deiktikum: je v daném kontextu obojí. I to považuji za důvod, proč spíše než o dvou polích – symbolickém a deiktickém – je vhodnější uvažovat o jediném integrálním poli vymezeném polaritou *symboličnost – deiktičnost*.

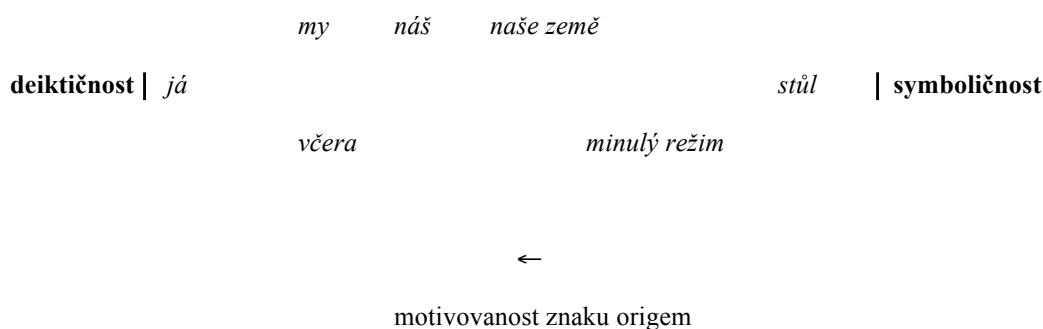
Jediné pole symbolicko-deiktické

Ze shora uvedených důvodů se domnívám, že je přesnější hovořit nikoli o symbolickém a ukazovacím (deiktickém) poli, jako to činí Bühler a jeho následovníci (např. Ehlich 2000, Hanks 2005), nýbrž o symbolicko-deiktickém kontinuu vymezeném dvěma krajními póly – symbolickým a deiktickým. Fakt, že ani jeden z těchto pólů reálně neexistuje v čisté podobě (každá deiktičnost koexistuje s jistou symboličností a naopak), ještě neznamená, že v jazyce neexistuje, tj. prokazatelně se v něm neprojevuje samotná polarita, již lze ustavit metodologicky podobně jako jiné jazykovědné polarity, jejichž krajní póly (např. *langue – parole*) ve své čisté podobě nejsou než metodologickými abstrakcemi, které přesto umožňují smysluplně zkoumat fungování jazyka jako celku.²¹ Vzdor tomu, že absolutní symboličnost ani deiktičnost neexistuje, lze z této metodologické perspektivy nazírat jazykové pole jako celek rozprostírající se *mezi* oběma protichůdnými póly, aniž jsou tyto póly samy jeho součástí.²²

Z lexikálně-sémantického pohledu to lze v rovině *langue* ilustrovat na příkladu několika lexémů a jejich kolokací v následujícím schématu (o tom, že nejde o kulturní ani jazykové univerzálie, bude řeč později stejně jako o dalších vlivech spolupodmiňujících pozici té které lexikálně-sémantické jednotky v symbolicko-deiktickém poli):

²¹ Sám Saussure zdůrazňuje, že rozlišování *langue* a *parole* je smysluplné jen ve vztahu k celku *langage*, tedy obecně lidské schopnosti užívat jazyka.

²² Srov. různé druhy polarit, jež vymezují v kap. 1.

Obř. 2.1. Uspořádaní výrazů v integrálním symbolicko-deiktickém poli vymezeném kontinuální polaritou *deiktičnost – symboličnost*²³

V obr. 2.1 rozumím motivovaností znaku totěž jako Peirce, když hovoří o tom, čím je motivován vztah mezi označujícím a označovaným: relativní míra ukotvení v origu roste doleva směrem k deiktickému pólu: maxima, ještě přítomného a reálně existujícího v jazyce, dosahuje v jeho „nulovém bodě“ (*zde-ted'-já*).²⁴ Na personální ose je deiktická motivovanost největší u znaku *já*; menší, odvozenější, dekoncentrovanější u *my*, které je extenzí *já* (*my* je kolektivní entita, jejíž je *já* součástí); ještě menší je u znaku *naše země*, kolokaci vzniklé spojením deiktického lexému s lexémem převážně symbolickým.

Analogicky je tomu na časové ose. Ani ona není od ostatních oddělená: jednak vychází z téhož origa jako svého koordinačního bodu (něm. *Koordinationsausgangspunkt*), jednak na sebe všechny osy vzájemně působí ne-li vždy aktuálně, tedy potenciálně: *naše země* je poněkud blíže deiktickému pólu než *minulý režim* vzhledem ke svému těsnějšímu sepětí s origem: vyslovím-li *naše země*,

²³ Právě proto, že užívám pojem *deiktické pole* ve smyslu poněkud širším než Bühler, neboť v mém pojetí je netvoří pouze čistá, typická deiktika, volím termín *ukazovací pole* (něm. *Zeigfeld*) tam, kde chci zdůraznit, že jde o toto pole v Bühlerově smyslu. *Ukazovací pole* je od tohoto místa dál používáno jako podmnožina *deiktického pole*. K této diferenci viz diskuzi níže.

²⁴ Bühlerův termín *nulový bod* považuji za antropologicky problematický: naše ukotvení v originickém ohnisku není sociokulturně ani historicky nulovým bodem. Naše vědomí nevyrůstá z bodu nula: má vždy již nějaké dějiny, je vždy již zapojeno do pletiva sociálních vztahů a významů, vždy již poznamenáno stopou předchozích situací, dějů a vlivů, stopou, která zabarvuje všechny deiktické osy – ne-li aktuálně, tedy aspoň jako jejich kdykoli aktualizovatelný potenciál.

bude tím adresát v běžné souvislosti (tedy pokud to není kontextualizováno jinak) rozumět Česko, popřípadě Československo, bez ohledu na to, zda je Čech nebo Španěl hovořící česky; ovšem kolokaci *minulý režim* mohu v rozhovoru se Španělem použít pro ten *náš* (komunistický) i *jeho* (frankistický): ukotvenost v mém origu je tu relativně menší, k interpretaci je třeba znát širší kontext promluvy.

Na tomto příkladu je vidět, že origo může svým fungováním suplovat kontext a naopak. Ne ve všech případech má smysl rozlišovat mezi nimi, poněvadž na origo lze pohlížet jako na kontext svého druhu: originace textu jde ruku v ruce s kontextualizací, je jejím nedílným aspektem, u dominantně deiktických znaků výraznějším, u dominantně symbolických slabším.

Kolokace *minulý režim* ukazuje funkční propojenost dílčích os origa: personální (*náš/jejich*), prostorové (na interpretační originaci rozhovoru může mít vliv to, zda probíhá v Praze nebo Madridu) a temporální: posun na jediné, u daného deiktika zdánlivě nepodstatné ose může zcela změnit referent, který se na první pohled zdá být ukotven a identifikován jinou osou. Kolokace *naše země* je nepochybně deiktičtější než samostatný lexém *země*.

Zajímavější je otázka, zda výraz *země* je na prostorové ose, jak by mohly napovídat většinové kontexty soudobého českého jazykového úzu, poněkud deiktičtější než samostatný výraz *režim* (a zda případně *režim* není deiktičtější na ose časové, aniž ovšem sklouzáváme do diachronie). Ustavování těchto relativních pozic v rámci *langue* je vždy obtížné, neboť nemůžeme-li svá tvrzení podepřít rozsáhlými textovými korpusy (*parole*), budou vždy do jisté míry závislá na jazykové intuici a kontextualizační představivosti posuzovatele: obojí – intuice i představivost – je přitom *také* spjata s jeho diskurzivním origem, a v tomto kruhu se do jisté míry pohybují i některé deskriptivní modely jazykovědy. Slabostí korpusové lingvistiky, jež by potřebná data mohla nabídnout, je to, že nedokáže rekonstruovat plnohodnotnou konsituaci textů (ať mluvených či psaných), které zpracovává. To omezuje možnost korpusového výzkumu exoforické stránky deixe a tím – vzhledem ke zmíněné funkční propojenosti dílčích os origa – deixe jako celku.

V reálné mluvní situaci se dílčí osy určitého origa nejen spolupodmiňují, ale většinou se taková situace – v souladu s koncepcí plurality orig, kterou zde proponuji – vyznačuje koexistencí několika orig: jiné origo je v témže čase a místě promluvy vlastní mluvčímu, jiné adresátovi a jiné textu, který sám může být pluralitou orig, jak již bylo naznačeno výše. Aby však deiktické znaky vůbec mohly plnit referenční

funkci a na něco odkazovat, musí být alespoň částečně shodně interpretovány různými účastníky řečového aktu,²⁵ během něhož tak dochází k neustále obnovovanému sbližování a sladování originických perspektiv, z nichž je promluva vyhodnocována vzhledem ke svým deiktickým referentům: v plynoucím čase promluvy musí být její sdělení znovu a znovu ko-originováno účastníky komunikace.

Zbývá odpovědět na otázku, co se myslí *deiktickým polem* a proč vůbec tohoto termínu používat, je-li celek jazyka lépe postižen označením *symbolicko-deiktické pole* a má-li každý konkrétně užitý výraz jak svou stránku symbolickou, tak deiktickou. Namísto *deiktického pole* by vsutku bylo přesnější psát *deiktický aspekt symbolicko-deiktického pole* nebo *deiktická dimenze symbolicko-deiktického pole*. Takové výrazy jsou šroubované a neprakticky dlouhé; z toho důvodu užívám nadále termínu *deiktické pole*, ovšem myslím jím právě onu deiktickou dimenzi integrálního, nedílného pole jazyka: to, jak se nám jazyk jeví, sledujeme-li jeho symbolicko-deiktickou polaritu z deiktického pólu. I v tom je jistá paralela k *langue* a *parole*: jak zdůrazňoval Saussure, jazyk jako předmět výzkumu je vždy ustaven naší perspektivou: ona určuje, co z něho vidíme a jak se nám jeví. Deiktická perspektiva je hlediskem, které postihuje deiktickou dimenzi sociální komunikace.

Reflektovanost deixe

Vzhledem k tomu, jak velkou roli hraje deixe ve většině promluv a že se v nich uplatňuje téměř bez ustání, není tento proces neustálého oddalování a sbližování, disonance a konsonance hledisek účastníků komunikace vždy v plném rozsahu reflektován; a aby jazyk vůbec mohl plnit komunikativní funkci, během promluvy být takto reflektován ani nemůže (srov. Sapir 1949 [1927] – ten ovšem hovoří o užším, metasémantickém aspektu této reflexe (*consciousness*) mechanismu fungování jazykové komunikace). Tím spíš, že jako spojovací článek mezi sémantikou a pragmatikou patří deixe také, ba podstatně, mezi jevy pragmatické. A metapragmatické vědomí (*awareness*) toho, jak promluvy fungují, bývá u účastníků komunikačního aktu ještě slabší než vědomí metasémantické (Silverstein 1976, 2001).

²⁵ V této souvislosti lze interpretaci definovat slovy, jimiž Silverstein charakterizuje její speciální případ, totiž čtení: jako „sociokulturně kontextualizovanou praktiku entextualizace“ (Silverstein 1996: 81). Tento pohled na interpretaci se ukáže jako vhodný pro výklad mediálních komunikátů, jemuž se věnuji v dalších kapitolách, zejména v kap. 3. a 4.

Jestliže již Boas (1911) ukázal, že jazykové jevy jsou vhodné ke studiu kulturních projevů kvůli nízkému stupni své reflektovanosti ze strany běžných mluvčích, platí to i o deixi: umíme ji – gradientně všichni – používat, aniž jsme během řeči vždy s to plně reflektovat její mechanismy. Má-li se řeč stát plynou, musí část jejích mechanismů být natolik zautomatizována, aby se na ně vědomí při řečové produkci nemuselo soustředit, přičemž bez lingvistické přípravy si v rodném jazyce na nejnižších úrovních jeho segmentace (např. fonologické) neuvědomujeme tyto mechanismy skoro vůbec, ani v nejrannějších stádiích osvojování řeči.

To do určité míry platí i o úrovních nejvyšších, jež rámuji naše jazykové chování, jako např. některé makrodiskurzivní rámce. Jazyk je cosi, co si nejvíce uvědomujeme takřkajíc uprostřed, v rovině lexikálně-sémantické, třeba při volbě slov: jeho nejspodnější práh (fonologii) a nejvrchnější rámce (makrodiskurz) nám mnohdy unikají, ačkoli je svým jazykovým chováním respektujeme a jsme jich (nevědomky) poslušni.

Reflexí se však nerozumí jen schopnost *účastníka* komunikačního aktu uvědomovat si jazyk jakožto médium takového aktu. V poněkud užším smyslu se reflexivita chápe jako vlastnost samotného *jazyka*, díky níž sám může být nástrojem přemýšlení o jazykových (pro)jevech nebo jejich dílčích aspektech. Částečně v návaznosti na Jakobsonovy úvahy o metajazyce (Jakobson 1980) rozlišuje Lucy (1999) reflexivitu explicitní a implicitní. **Explicitní reflexivita** vzniká tak, že se jazykové formy nebo jazykový úzus samy stanou předmětem rozmluvy, jako je tomu ve vysvětlující poznámce:

(2-6) „*Kape mu na karbid* prostě znamená, že začíná cvokatět.“

Souvislost s metajazykem (viz též Jakobson 1995) je ve (2-6) očividná: jazykové projevy jsou, jak patrně, explicitně reflektovány pomocí určitých syntagmatických úseků reflexivního metajazyka, které mají za úkol objasňovat jistý aspekt jazyka, jenž je předmětem takové reflexe.

Naproti tomu **implicitní reflexivita** může nabývat různých podob. Projevuje se např. v samotném vytváření takových „výpovědí, v nichž používáme indexy osoby, času, statutu apod., které posluchače nutí, aby si všímal bezprostředních kontextů jejich užití tak, aby je dokázal správně interpretovat“ (Lucy 1999: 213). Takové indexy z velké části odpovídají tomu, jak byla výše definována deiktika. Lucy poukazuje na to, že tento typ reflexe se opírá o schopnost porovnávat

různé paradigmatické parametry obsažené jednak v promluvě a jednak v jejím situačním ukotvení.

Platí tudíž:

syntagmaticnost : paradigmaticnost :: explicitní reflexivita : implicitní reflexivita

Aplikujeme-li na uvedenou analogii Silversteinův (2001) princip rostoucí metapragmatické reflektovanosti (*awareness*) a zkombinujeme-li ho s výše uvedenou Lucyho terminologií, je zřejmé, že deixe či přesněji deiktický princip se vyznačuje dvěma na první pohled zdánlivě protichůdnými rysy:

(a) bývá projevem jazykové reflexivity a současně

(b) bývá méně reflektován účastníky komunikace než některé jiné jazykové jevy.

Jinak řečeno, deixe má poměrně vysokou vypovídací hodnotu v tom, že *obnažuje implicitní struktury, které reflektují daný jazykový projev, a přitom tato jejich funkce zůstává relativně málo reflektovaná účastníky* komunikačního aktu. Či ještě jinak: vzhledem k ostatním, zvláště explicitním prostředkům jazykové reflexivity se deiktika vyznačují tím, že si jejich uživatel mnohdy neuvědomuje, jak moc toho prozrazuje o svém řečovém chování a potažmo o sobě jakožto sociální bytosti, kdykoli je jazykem nucen, aby jich použil.

Z boasovského hlediska zmíněného výše představuje tedy deixe téměř ideální nástroj antropologického poznání sociálních a kulturních jevů. A to navzdory tomu, že Boas ve své tezi o poznatelnosti takových jevů skrze jazyk sám nikde neklade důraz na indexikalitu, deixi ani jazykový *úzus*, ale jde mu především o (synchronní i diachronní) rekonstrukci jazykového *systému* jako celku.

Přitom pokud jde o systém, akcentuje zejména (pro)jevy gramatické. Ne že by ho nezajímalo např. lexikon těch jazyků, které se staly předmětem jeho výzkumu; tvrdí však, že gramatika má velký význam proto, že je na rozdíl od slovníku jevem do značné míry nereflektovaným běžnými mluvčími. V nízké reflektovanosti spatřuje celkem logicky velkou přednost: je prokazatelným dokladem jazykových a kulturních vzorců, jichž jsme kolektivně poslušni, aniž o tom víme. Tím se Boas implicitně

dotýká tématu jakéhosi – nikoli ovšem jungiánsky chápaného – kolektivního nevědomí, aniž pochopitelně tohoto termínu sám užívá.²⁶

Nereferenční deixe

Mnozí lingvisté (Blühdorn 1993, 1995; Consten 2004; Rauh 1983) považují deixi jen za specifický druh reference. Např. Heinz Vater uvádí výslovně: „Deixi lze definovat jako referenci na mluvní situaci, popřípadě na její komponenty” (Vater 2005: 17). Jenže takové pojetí ponechává stranou velkou oblast těch indexikálních či deiktických výrazů, které nemají primárně referenční funkci a které v souladu s některými autory (Silverstein 1976; Lucy 1999) nazývám nereferenční indexikalitou či deixi.

Patří sem kupříkladu jazykové příznaky prozrazující pohlaví mluvčího (respektive mluvčí) a obecněji genderová deixe; některá honorifika čili jazykové prostředky sloužící ke zdůraznění úcty, dobře zdokumentované např. v javánštině (Uhlenbeck 1970) a dalších jazycích (Agha 1994); tykání versus vykání a další jevy související s projevováním sociální vzdálenosti a nadřazenosti nebo naopak blízkosti a solidarity mezi účastníky komunikace (Brown, Gilman 1972).²⁷ Spadá sem zkrátka podstatná část oné oblasti, jež bývá někdy nazývána sociální deixi (Foley 1997: 313–328) a která úzce souvisí s problematikou kontextualizace, o níž již byla řeč.

Přitom podle mého názoru není zcela správné redukovat sociální deixi na pouhý poddruh deixe personální, jako to činí např. Hirschová (2013): i čas (temporální deixe) a prostor (prostorová deixe) jsou přece sociálně strukturovány a samy přispívají k sociální strukturaci oné domény, v níž se odehrávají sociodeikticky zabarvené komunikační akty. Jsem přesvědčen, že každá komunikační interakce má svou nedílnou sociálnědeiktickou komponentu, byť různou měrou salientní: *nulová sociální deixe jazykové interakce* je abstraktně redukcionistický předpoklad stejně neudržitelný jako představa, že řeč je oddělena od sociality. Vždyť řeč sama, jak zdůrazňuje Silverstein a další autoři, kteří přesahují rámec klasické vnitřní lingvistiky, je sociálním chováním: „Speech is meaningful social behavior” (Silverstein 1976:11).

²⁶ V rámci téže lingvistickoantropologické tradice k tomuto tématu viz též Boasův žák Sapir (1949 [1927]), jehož pojmové rámce jsou více propojeny s perspektivou tehdejší psychologie.

²⁷ Ke vztahu sociální vzdálenosti a forem oslovení v češtině viz Nekvapil, Neustupný (2005).

Jazykový projev vypovídá mnohé o svém autorovi (a o jeho adresátovi), ať už volky nebo nevolky: někdy prozradí jeho věk, pohlaví, sexuální orientaci, etnicitu, státní nebo národní příslušnost, mocenské postavení, socioekonomický status, ideologickou pozici, politické přesvědčení, náboženské vyznání, vzdělání, profesi a další identitární charakteristiky. Lépe než „prozradí“ je říci „indikuje“, neboť se tu jedná o *indexikální* vztahy mezi rozmanitými řečovými projevy na jedné straně a identitárními charakteristikami na straně druhé – anebo vyjádřeno v bourdieuovském duchu: ze symbolického kapitálu řečového projevu lze mnohdy vyčíst množství a druhy ostatních kapitolů (Bourdieu 1991). Relativní distribuci takových indexikalit, jejich proměnlivost a vzájemné korelace zkoumá sociolingvistika.

Nás na nich zajímá především ona sémiotická okolnost, že se mnohdy jedná o indexikalitu – a tedy deixi – nereferenční: uchazeč o práci, který bude v telefonickém rozhovoru se svým potenciálním zaměstnavatelem mluvit výrazným romským etnolektem češtiny, může snížit svoje šance jen tím, že řečově indikuje své romství a tím ho evokuje ve vědomí posluchače na druhém konci drátu – i kdyby sám Rom nebyl a své „romství“ jen řečově perfoval, což si lze představit např. v podmínkách sociolingvistického experimentu. Nereferenční sociální deixe jeho projevu by ho situovala v sociálním poli tak, že by už jen těžko mohl napravit – máme-li zůstat u bourdieuovské terminologie – projevený nedostatek svého kapitálu. Tím se dostáváme ke vztahu mezi polem deiktickým a sociálním, tedy k analogii polarit

deiktické pole : sociální pole :: Bühler : Bourdieu.

Pole deiktické a sociální

Vztahu mezi deiktickým a sociálním polem se podrobně věnuje Hanks (2005). Situace je však poněkud názvoslovně zatemněna jemnými posuny, k nimž dochází při překladu původního německého Bühlerova díla (1965 [1934]) do angličtiny (Bühler 2011 [1934]), neboť Hanks cituje pouze tento anglický překlad, respektive jeho vydání z r. 1990, které Hanksovu textu předcházelo. Dříve než se ponořím do Hanksovy argumentace, považuji za nutné vyjasnit terminologické konfúze, které vznikají kolem původního Bühlerova označení *Zeigfeld* jakožto protikladu *Symbolfeld* („symbolického pole“).

V prvním náčrtu jsem tento termín již vysvětlil výše jako soubor těch jazykových výrazů a prostředků, jejichž referent nelze určit, jestliže neznáme nebo si neumíme představit jejich vztah k origu; nyní půjde o to prohloubit toto vysvětlení názvoslovně i pojmoslovně.

Slovo *Zeigfeld* pochází z německého *zeigen* („ukazovat“, ale také „projevit“, „dát najevo“, „předvést“) a *das Feld* („pole“, ale také „rovina“, „obor“, „okruh [činnosti]“), a proto ho poměrně dobře vystihuje české *ukazovací pole*, k němuž se uchylují překladatelé bühlerovské pasáže v čerstvém českém převodu Auera (2014: 24–35).²⁸ Používám tento domácí název pouze tehdy, pokud chci explicitně zdůraznit, že mám na mysli *Zeigfeld* právě a pouze v tom smyslu, v jakém ho chápe Bühler (1965 [1934]). Všude jinde, kde prosazují poněkud širší pojetí deixe, používám raději *deiktické pole*. Není přitom bez zajímavosti, že jako *deictic field* překládá *Zeigfeld* i anglický překladatel D. F. Goodwin (srov. Bühler 2011 [1934]) Ten ho pochopitelně razí jako přesný terminologický ekvivalent původního výrazu německého. Co do pojmového rozsahu těchto různojazyčných názvů lze terminologický úzus v této dizertaci a v citovaných textech (něm. Bühler 1965 [1934]; angl. Bühler 2011 [1934]; čes. Auer 2014) přehledně usouvztažnit:

Zeigfeld = *deictic field* = ukazovací pole ≤ *deiktické pole*

Do této vcelku přehledné situace (resp. do její německé a anglické vrstvy) vstupuje Hanks a nociónálně posouvá *deictic field* tak, aby byl tento termín propojitelný se *sociálním polem* – tedy pojmem, jež Bourdieu porůznu (1985, 1989, 1991) charakterizuje jako prostor tvořený sociálními pozicemi a procesy jejich zaujímání, jejichž prostřednictvím se společenští aktéři vztahují k sobě navzájem, snažíce se maximalizovat zisk hodnot, které odpovídají různým druhům (bourdieuovsky chápaného) kapitálu.

Částečně právem vyčítá Hanks bühlerovskému pojetí deixe abstraktnost neslučitelnou s tím, že každý mluvčí je vždy již zapojen do sociálního prostoru plného osobních i kolektivních historií, konkrétních zájmů a ambic, zkušenostních trajektorií atd., takže ani prostor sociální komunikace není tvořen pouze abstraktními časoprostorovými souřadnicemi. Deiktické pole je pro něho vždy zapuštěno (angl. *embedded*) do sociálního pole.

²⁸ Srov. též doslov k tomuto dílu (Kaderka, Nekvapil 2014).

Tento přístup činí deiktickou analýzu citlivější k mocenským vlivům, které s sebou zákonitě přináší každá sociální interakce uskutečněná v čase a prostoru. Na druhou stranu tuto analýzu natolik vevazuje do mocenského pletiva, že ji může znecitlivět vůči těm aspektům sociální komunikace, pro něž bourdieuovský přístup není adekvátním pojmovým rámcem. To je všude tam, kde má analyticky smysl odhlédnout takřkajíc od politické ekonomie jazyka a jeho mocenské a tržní stránky.

Hanksovo pojetí se podle mého soudu příliš nehodí třeba pro interkulturní komparativní výzkumy deixe úspěšně prováděné Institutem Maxe Plancka pro psycholingvistiku (Max-Planck-Institut für Psycholinguistik), v nichž je naopak bühlerovské východisko metodologickou výhodou. Provádí je početný mezinárodní tým, jehož bádání přinášejí pozoruhodné výsledky cenné i tím, že mapují deiktické systémy v dlouho opomíjených jazycích (viz např. Senft, Smits 2000).²⁹

Silverstein (2005: 216) si ve svém komentáři k Hanksovu článku všímá toho, že Hanks se snaží najít pojitko mezi dvěma krajními přístupy k deixi – totiž příliš abstraktním makrosociologickým spacialismem a příliš konkrétním mikrosociologickým interakcionismem, který vychází z tradice konverzační analýzy, popřípadě z goffmanovsky orientovaných výzkumů. Hanks sám tak nakonec zůstává v zajetí řešení, jež se sémioticky, píše Silverstein, pohybuje na velmi úzkém teritoriu. Formuloval bych to tak: paradoxním výsledkem snahy o vytvoření mostu mezi oběma výzkumnými tradicemi je metodologický redukcionismus v přístupu k široké škále jevů spjatých s jazykovým chováním.

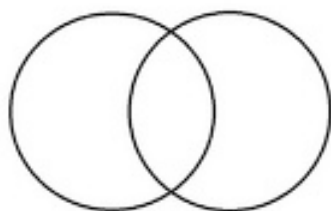
Mou snahou je naopak navrhnout deiktické pole tak široce, aby deixe mohla být interpretačním principem i těch společenských a jazykových jevů, které běžně nebývají z deiktického hlediska analyzovány. Hanksův pokus o propojení Bühlera s Bourdieuem je bezesporu inspirativní tím, že nahlíží na deiktické pole jako na vnořené (angl. *embedded*) do pole sociálního. Tento výtobytek bych rád ponechal i ve svém pojetí deiktického pole; na rozdíl od Hankse však spojení obou polí vnímám nikoli jako metodologickou nutnost, nýbrž jako možnost. Na deiktické pole *lze* nazírat prizmatem bourdieuvského pole sociálního a vice versa; deiktická perspektiva se však tímto pohledem nevyčerpává.

Hanksův redukcionismus vynikne, jestliže vztah mezi uvedenými pojmy vyjádříme Vennovým diagramem:

²⁹ To ostatně platí i pro celou řadu dalších výzkumů deixe nerealizovaných výlučně v tomto institučním rámci – např. Himmelmann (1996), Imai (2003), Levinson (2003).

ukazovací pole (Bühler)

sociální pole (Bourdieu)

Obr. 2.2. Vztah ukazovacího a sociálního pole.³⁰

Pokud bereme v úvahu jazyk, v němž se ten který termín původně etabluje nebo v němž naopak dochází k jeho významovému posunu, vyjeví toto schéma poměrně přehledný německo-francouzsko-anglický konceptuální trojlístek. Jestliže levý kruh symbolizuje rozsah Bühlerovského konceptu *Zeigfeld* a pravý bourdieuovského konceptu *champ social*, je zřejmé, že Hanksův koncept *deictic field* se nachází pouze v průniku obou množin, čímž výrazně zmenšuje analytickou využitelnost Bühlerovy kategorie. Pro pochopení anglosaských textů o deixi je tudíž dobré mít na zřeteli, že Hanks rozkolísává zavedenou terminologii v angličtině:

deictic field (Bühler 2011 [1934]) \neq *deictic field* (Hanks 2005).

Naopak v češtině by takovému rozkolísání bylo možné předejít: pro *Zeigfeld* můžeme používat termín *ukazovací pole*, jako to činí již zmíněný tým překladatelů Auerovy knihy, kdežto pro extenzionálně širší uchopení termín *deiktické pole*.

Deixe na fantazmatu

Za nejvlastnější prototyp deixe považuje Bühler jazykové prostředky ukazování na mimojazykové objekty bezprostředně viditelné v dané mluvní situaci, což vyjadřuje latinským *demonstratio ad oculos et ad aures*.³¹ Je to exodeixe, jejímiž jsme

³⁰ Grafický symbol pro množinový průnik přejímám z Metodického portálu (http://wiki.rvp.cz/Knihovna%2F1.Pedagogický_lexikon%2FVennův_diagram).

³¹ Daleko častěji ovšem užívá pouze zkráceného *demonstratio ad oculos*, a to i z toho důvodu, aby jako psycholog zdůraznil primární důležitost vizuálního kanálu pro lidské vnímání a představivost.

bezprostředními očitými nebo ušitými svědky. Méně bezprostředně přítomný je referent endodeixe: anafora ani katafora neodkazují na něco, co je vidět tady a teď, nýbrž na místo v textu, které již bylo nebo teprve bude, a tedy nemůže být ukázáno pomocí *demonstratio ad oculos*. Endoforické reference jsou již mediované promluvou (a proto je někteří autoři, jak již zmíněno, odmítají považovat za deixi).

Nejvíce zprostředkovaný je třetí typ deixe, který Bühler (1965 [1934]: 121–140) nazývá deixi na fantazmatu. K ní dochází tehdy, když (po)ukážeme na referenty, které nejsou obsaženy ani v situaci, ani v bezprostřední promluvě, nýbrž jsou umístěny v našem vědomí díky fantazii a představivosti, a to bez ohledu na ontologický status takových referentů: ty mohou být čistě fiktivní, jako je tomu u vyprávění o jezinkách a dalších pohádkových bytostech, nebo venkoncem reálné, jako je tomu u líčení skutečného zážitku, který se odehrál třeba na jiném světadíle či před mnoha lety.

Bühler rozlišuje **tři subtypy deixe na fantazmatu**; všem je jim společné to, že jejich referent musí být (re)konstituován vědomím (představivostí, fantazií apod.), neboť není přítomen v situaci ani v ko(n)textu. Buď origo odkazuje na něco, co tu není – tedy používá stávající časoprostor mluvní situace k tomu, aby do ní umístěvalo entity evokované představivostí. Nebo se samotné origo vypravěče pomyslně přeneso do jiné situace a konstruuje pak promluvu, jako by ji posluchačům vyprávělo „odtamtud”. Takové jsou kupříkladu literární narace Šeherezádiny.³² Konečně třetí subtyp je jakýmsi přechodným druhem, kdy origo zůstává tady a teď, avšak používá souřadnic přítomného časoprostoru k tomu, aby na nich demonstrovalo něco, co je již jeho extenzí za bezprostředně viditelný obzor. Tak mladý muž, který stojí na chodníku dejme tomu v Ostrově nad Ohří v podhůří Krušných hor a ukazuje severním směrem na jejich hřeben, říká malé holčičce: „A tam za těma horama už je Německo.” Tento třetí subtyp označím jako *do reality vnořenou deixi na fantazmatu*.

Pro nás má ovšem centrální význam skutečnost, o níž Bühler hovoří jen mimochodem – totiž že deixe na fantazmatu se vyznačuje nejvyšší mírou mediovanosti: její denotát již není vázán na bezprostřední situaci ani na bezprostředně artikulovanou řeč, nýbrž zprostředkovaný, čerpán z vědomí a jeho – kulturních, sociálních, ideologických a dalších – asociací, představ, vzpomínek, paměti atd. Není

³² S jemným smyslem pro humor popisuje Bühler první typ jako situaci, kdy jde hora k Mohamedovi, a druhý typ, kdy se naopak přenáší origo vypravěče, jako situaci, kdy jde Mohamed k hoře.

divu, že v anglicky psané literatuře se někdy o tomto typu deixe hovoří jako o *deixi v představách/představivosti* (angl. *deixis in the imagination*) nebo jako o *deixi orientované na představy/představivost* (angl. *imagination-oriented deixis*) – viz např. Stukenbrock (2012, 2014), kterážto autorka se ovšem orientuje spíše na mikroperspektivu interakcí tváří v tvář. Ponechávám nyní stranou jisté potíže s překladem polysémního anglického *imagination* („představa“, „představivost“, „obrazotvornost“, „fantazie“, „imaginace“ atd.), které jsou českému čtenáři známy již od pokusu o překlad Andersonových *Imagined Communities* (srov. angl. Anderson 1991; čes. Anderson 2003 versus Anderson 2008). Zásadnější je to, že *deixi* představ lze vnímat jako *deixi sociokulturně a ideologicky mediované imaginace*.

To otevírá otázku, jakou roli hraje ideologie a mediovanost v komunikačních praktikách, jež vnukají našemu vědomí fantazmata, která prožíváme jako svou identitu.

3 MEDIOVANOST A IDEOLOGIE

Ideologie je jedním z těch pojmů, které byly definovány tolikrát, že není snadné se orientovat ani v těch jejích vymezeních, která se explicitně vztahují k jazyku či diskurzu (srov. Fairclough 1995 a 2003; Kroskrity 2004; Silverstein 1979 a 1998b; van Dijk 2006; Verschueren 1996; Wodak, Weiss 2004; Woolard 1998). V tomto textu chápu ideologii nikoli marxisticky jako falešné vědomí, nýbrž jako celý dynamický a gradientně sdílený soubor názorů, postojů, předpokladů, reflexí, přesvědčení, myšlenek, stereotypů, emických kategorií a představ, kterými se jako sociální aktéři vědomě či nevědomě řídíme anebo které alespoň zprostředkovaně mohou ovlivňovat naše každodenní sociální interakce, ať už tento vliv reflektujeme plně, částečně či vůbec. Následkem toho může, ale nemusí fungovat *také* jako falešné vědomí.³³

Toto pojetí ideologie je dílem ještě starší než Marxovo (2012 [1845]) a zcela jistě širší, neboť zahrnuje i to, co von Humboldt (1836) nazývá světovým názorem ve smyslu elementárního postoje ke světu (něm. tedy nejen *Weltanschauung*, nýbrž také *Weltansicht*) a co v souvislosti s jazykem charakterizuje slovy:

Každý jazyk rýsuje kruh kolem národa (*Volk*), jemuž patří, a tento kruh můžeme opustit jen tím, že vstoupíme do kruhu jiného národa³⁴. Učit se nové řeči by tudíž mělo vést k získání nové perspektivy (*Standpunkt*) v doposud převládajícím pohledu na svět (*Weltansicht*), který jedinec měl. (Humboldt 1836: 59; při překladu přihlížím i k anglickému převodu této pasáže v Humboldt 1971 [1836]: 39–40.)³⁵

³³ Toto vymezení *ideologie* není v rozporu s tím, jak ji konceptualizuje vlivný teoretik mediální komunikace: „Ideologie obecně se vztahuje k některému organizovanému systému názorů a přesvědčení nebo souboru hodnot, který se šíří nebo posiluje prostřednictvím komunikace. [...] Ideologie je často odrazem národní kultury, která poskytuje kontext mediálnímu systému, ale odráží také třídní postavení a názory těch, kdo vlastní, řídí a vytvářejí média” (McQuail 2009: 565). McQuailova charakteristika je podmnožinou pojmu ideologie v mém chápání. Nejen pro svou vázanost na média, ale i pro zdůrazňování role mocných. V mém pojetí ideologie nemusí být spojena s třídním vědomím: to je jen jedním z jejích speciálních projevů.

³⁴ Z hlediska dnešní antropologie je ovšem při úvahách tohoto ladění nutné nezapomínat na dekonstrukci vztahu mezi prostorem, identitou a kulturou, jak ji provedli např. Gupta a Fergusson (1992) a jiní.

³⁵ Německé *das Volk* lze podle kontextu překládat jako „lid“ či „národ“ – jsem si této podvojnosti vědom stejně jako toho, že tyto ekvivalenty mají v obou jazycích poněkud jiné konotace, což platí jak pro *lid* versus *Volk*, tak pro *národ* versus *Volk*, resp. *die Nation*. To poněkud komplikuje převod z jednoho jazyka do druhého, zejména u politických hesel: německé *Volk* zní pozitivněji než české *lid*.

Ideologie v tomto smyslu tudíž současně obsahuje sociokulturně a jazykově ovlivněný (převážně intersubjektivní) pohled na svět, avšak neomezuje se pouze na něj. Nový *Standpunkt* (přesnější, leč v daném kontextu kostrbatý překlad by byl „stanovisko“ či dokonce „stanoviště“: místo, odkud vnímám svět) tedy ukotvuje lidské vědomí – či jeho intersubjektivní složku – v novém origu, a to všude tam, kde jsou naše myšlenky, názory, jazykové projevy atd. spolupodmiňovány faktem naší příslušnosti k určitému symbolickému režimu jazykové nebo řečové komunity a spoluformovány praktikami užívání jazyka v těchto komunitách. Z deiktického hlediska je *Standpunkt* gradientně sdílené *zde-ted'-my* řečového společenství.³⁶

Je zřejmé, že svým důrazem na jakousi civilní obyčejnost a všednost je mnou uvedené pojetí ideologie plně kompatibilní rovněž s Vološinovovým (Vološinov 1929).³⁷ Ten vnímá ideologii jako prvek mediující mezi *každým* znakem a skutečností:

znak → ideologie → skutečnost

Obr. 3.1. Vliv ideologie na semiózu. (Podle Vološinov 1929: 31; zde uvedeno v poněkud zjednodušené podobě, která přesto zachovává Vološinovovu ústřední myšlenku.)

Deiktickou referenci jsem výše definoval jako vztah mezi ukazujícím a ukazovaným, tedy jako relaci $d \rightarrow R_d$, kde d je deiktický výraz (ukazující) a R_d je referent (ukazované). Je zřejmé, že přinejmenším u deixe na fantazmatu, která je deixí ideologicky mediované imaginace, je nutné referenční vztah zpřesnit:

³⁶ Řečové společenství (angl. *speech community*) chápu v souladu s Gumperzem dynamicky jako „any human aggregate characterized by regular and frequent interaction by means of a shared body of verbal signs and set off from similar aggregates by significant differences in language usage“ (Gumperz 2001 [1968]: 43). K jazykovému a řečovému společenství viz též Gumperz (1997), Irvine (1996) a Silverstein (1997, 1998a).

³⁷ Auer (2014) si všímá podobnosti Vološinovovy *ideologie* jak s Geertzovou *kulturou* (Geertz 1973), tak s koncepcí Humboldtovou. V podobnosti Vološinova a von Humboldta je jistá ideologická ironie: koncepce prosazovaná ruským intelektuálem v revolučním Rusku se v lecčem podobá tomu, co již sto let před ním říkal starý německý aristokrat.

$$d \rightarrow \{P_i\} \rightarrow R_i,$$

kde $\{P_i\}$ je ideologické pole, které pojmám v souladu se shora zavedeným širokým chápáním ideologie, jež obsahuje i sociokulturní prvky a procesy včetně jazykových automatismů. Je uvedeno ve složených závorkách, které mají naznačit, že je širší mediující složkou, takže deiktikum zpravidla míří jen do jisté její podoblasti. Toto pole umožňuje vznik fantazmatického referentu R_i , jenž se zformuje tak, že deiktikum d ukáže do ideologického pole $\{P_i\}$ a tím z něho takřikajíc vykrojí příslušný referent jakožto ideový prvek nadále ovšem spolutovořící ideologické pole. Takto aktualizovaný prvek (jenž může být stavem i procesem) lze tudíž charakterizovat jako ideologicky zabarvenou představu R_i , která je fantazmatickým referentem. Tak jako každý referent má i tento svůj aspekt denotační a své konotace, které se jako myšlenkové asociace rozehrávají ve chvíli, kdy je referent vyvolán ve vědomí, a to o to účinněji, že samotný denotát deixe na fantazmatu je jako myšlenka (představa) soupodstatný s ostatními myšlenkami (představami), s nimiž je konotačně spjat.

Deixe na fantazmatu je tedy takovým druhem reference, který tenduje k bohatému rozehrávání bližších i vzdálenějších asociací. Obrazně, leč názorně řečeno: deiktický výraz se podobá kameni vhozenému do vody vědomí, z něhož vidíme jen její reflexivní povrch – hladinu; referent je ono místo na hladině, kde kámen zapadl. Zde (a teď) se hladina nejvíc vzedmula, ačkoli kámen již nevidíme; po hladině se šíří kruhy – asociace myšlenek a představ spjatých s místem, na které deiktický kámen ukázal. Samozřejmě: každý průměr je v něčem nepřesný. Jde mi hlavně o postižení *soupodstatnosti fantazmatického referentu a jeho ideových konotací*, která usnadňuje volný přenos myšlenek a reflexí po hladině deikticky zčeřeného vědomí.

Sémioticky je možné vést spor o oprávněnost Vološinovovy koncepce znaku a o to, zda je role ideologie tak klíčová, jakou jí přisuzuje. Tvrdím, že v případě deixe na fantazmatu jakožto reference určené tím, že ukazuje do pole představ a idejí, je daleko těžší vyvrátit tezi, že ideologie hraje výraznou roli v semióze každodenních komunikačních aktů.³⁸ Myslím, že deixe na fantazmatu představuje jakousi ideální

³⁸ To platí navzdory tomu, že v případě deixe na fantazmatu je ideologie, respektive určitý výsek ideologického pole, primárním cílem reference, kdežto u Vološinova je ideologie spíše prvkem *prostředkujícím* znakovou referenci. Vezmeme-li ovšem v úvahu i sekundární aspekty referenční dynamiky, tento rozdíl se poněkud zmírní: obě perspektivy se nevylučují, spíše jedna je speciálním případem druhé.

laboratoř pro studium vztahů mezi jazykovým výrazem a ideologií. Ideologie ingerují do komunikace; tím ji spolu-generují a zároveň jsou samy komunikací (re)generovány. Jazykové projevy a ideologické pole jsou ve vzájemně konstitutivním vztahu: jedno by nebylo bez druhého.

Mediovanost a Jakobsonův model

Jakobsonův model je známý, a proto postačí stručné shrnutí: nejde o to ho znovu reprodukovat, nýbrž nově se na něho podívat z hlediska mediovanosti a deiktického principu. Jakobson (1995 [1960]) tvrdí, že každá komunikace obsahuje šest základních prvků, jež musejí být přítomny, má-li se uskutečnit komunikační akt. Tyto prvky a posléze jejich funkce zdůrazním tučně: někdo (**mluvčí**) sděluje někomu (**adresát**) něco (**sdělení/zpráva** [angl. *message*]), co odkazuje na určitý **kontext** a je formulováno v určitém jazyce (**kód** – např. španělština, čeština apod.). Přitom je nezbytné, aby mezi mluvčím a adresátem byl **kontakt**, jímž Jakobson rozumí spolupůsobení dvou činitelů: psychologické pozornosti (adresát musí mluvčího vnímat) a fyzického kanálu, kterým se přenáší každá komunikace (v případě interakce tváří v tvář je jím vzduch přenášející zvukové vlnění). Proto má kontakt psychofyzickou povahu.

Zajímavější jsou funkce, které Jakobson jednotlivým prvkům přiřazuje. Skutečnost, že vždy musí být k dispozici všech šest prvků a tedy i jim odpovídajících funkcí, se nevyklučuje s tím, že existují výpovědi, v nichž jistá funkce dominuje, převažuje nad ostatními. Výpověď dominantně orientovaná na mluvčího je **emotivní** (Bühler, od něhož Jakobson některé prvky do svého modelu přebírá, ji nazývá *expresivní*³⁹). Výpověď dominantně orientovaná na adresáta je **konativní** (Bühler: *apelativní*). Dominantní orientovanosti na kontext odpovídá zvýrazněná funkce **referenční** (Bühler: *reprezentační* [něm. *Darstellungsfunktion*])⁴⁰; dominantní orientovanosti na kód funkce **metajazyková**; na kontakt **fatická**; na sdělení **poetická**. Tolik Jakobson. Pokusme se tuto terminologickou výbavu propojit s deiktickou perspektivou.

³⁹ Ke vztahu mezi Bühlerem a Jakobsonem viz Vachek (1984).

⁴⁰ K tomu viz zajímavou terminologickou poznámku Kaderky a Nekvapila (2014).

Je zřejmé, že origo mluvčího je implicitně, ale přesto zřetelně zdůrazněno v emotivní výpovědi. Takové je např. bolestivé zvolání „Au!“ Použité citoslovce není klasickou lingvistickou teorií považováno za deiktikum, ovšem tato věta znamená, že *mě (ted' a zde)* něco bolí – je tedy aktuální výpovědí origa a o origu. Navíc kdybychom neznali, kdo ji zvolal, nevíme ani, koho cosi zabořelo – a v tomto smyslu je deiktický rozměr jasně přítomný. Emotivní funkce tedy v sobě obsahuje – přinejmenším implicitní, do jisté míry však i explicitní – deiktickou dimenzi.

Analogicky by bylo možné doložit implicitní deiktickou dimenzi funkce konativní (např. věta „Zdrhej!“ a jiné imperativy dominantně orientované na adresáta). Kromě toho je tu patrná i sociální deixe: z imperativních formulací v češtině i němčině je v naprosté většině případů patrné, jestli mluvčí adresátovi tyká nebo vyká, což vypovídá o jejich sociální vzdálenosti.

Deiktické dimenzi referenční funkce se zde nemusím zevrubněji věnovat, neboť jí byla zasvěcena podstatná část druhé kapitoly. V ní jsem ukázal i to, jak deiktická dimenze proniká do referenční (reprezentační) funkce v tom, co Bühler nazývá symbolickým polem jazyka. Na jiném místě té kapitoly srovnávám rovněž deiktickou referenci a poetickou funkci, byť pouze z jednoho hlediska. Této skutečnosti jsem si vědom, a proto příslušnou pasáž formuluji nevyhroceně, polárně.

Metajazykovou funkci uvádí do souvislosti s deixí – v jiném svém článku – sám Jakobson (1971 [1957]). Když charakterizuje šifry, tedy deiktika v nejvlastnějším smyslu (slova jako *já, ty, tady, tamhle*), zdůrazňuje, že deixe je pravým opakem metajazykovosti: jestliže metajazykovou funkcí odkazuje sdělení na kód, pak deixe (v úzkém smyslu slova) je vždy tou částí kódu, která prominentně odkazuje na sdělení, v němž je konsituačně ukotvena. Deixe je ona oblast kódu, která se takříkajíc zapouští, noří, propadá přímo do (jakobsonovsky široce pojatého) sdělení. Naopak metajazyková funkce – obrazně řečeno – vystupuje jako by nad sdělení, reflektujíc ho shora. Toto tvrzení do jisté míry relativizuje a nociónálně posouvá Silverstein (1979; 1993), který spíše než metajazykovou funkci (tj. zaměřenost na kód) zdůrazňuje funkci metapragmatickou (tj. zaměřenost na užití kódu).

Metajazykovost je pro objasnění jakobsonovských kategorií ústředním bodem, poněvadž Jakobson vůči ní nevymezuje jen – jím ovšem úzce chápanou – deixi, nýbrž i dimenzi poetickou, neboť obě dimenze operují s *principem ekvivalence* vlastním paradigmatické ose jazyka (Jakobson 1995 [1960]). Ale zatímco u metajazykové

funkce je ekvivalence $A = A$ cílem výpovědi (věta typu „Sele je mládě od prasete.”), u poetické funkce je pouhým prostředkem syntagmatického rozvoje věty („Na mou duši, přátelé, tohle sele nesměle zírání na mě utkvěle.”). Proto do jisté míry (jen z jednoho speciálního úhlu pohledu) platí polární analogie:

metajazykovost : deiktičnost :: metajazykovost : poetičnost

Interpretace těchto protikladů jako pólů polárního kontinua je moje a záměrně nevystihuje Jakobsonovo myšlení věrně. Jakobsonova argumentace totiž podle mého názoru trpí vyhoceným binarismem, jestliže autor uvádí, že „[b]ásnictví a metajazyk jsou (...) navzájem v diametrální opozici” (Jakobson (1995 [1960]: 83). Myslím, že tato opozice platí jen do jisté míry a už vůbec není diametrální; to, že obě funkce – poetická i metajazyková – operují s principem ekvivalence, je přece zároveň sblízuje a činí je – z perspektivy vyššího řádu analýzy – součástí *jediného* jevu. Z hlediska prvního řádu, které používá autor, se věci mohou jevit tak dichotomicky, jak je podává. Je tu ovšem ještě obecnější hledisko druhého řádu, které danou dichotomii vnímá jako dva projevy téhož jevu. Proti tomu je možno namítnout, že Jakobson jako geniální jazykovědec si je závislosti na analytickém hledisku vědom. Nepochybně. Jenže své sdělení staví výlučně na jedné z obou možných perspektiv. Podstata mé námitky (a z ní plynoucího interpretačního posunu Jakobsonových kategorií) tkví v tom, že *obě hlediska* patří k jazyku současně a analyticky je třeba nerezignovat na jedno ve jménu formální čistoty druhého, která pak zákonitě vede k efektivně působícímu, leč ve své podstatě redukcionistickému binarismu ve formulaci autorova sdělení.

I v případě šifrů jako prototypického jádra deiktičnosti je jejich ostře kontrastivní vymezení vůči metajazykovosti bez pochyby analyticky vynikajícím postřehem; přesto opět, domnívám se, platí jen do jisté míry. Jak metajazykovost, tak deiktičnost se přece podobají v tom, že operují se vztahem ke kódu, byť první posiluje orientovanost výpovědi na něj (uzavírá promluvu do sebe samé tak, jak je to příznačné pro metajazykové výroky), kdežto druhá tuto orientovanost naopak oslabuje.

Oběma rozměrům jazyka – metajazykovému i deiktickému – je společná *funkce jakéhosi katalyzátoru kódové dimenze komunikátu*: v jednom případě jde o katalyzátor pozitivní a ve druhém negativní. Pro názornost si opět dovoluji sáhnout k obraznému příměru: tak jako systola a diastola jsou součástí jedné srdeční funkce, tvoří oba aspekty – metajazykovost a deiktičnost – nedílnou součást fungování

jednoho rozměru jazyka, společně udržující dynamiku sdělování, díky níž může jazyk fungovat právě jako dynamické, střídavě se světu otevírající a střídavě se v sebe uzavírající médium komunikace. Nestavím se ostře proti Jakobsonovým formulacím (jichž jsem mimochodem velikým a pokorným obdivovatelem), ale chci jasně ukázat jejich metodologický a spolu s tím i gnozeologický redukcionismus.

Rovněž fatická funkce (orientovanost na kontakt) je spjata s deiktickou dimenzí. Kontakt K mezi mluvčím X a adresátem Y lze vyjádřit pomocí deiktické perspektivy jako to, co je *psychofyzickým médiem propojujícím origa obou aktérů*. Kontakt vyjádříme např. jako – nevyslovenou, leč v mluvní situaci prokazatelně se uplatňující – metakomunikační premisu „*Oba víme, že mě vnímáš a že tě vnímám.*” Její deiktická povaha lépe vynikne, opatříme-li ji dolními indexy deiktických rolí tak, že explicitní prototypickou deixi (šifry) vyjádříme bez závorek a relativně implicitnější (přesto však zjevně vyslovenou) deixi uvedeme v závorkách:

(3-1) $Oba_{(X+Y)} víme_{(X+Y)}$, že $mě_X$ vnímáš $_{(Y)}$ a že $tě_Y$ vnímám $_{(X)}$.

Je zřejmé, že $X+Y = my$ a že origa O_X , O_Y obou účastníků komunikace (*zde–ted’–já* každého z nich) sdílejí několik deiktických os, takže je pro lepší porovnání uvedu pod sebou:

$O_X = zde_X - ted' - X$

$O_Y = zde_Y - ted' - Y$.

Jelikož časový rozdíl ve střídání replik (angl. *turns*) v běžném dialogu bývá minimální, je temporální deixe – pokud není zrovna jinak konstruována – sdílenou osou obou orig. O prostorové deixi to platí v poněkud menším počtu kontextualizací, nicméně ani sdílení prostorové osy během dialogu není výjimečné. Uvedené vzorce předpokládají, že prostor není sdílený – tak je tomu kupříkladu ve větě „Napravo od tebe”, vyslovuje-li ji mluvčí ve chvíli, kdy se dívá adresátovi do očí, apod. Tuto premisu, jak ukáží v dalších odstavcích, však netřeba vnímat staticky, neboť dynamická povaha deixe se jednoznačnému uchopení ve fixním vzorci poněkud vzpírá.

Budeme-li předpokládat pouze sdílení temporální a nikoli prostorové deixe a relativně nesdílenou osu umístíme do hranatých závorek, lze fatickou funkci zapsat jako sdílené temporálně-personální origo společného *my* účastníků:

$$O_{(X+Y)} = [\text{prostor}]-(\text{ted}^{\circ})-(X+Y),$$

kde relativně implicitnější osy deixe jsou naznačeny kulatými závorkami a relativně méně sdílená osa je v závorkách hranatých. Toto je **deiktický vzorec fatické funkce dyadické komunikace** probíhající v reálně sdíleném čase, tedy např. komunikace typu *face-to-face*, volání telefonem, zvukově mediovaného rozhovoru po Skypu apod.

Právě zkušenosti z hlasem realizovaného dialogu po Skypu, jenž technicky umožňuje vypnout i zapnout obraz komunikačního protějšku, ukazují, že vizuální přítomnost druhého posiluje fatickou funkci i ve chvíli, kdy každý partner zaujímá odlišný prostor. Samotná možnost vidět druhého tedy *je* jistou formou sdílení prostoru komunikace navzdory tomu, že oba její účastníci jsou fyzicky každý jinde.⁴¹

Technicky vzato sdílíme při běžném telefonním hovoru pouze čas; jenže i tehdy si do jisté míry vytváříme fantazma – představujeme si (s proměnlivou intenzitou během hovoru) toho, s jehož hlasem mluvíme, a mnohdy i prostředí čili prostor, odkud k nám hovoří. Nesdílíme-li fyzický prostor komunikace ani vizuální vjem druhého, je sdílení samotného komunikačního času (svým účinkem na lidské vědomí) fantazmaticky identitotvorné i prostorotvorné: tímto fantazmatem do jisté míry kompenzujeme nedostatek vizuálního kontaktu. Vizuální složku kontaktu – tj. vizuální komponentu fatické funkce – si pak částečně obstaráváme imaginací indukovanou auditivním vjemem, který je mediován fyzickým kanálem. I telefonní hovor ukazuje, že z hlediska našeho vědomí není sdílení času pouze sdílením času, nýbrž – indukovaně a částečně – i sdílením prostoru a sladováním identitárních hledisek účastníků: *čas napomáhá rekonstituovat chybějící deiktické osy* aspoň v míře nezbytně nutné k tomu, aby komunikace proběhla. Sdílení času vytváří společné, byť dynamicky proměnlivé *my* komunikačního aktu.⁴²

Má-li čas tuto (re)konstitutivní roli a vliv i na prostorovou a personální deixi, tím spíš se dynamické *my* vytváří v situaci, kdy sdílíme nejen reálný čas a zvukový kanál, nýbrž i ostatní deiktické osy – neboli když vidíme celou mluvní situaci jako

⁴¹ Uvedený vzorec je nutno nahlížet relativně a polárně, nebinárně. Sdílení je vždy relativní, gradientní, dynamické – jedním slovem: živé, neboť se v průběhu komunikace mění. To neznamená nic jiného, než že sdílené veličiny dosazované do vzorce jsou prvky *fuzzy* množin.

⁴² Jestliže čas napomáhá takovému sdílení a doplňkovému ustavování chybějících os deiktického pole, nemá tím samozřejmě být řečeno, že bez sdílení času je komunikace nemožná. Je jen o něco méně snadná a názorná právě z hlediska deiktické funkce.

třeba při dialogu tváří v tvář. Možnosti fatické funkce, která jde ruku v ruce s ustavováním komunikačního *my*, se rozšiřují a posilují reálnou soumezností všech os deiktického pole. Jasný důkaz: mohu s někým postávat a posedávat hodiny téměř beze slova a spoluprožívat *phatic communion* v původním Malinowského smyslu – tj. uvědomovanou skutečnost sociálního spolubytí, jež může být udržována jen občasným, nepatrným a sémanticky v podstatě irelevantním komunikačním gestem (Malinowski 1923). Ale sotva budu s někým hodiny mlčky sedět na telefonu, i kdyby to bylo zadarmo: samotná auditivní mediace umí komunikovat ticho, nedokáže ho však zpravidla udržet dlouho jako index fatického spojení mezi sociálními aktéry. Je to právě nezbytnost fatické funkce, co nutí lidi mluvit, jsou-li spojeni toliko zvukonosným kanálem, a co činí takovou komunikaci s přibývajícím časem čím dál namáhavější.

Lingvistickoantropologická relevance takto ustaveného deiktického hlediska se ukáže názorněji, použijeme-li ho k analýze konkrétní výpovědní události. Jako příklad poslouží okamžik, kdy je výzkumník svědkem situace popsané v předchozí kapitole: v Ostrově nad Ohří spatří na ulici mladého muže, který říká děvčátku:

(3-2) „A tam za těma horama už je Německo,“ přičemž ukazuje na hřeben Krušných hor, tedy severním směrem.

Jak se toto nepatrné sdělení jeví z perspektivy, kterou se zde snažím ustavit jako jeden z interpretačních principů komunikačních faktů sociálního života? Co vše díky ní můžeme vyčíst z tak kratičké entextualizace? V souladu s již zmíněným boasovským přístupem zajímají lingvistického antropologa zejména implicitní, tj. méně reflektované prvky a procesy obsažené v mluvní situaci, neboť ty ji spouluustavují jako jistý sociokulturní prostor, který výpovědní událost zasazuje do významového rámce (ideologického pole), jehož si aktéři v danou chvíli (patrně) nejsou vědomi v plném rozsahu. Pro jednoduchost předpokládejme, že analytik je náhodným kolemjdoucím, který zaslechl pouze to a nic víc. Věk mladého muže odhadl kolem dvaceti let a věk děvčátka na šest let.

Než se pustím do rozboru této komunikační situace z deiktické perspektivy, je ovšem třeba krátce vysvětlit notaci, kterou při něm používám. Ve vzorcích zdůrazňuji podtrženě ty deiktické osy, které jsou daným sdělením vysloveny, ať již explicitně nebo tímto explicitním vyslovením jen komplementárně implikovány. Např. věta „Šálek je tam!“ explicitně označuje *tam* a spolu s tím kontrastně implikuje *zde* mluvní situace: v příslušném vzorci bude tedy prostorová deixe věty uvedena podtrženě (*zde*),

což značí, že prostorová osa je daným sdělením aktualizována, a to jak z hlediska produktora, tak z hlediska (vnímajícího) recipienta či mezi nimi prostředkujícího origa (viz níže). Jednotlivé druhy deixe zdůrazňují v textu tučně, aby bylo patrné, jak spolu interagují. Nyní již je možné přistoupit k deiktické analýze výpovědní události (3-2).

Jelikož jde o komunikaci typu *face-to-face*, bezprostřední sdílení času a sdílení prostoru se v (3-2) umocňují ve svém působení na fatické *my*. A tak bez ohledu na to, zda jsou v dané výpovědi obsaženy explicitně nebo implicitně, **deixe temporální, prostorová a personální** společně ovlivňují a ustavují prostorovou osu, která vystupuje v deiktickém poli výpovědní události jako referenčně dominantní.

Prostorová deixe (ukazovací *tam*) pomocí *demonstratio ad oculos* určuje směr, jímž *oba* aktéři hledí, takže deiktický vzorec fatické funkce náhle získává podobu intenzivnějšího sdílení: fatické origo sdílí ve chvíli výpovědi také prostorovou osu jako společný úběžník obou účastníků, jejichž pohledy se v dále sbíhají (a snad i setkávají), míříce k vyslovenému *tam*:

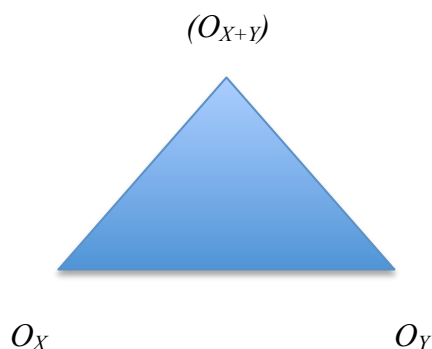
$$O_{(X+Y)} = (\underline{\text{zde}}) - ((\text{ted}')) - ((X+Y))$$

Relativně vyšší stupeň implicitnosti je naznačen dvojitými kulatými závorkami: prostorové ukotvení *zde* je výpovědi sice plně aktualizováno, ovšem jen jako tušený kontrast k vyslovenému *tam*. Přitom *ted'* je sdílené jako implicitní a současně nevyslovený předpoklad promluvy – pokud její bezpříznakový, nadčasový přezens (*tam*, severním směrem je Německo vždy, nejenom nyní) nepovažujeme za vyslovení aktuálního *ted'*; k tomu viz diskuzi níže.

Zároveň prostorová deixe kontinuálně a takřka nepostřehnutelně přechází v **deixi na fantazmatu** (vnořenou do reality – tj. třetí subtyp této deixe), neboť *tam* je již za vizuálně dostupným horizontem. Tato ve společně sdíleném materiálním časoprostoru ukotvená deixe na fantazmatu ustavuje hranici mezi prostorem zmíněným explicitně (*Německo*) a tím implicitním, který je vůči němu kontrastní (*zde*) a který je díky soumeznosti pevně spjat s origem mluvčího O_X i se společným fatickým origem $O_{(X+Y)}$. Všimněme si: tato soumeznost je aktualizována vysloveným deiktikem, a to jako společně zakoušená mluvčím (*expressis verbis*) i adresátkou (implicitně přes $O_{(X+Y)}$, do něhož jakožto do nezbytného fatického předpokladu - zapojuje mluvčí adresátku, pokud mu naslouchá):

$$O_X = \underline{zde}-(ted')-(X) \rightarrow O_{(X+Y)} = (\underline{zde})-((ted'))-(X+Y) \rightarrow O_{(Y)} = (\underline{zde})-((ted'))-(X+Y)$$

Fatické origo mediuje mezi origem mluvčího a adresátky a tato mediace je identitotvorná – pokud totiž předpokládáme v souladu s hlavním proudem soudobých společenských věd, že řečové projevy se podílejí na dynamických konstrukcích sociálních identit. Tím spíš, že dívka mladíkovi zjevně pozorně naslouchá a jeví všechny známky toho, že ho vnímá jako (starší) autoritu. Ani ona však není pouhým pasivním objektem, ale svou pozorností, sdílenou kompetencí v českém kódu, vztahem, který má k mluvčímu, a dalšími faktory se sama podílí na vzniku fatického origa: je jasné, že bez její přítomnosti by ho nebylo možné vytvořit. Tento aspekt vzájemných vztahů a mediace mezi origy výpovědní události lze zachytit graficky:

Obr. 3.2. Fatické origo konstituované a konsituované účastníky řečové interakce

Obr. 3.2 schematicky postihuje skutečnost, že fatické origo je produktem vztahu mezi aktéry a současně mediátorem a formativním konstituentem tohoto vztahu v okamžiku výpovědi.

Tím se ovšem identitotvorná dimenze výpovědní události nevyčerpává. Explicitní prostor (*tam, Německo*) je pouhou entitou tušenou v dáli, fantazmatem, zatímco implicitní a vůči němu kontrastní prostor (*zde*) je hmatatelně přítomný. Budiž mi dovoleno říci to poetičtější dikcí: Neskutečné (toliko v představě jsoucí) je vysloveno, zatímco skutečné tkví v tichu nevysloveného, jež je předpokladem platnosti vysloveného. Deiktické slovo vyrůstá z ticha, v němž je zakořeněno jako ve

své podmínce: fantazma je projektivní imaginace našeho *zde-ted'-já*. Ticho je nepominutelnou zárukou platnosti slova.

Doposud jsem hovořil převážně o zjevných nebo skrytých, přímých či nepřímých **deiktických referencích**. Ovšem spolu s nimi se ve výpovědi uplatňuje i **deixe nereferenční**: prostorovou deixi ani deixi na fantazmatu nemůžeme odtrhnout kupříkladu od kódu, v němž se komunikace odehrála. I ten ustavuje *zde* mluvní situace jako prostor neněmecký. Nejde o samozřejmost: v Ostrově nad Ohří se v době ještě ne tak dávné mluvilo německy; místní mu říkali Schlackenwerth an der Eger. Kód promluvy indikuje, že její účastníci jsou (patrně) Češi. Zároveň jsou situováni v terénu, kde *dnes* je čeština kódem většinovým. Nereferenční deixe kódu (to, co vypovídá tato interakce jako *parolové uskutečnění* většinové místní a potažmo národní *langue*) tak oba aktéry a jejich interakci zasazuje do sociohistorického rámce, který sudetské území spojuje s dobou, kdy *tam*, severně od Ostrova, bylo Německo, ale Němci byli již *zde*, takže interakce v českém kódu, dnes bezpříznaková, by *zde* ještě nedávno byla pozorovatelem vnímána jako silně příznaková.⁴³

Tento sociohistorický rámec může vypadat jako nepodstatný, protože nemusí být v dané výpovědní události vůbec tematizován. To je však povrchní pohled: je *zde* a zejména na tomto území obsažen jako trvalý deikticky významotvorný potenciál (a součást českého ideologického pole), který je kdykoli aktualizovatelný – stačí si představit, že by hned v další větě mladík řekl: „No a dřív byli Němci i tady.“ V tu chvíli je sociohistorický rámec vtažen do *zde a ted'* mluvní situace a jako takový živě interaguje s ideologickým polem.⁴⁴ To platí nejen v mikroanalytické perspektivě, jako je tomu u této výpovědní události, nýbrž i v perspektivě makroanalytické: např. některé české politické strany prostřednictvím mediální komunikace v předvolební kampani několikrát využily tento rámec a jeho ideologický potenciál, který jako gradientně sdílený funguje na celém území české *langue*. V Sudetech ovšem o něco víc než na jiných místech republiky. I to je deiktickým rozměrem výpovědní události, kterou rozebírám.⁴⁵

⁴³ K sémiotice příznakovosti jakožto mocenského vztahu srov. Waugh (1982).

⁴⁴ O tom, že tyto rámce, které ovlivňují naše myšlení a jednání, nebývají nevinné, pojednává ve své radikální analýze Butler (2013).

⁴⁵ Není třeba dodávat, že ani nereferenční deixi nelze funkčně zcela oddělit od referenčně chápaných os deiktického pole: i ona toto pole zabarvuje a specifickým způsobem ho propojuje s ideologií. Strukturujíc ho, je jím sama zároveň strukturována. Všechny typy nereferenční deixe (nejen deixe kódu) tedy ovlivňují referenční deixi a naopak.

V deiktické analýze by bylo možné pokračovat tak, že bychom postupně probrali deiktickou dimenzi všech funkcí v Jakobsonově modelu komunikačního aktu, z nichž jsem se tu zabýval pouze funkcí referenční a fatickou a okrajově, letmo, též metajazykovou. Teprve takový komplexní rozbor by ukázal jemnou dynamickou provázanost všech komponent komunikace a jejich neustálou interakci s fluidně ustavovaným deiktickým polem. Tato interakce, jak jsem se pokusil ukázat, zrcadlí sociální identity a zároveň je spoluustavuje a mediuje mezi nimi. Přitom nejde jen o identitu aktérů (personální deixe), ale i místa (prostorová deixe) a času jejich interakce (temporální deixe) a především vzájemné ovlivňování těchto identitárních aspektů. Takový komplexní rozbor by měl smysl zejména tehdy, kdybychom zaznamenali delší část dialogické interakce mezi mladíkem a dívkou, takže by se naplno projevil její doposud nezmiňené deiktické dimenze jako

- (a) **genderová deixe**, a to nejen u obou aktérů a jejich vzájemného vztahu, nýbrž třeba i ve vztahu k fyzickému okolí interakce a jím aktualizovaným subdoménám ideologického pole apod.;
- (b) další projevy **sociální deixe** (tedy vše kromě již zmíněné deixe genderové, na niž lze také pohlížet jako na druh sociální deixe): tykání versus vykání, komunikativní ustavování moci a solidarity atd.

Zároveň taková deiktická analýza podává detailní zprávu o vztahu sociálního jednání a jazykem mediovaného vědomí. Lze v ní přitom jistou měrou propojit mikrosociologický aspekt s makrosociologickým, jako by tomu bylo v případě deiktické analýzy komunikační interakce, která silně tematizuje vztahy v ideologickém poli – dejme tomu rozhovoru tváří v tvář, jehož účastníci probírají politicky rezonující masmediální obsahy.

Z jakobsonovského hlediska je zřejmé, že *každý* řečový akt je mediovaný – přinejmenším v tom smyslu, že ho nelze uskutečnit bez fyzického kanálu, který zprostředkovává kontakt mezi vysílatelem a příjemcem sdělení. Ačkoli to sám Jakobson nečiní, je podle mě možné aplikací jeho modelu vytvořit klasifikaci sociální komunikace podle rostoucí mediovanosti. I tato klasifikace je do jisté míry produktem deiktické perspektivy, protože je pro ni rozhodujícím kritériem časoprostorová bezprostřednost či naopak zprostředkovanost (mediovanost) v kontaktu mezi origem produktora a origem recipienta.

Stupeň mediovanosti sdíleného

Pro vytvoření klasifikace použijí kombinaci tří kritérií, která určují stupeň, v němž je kontakt mezi účastníky komunikace mediován:

- (a) sdílení časoprostoru;
- (b) adresnost;
- (c) povaha kanálu.

Tato kritéria nejsou vždy logicky disjunktivní: např. sdílení časoprostoru a povaha kanálu jsou někdy toliko dvěma aspekty téže věci. Všechna mnou zvolená kritéria jsou jen sekundárními, vzájemně interagujícími aspekty jediného integrálního hlediska. Primární, všem třem kritériím společné je hledisko fatické nebo přesněji: *deiktická dimenze fatického předpokladu* uskutečnění jakékoli komunikace.

Pro názornost postupuji od nejméně mediovaných podob komunikace po ty nejmediovanější.

(1) Nejvíce bezprostřední, a tudíž nejméně mediovaný je **dialog tváří v tvář**. Čas i prostor sdílíme bezprostředně. Kanálem pro přenos kódu je vzduch, a je-li scéna přehledná, je možné provádět bezprostřední *demonstratio ad oculos* se zapojením celé škály nabízené viditelným obzorem. Podmínky umožňují plnou adresnost neboli zaměření komunikátu na jednoho určitého adresáta.

(2) Vyšší stupeň mediovanosti z hlediska jmenovaných kritérií představuje **telefonní hovor**. Sdílíme pouze čas. Nejenže se – což je zjevné – omezují možnosti *demonstratio ad oculos*, ale – což je méně zjevné – zhoršuje se adresnost: častěji se stane, že někomu zavoláme omylem, než že někoho omylem oslovíme tváří v tvář. Zhoršené podmínky pro sdílení vizuálního pole kladou vyšší nároky na fatickou funkci. Poněvadž mobilní telefon nosíme s sebou, je spojen s mobilním *zde-ten'-já* účastníků komunikace. Není náhoda, že během hovoru tak často zjišťujeme první složku origa („Kde ten' seš?“, „Nejseš náhodou v Praze?“). Na počátku telefonátu má origo druhého podobu *[?]-ten'-ty/Vy* (pro jednoduchost v dalších příkladech předpokládám již jen tykáni). U pevné linky se musíme trefit do prostoru ve chvíli, kdy je v něm volaný: odměnou za to je relativně menší nejistota ohledně prostorové ukotvenosti volaného oproti mobilnímu telefonování.

(3) Ponecháním **zprávy na záznamníku** pevné linky přestáváme sdílet čas: mediovanost kontaktu narůstá. Podstatně se zúžil rejstřík možností pro uplatnění

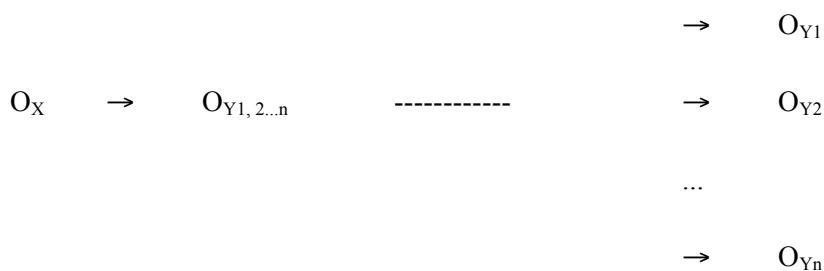
fatické funkce. Když formulujeme sdělení do hlasové schránky mobilního telefonu, víme, že ve chvíli výpovědi mluvíme k nepřítomnému, tedy k origu

$O_Y = [?]-[\text{později-než-teď}]-\text{ty}$

neboli ke své *představě* druhého, jenž bude zprávu poslouchat později: komunikujeme do jisté míry s fantazmatem, a to ještě víc, než tomu bylo u bezprostředního hovoru po telefonu, neboť již tam nastupují prvky deixe na fantazmatu vyvolané mediovaností. Tak dospívám k důležité souvislosti: *s rostoucí mediovaností interakce narůstá její fantazmatická složka*. Nazvu tuto souvislost *zákonem nevyhnutelné fantazmatickosti mediace*.

(4) **E-mail** představuje ještě vyšší stupeň mediovanosti: nesdílíme čas, prostor ani přirozený (hlasový) komunikační kanál. Přejít k písemné formě komunikace snižuje její bezprostřednost. Ještě víc klesá adresnost: kromě zcela adresných zpráv dostáváme e-maily rozeslané hromadně mnoha adresátům, což se u doposud probíraných forem audio-orální komunikace děje vzácně. E-mailovou zprávu můžeme snadno přeposlat někomu jinému než původnímu adresátovi: i zde se projevuje to, že rostoucí mediovanost jde ruku v ruce s klesající adresností.

Z hlediska odesilatele zprávy je origo hromadného adresáta (kolektivu) plurální: to se může projevit již oslovením („Vážené kolegyně a vážení kolegové, ...“), specifickým užitím šiftrů („Zdravím vás...“) a dalšími deikticky relevantními prvky utvářejícími celek komunikátu. Z hlediska každého jednotlivého adresáta je ve zprávě obsažena pluralita orig, z nichž si každý individuální adresát vybírá (a konstruuje) pro sebe to, které patří jemu, jak je patrné z následujícího schématu:

digitální elektronický přenos

autor	plurální origo v textu hromadné zprávy	pluralita orig interpretů zprávy
	komponované autorem	

Obr. 3.3. Interpretativní transformace plurálního origa v pluralitu orig.

Z originické perspektivy je totiž zpráva poněkud jinak interpretována autorem a jinak svými čtenáři. Zatímco autor píše zprávu zároveň *každému a všem*, čtenář ji dostává každý individuálně – ví sice, že je hromadná, a jako takovou ji chápe, ale zároveň jeho hledisko jako singulárního čtenáře je již odlišné od hlediska autora, který zprávu komponoval pro celou, takříkajíc týmovou pluralitu všech těchto singulárních hledisek.

(5) Jako multidimenzionální komunikační nástroj umožňuje facebook celou řadu forem sdělování, počínaje vystavením statutu na zdi a jeho komentováním v diskuzi s ostatními, přes chatování a soukromé zprávy až třeba po on-line videorozhovor. Každá forma má poněkud jinou pozici na klasifikační škále mediovanosti. Pro názornost se zaměřím na nejzákladnější formu, bez níž by bylo toto médium nemyslitelné: totiž **napsání statutu na facebook** běžně sdíleného s jistým okruhem lidí, jimž se ve facebookovém žargonu říká „přátelé” (*friends*). Z hlediska

sociality a její mediace⁴⁶ stojí za pozornost, jak je výraz „přítel“ či „kamarád“ (angl. *Facebook friend*) mnoha lidmi pocíťován jinak oproti tomu, jak se těchto slov používá v běžném životě.⁴⁷

Pozoruhodný je status z hlediska rostoucí míry mediace. Je zpravidla mediovanější než e-mail, neboť není tak adresný: z individuálních statutů se vytváří tzv. *news-feed*, což je neustále aktualizovaná posloupnost statutů různých lidí, strukturovaná chronologicky zpětně (nejnovější status vidíme jako první), která se řadou rysů podobá krátkým novinovým zprávám. Facebook je cosi jako *psaní novin přáteli pro přátele*. Nižší adresnost oproti e-mailu je patrná: nepředpokládá se, že si jako uživatel facebooku musím přečíst všechny statuty, které tam má přátele (*friends*) vystavili. Mám číst jen to, co chci, kdy chci a kolik chci – a tento princip sblížuje facebook s novinami.

Míra adresnosti takových zpráv je však zároveň větší než u denního tisku, neboť ten není adresován pouze okruhu (jakkoli definovaných) přátel, nýbrž širší a anonymnější čtenářské komunitě. Skutečnost, že na facebooku mohu na každou zprávu ihned reagovat, ho sblížuje s e-mailem a odlišuje od denního tisku, kde je zpětná vazba komplikovanější a navíc není zaručeno, že se vůbec v novinách objeví.

Z námi sledované perspektivy je důležité, že podobnost mezi novinami a facebookem se projevuje i deixí, která u autorů statutů kolísá mezi *ich*-formou a *er*-formou, v níž sdělují přátelům něco o sobě. Když facebook začínal, *er*-forma v osobních statutech byla zcela běžná v angličtině a po jistou dobu i v češtině, ale setkáme se s ní tu a tam ještě i dnes. Tak když si nedávno Česká televize v pořadu 168 hodin⁴⁸ vzala na mušku náměstka pražské primátorky Matěje Stropnického v poněkud bulvárně pojaté minireportáži, která ho stavěla do nepříznivého světla, tento politik bryskně reagoval statuem (údaje předem generované maskou facebooku jsou uvedeny modře, teprve za nimi začíná pasáž formulovaná uživatelem):

⁴⁶ K antropologii komunit vznikajících v on-line prostředí viz Wilson a Peterson (2002), jejichž souhrn je stále relevantní navzdory tomu, že vznikl před masovým rozšířením facebooku.

⁴⁷ Deiktická analýza by tuto skutečnost dokázala logicky vysvětlit, ale sleduji zde jinou linii výkladu.

⁴⁸ 168 hodin. *Česká televize*. 15. 2. 2015.

Matěj Stropnický 16. leden v 8:06: věnoval kdysi svou bakalářskou práci obhajobě smyslu veřejnoprávních médií a na závěrech trvá. Její podstatnou část však tvořil popis jejich (vleklé) krize. Nechtěj si ji v pořadu 168hod přečíst? pošlu.⁴⁹

Všimněme si, že *ted'-já* autorského origa automaticky generuje firemní software (modrý text). To odpovídá skutečnosti, že na sociálních sítích jde primárně o sdílení identit v čase, nikoli v prostoru, tedy o neprostorovou současnost.⁵⁰

Jak již řečeno, v současnosti je autodeikticky používaná třetí osoba singuláru vzácnější a příznakovější, i když se s ní stále setkáváme a budeme setkávat ve všech sociálních médiích typu facebook, twitter nebo google+. Použití takové autodeixe odpovídá totiž zvláštnímu postavení mluvčího vzhledem k relativní neadresnosti zprávy v těchto médiích: uživatel sám sebe často prezentuje, jako by byl předmětem reportu do jakýchsi „novin pro přátele“. Příznačná je dynamika kolísání této personální deixe – takhle by zpráva působila, kdyby se autor konzistentně držel formy:

[...] Její podstatnou část však tvořil popis jejich (vleklé) krize. Nechtěj si ji v pořadu 168hod přečíst? pošle.

Namísto toho přechází do *ich*-formy, čímž sdělení zjasňuje a deikticky pointuje. Z neosobního, „novinářsky reportujícího“ origa *zde-ted'-on* se jediným, posledním písmenem zprávy změní v osobní a svou agency nabízející *zde-ted'-já*. Tento deiktický posun posiluje i poetický příznak komunikátu: *zde-ted'-já* indikuje zpravidla silnější agency než *zde-ted'-on*; autorem ironicky nabízená, ochotná agency je posílena způsobem formulace sdělení, což je definiční rys poetické funkce. Řečeno volně v Benvenistově duchu: obsah výpovědi (fr. *énonce*) je posílen způsobem výpovědi (fr. *énonciation*) (srov. Benveniste 1956, 2005).

⁴⁹ Jelikož jde o veřejně činnou osobu a status byl vystaven ve facebookovém režimu *veřejný*, ponechávám údaje o autorovi beze změny; v ostatních případech jména pozměňuji. To ostatně odpovídá podstatné vlastnosti facebooku jakožto sociálního média: statuty se nepovažují za součást ryze soukromé sféry (jako e-mail), ale ani nejsou veřejné v té míře, jaká je příznačná např. pro komunikáty v novinách.

⁵⁰ Srov. k tomu koncept *neprostorové souběžnosti* považovaný Thompsonem (2004) za typický znak mediované komunikace, která ovšem v jeho pojetí nezahrnuje interakci tváří v tvář. Má jím na mysli to, že mediovaná komunikace (v jeho smyslu) umožňuje sdílet informace bez ohledu na prostorovou situovanost těch, kdo se jí účastní. Jde podle mého soudu o další podpůrný argument pro pojetí, jež zde razím: totiž že hranice mezi tzv. *masovými médii* a jinými technicky mediovanými formami komunikace je daleko fluidnější a plynulejší, než jak se na první pohled jeví (a jak bývá mnohdy teoretizována).

To, jak dříve běžná er-forma byla zvolna nahrazena převažující ich-formou, naznačuje, že deixe dialogu postupně vytlačila deixi reportu: deixe osobní účasti na konverzaci se prosadila na úkor deixe neosobního (sebe)pozorování. Neboli deixe původně vnucená médiem (kanálem) vytvářejícím zdání, že každý o sobě máme psát jakési novin(k)y pro ostatní čtenáře, poněkud ustoupila žánru interpersonálního rozhovoru.

Zároveň je zjevné – a deiktika to ukazují snad nejlépe –, že dialogický režim řeči statutů bývá notně monologizován: mluvím ke všem a všichni to vidí, ale vzhledem ke snížené adresnosti média si nejsem jist, zda jakákoli dialogická výzva bude opětována, anebo zůstane bez odezvy, což může vést až k poškození tváře v Goffmanově smyslu (Goffman 1955). Facebookové i novinové sdělení je zkrátka formulováno s tím, že si ho někteří lidé přečtou, není však jisté, kolik jich bude ani kdo to bude – pokud sami nepřestoupí z režimu pozorovatelského do režimu dialogu. Na straně mluvčího tak vzniká interakční očekávání možného ne-dialogu, které někdy vede až k jakémusi preventivně monologizujícími postoji: utrousím-li monologicky formulovanou výpověď, má tvář neutrpí, když si jí nikdo ani nevšimne, jako by ani nebyla.

Když v běžném životě někoho jen pozoruji a nemám v úmyslu se s ním dát do řeči, je pro mě ten člověk *on* nebo *ona*. Pokud se ho rozhodnu oslovit, začne pro mě být *ty*, popřípadě *Vy*. Pozorovatelský režim tenduje ke třetí osobě, kdežto dialogický režim mluvního kontaktu k osobě druhé, respektive ke střídání šiftrů druhé a první osoby, jak si během konverzace navzájem předáváme slovo (*angl.* turn). Proto autorské *já* ve statutech vždy bude kolísat mezi první a třetí osobou o něco častěji než v běžných, méně mediovaných způsobech komunikace: deiktické přepínání je mimo jiné výrazem nejednoznačného očekávání, zda se svým vzkazem vstupuji do prostředí pozorovatelského režimu (v němž jsem pro druhé *on*) nebo režimu dialogického (v němž vypovídám jako *já*).

V komunikaci tváří v tvář se člověk začíná pojímat jako *on* jen ve výjimečných režimech řeči – třeba v armádě, kde je vysoká míra formální subordinace vyjádřena i deikticky: při nástupu se voják tváří v tvář svému velicímu důstojníkovi hlásí např. „Vojín Jan Jirsák je připraven...” atd. Na tomhle příkladu vidíme, co jazyk ukazuje od pradávna a co lze vysledovat deiktickou analýzou, aniž musíme do hloubky znát Foucaulta (1975): *pozorovatelský režim se podobá režimu moci nad někým*.

Shrňme: Facebookový status je v rámci zde probíraných komunikačních forem *prostředkujícím článkem mezi elektronickou poštou a novinami*. Mezi vysílatelem a příjemcem vytváří kontakt mediovanější než hromadný e-mail, ale méně mediovaný než denní tisk. Deiktická dynamika tuto skutečnost citlivě reflektuje. Jako vždy přitom napomáhá konstruování sociální identity, kterou zrcadlí, a to včetně takových nuancí, jakými jsou mocenské vztahy mezi účastníky komunikačního aktu.

(6) **Internetové verze novin** – např. iHNED.cz, FAZ.de, iDNES.cz, Novinky.cz, DenikReferendum.cz apod. – jsou zjevně z námi sledovaného hlediska přechodem mezi komunikačním režimem facebooku a režimem tištěných novin, poněvadž většinou čtenáři umožňují, aby bezprostředně reagoval v diskuzi pod článkem, který sem umístil redaktor. V tom se internetová vydání novin podobají facebooku: uživatelé mohou hbitě reagovat, přičemž ostatní tyto reakce hned vidí a mohou na ně navázat v reálném čase.

Liší se naopak tím, že čtenářův diskuzní vstup může být editorem ihned vymazán, zatímco na facebooku je taková procedura (tj. situace, kdy někdo jiný vymaže to, co umístím na svou zeď) daleko komplikovanější a dochází k ní jen zcela ojediněle a až po jisté delší době. Autor facebookového statutu je pánem nad existencí nebo neexistencí diskuzních příspěvků pod tímto statutem zveřejněných a povětšinou nebývá na svém právu komentovat zprávy ostatních „přátel“ nijak krácen, aspoň ne u příspěvků na své zdi.

Agency uživatele facebooku je silnější ještě v jednom ohledu: ten, kdo debatuje pod článkem na zpravodajském serveru, musí počítat s tím, že jeho názory – na rozdíl od facebookového *news-feedu* – nejsou tím, kvůli čemu většina uživatelů chodí na daný web: diskuze se zde odehrávají jaksí ve stínu textů publikovaných redakcí a většina návštěvníků je ani nečte. Naopak dává-li člověk něco na facebook, činí tak s vědomím, že to vkládá do prostředí, kam lidé chodí právě kvůli tomu, aby v něm hledali, co tam individuální uživatelé vystavili a jak se o tom spolu baví.

Na druhou stranu jako diskutér pod novinovým článkem může člověk přijít do kontaktu s lidmi, k nimž by se přes facebook nemusel vůbec dostat. Čtenost toho, co se publikuje v internetových denících, je zpravidla také vyšší než čtenost průměrného statutu na facebooku. Oproti uživateli sociálních médií diskutér na novinovém webu tedy ztrácí část své moci i individuální tváře, to je však někdy bohatě kompenzováno množstvím lidí, kteří si jeho příspěvek přečtou. Jistou roli také hraje výrazně snazší

možnost diskutovat na novinovém serveru zcela anonymně, než jak tomu bývá na sociálních sítích.

Některé doposud nezmíněné vlastnosti sdílejí internetové verze novin se svými tištěnými protějšky. Věnuji se jim v dalším bodě.

(7) **Denní tisk** patří ke komunikačním kanálům, které ustavují mezi producentem a recipientem nejvyšší míru mediovanosti. Jeho rysy lze již jen shrnout, protože jsou pokračováním v doposud naznačené tendenci. Pro jednoduchost a jasnost výkladu budu nadále novinami rozumět právě tištěné deníky. Stejně jako své webové protějšky představují to, čemu se běžně říká *masová média*⁵¹. Ovšem z mé dosavadní analýzy je mi patrné, že mediovanost roste povlovně a není striktně vzato přesné stavět masová média proti ostatním formám komunikace, jelikož škála přechodu mezi nimi je kontinuální. Ani v tomto smyslu není vhodná logika binarismu; rostoucí škálu mediovanosti lze zachytit jako sérii polarit různých módů komunikace:

face-to-face : telefon :: telefon : e-mail :: e-mail : facebook :: facebook : internetové noviny :: internetové noviny : tištěné noviny

To platí tím spíše, vezmeme-li v úvahu, že ve svém výkladu jsem pro stručnost vynechal celou řadu dalších komunikačních kanálů: dopis, SMS, televizi, Skype, knihu, twitter, ICQ, rozhlas, zájmová webová fóra, interaktivní virtuální hry, utility facebooku, které jsem zde nerozebíral, atd. Kdyby se důkladně analyzovaly všechny dnes běžně používané komunikační nástroje, kontinuita uvedené škály by ještě víc vynikla, neboť většina z nich zaujímá místo mezi oběma nejvzdálenějšími póly (tj. dialogem tváří v tvář na jedné straně a tištěnými deníky na straně druhé).

Tak jako ostatní masová média musejí noviny přenášet zprávu daleko v prostoru i čase. Znamená to, že ji vyjímají z kontextu, v němž vznikla, a vnášejí ji do kontextu, jehož podobu producent nezná (Thompson 2004). Aby mohla být masově komunikována, musí být zpráva specifickým způsobem nejprve dekontextualizována (tj. zbavena závislosti na situovanosti origa producenta) a poté zpět rekontextualizována a entextualizována příjemcem. Jestliže dekontextualizuje text do vztahů s jeho bezprostředním časoprostorovým okolím (konsituací) a tudíž tyto vztahy odráží citlivěji než většina jiných jazykových prostředků, lze očekávat, že právě deiktika procházejí největší proměnou, mají-li na straně čtenáře fungovat tak, jak zamýšlel autor zprávy. Jestliže jsou totiž indexy a deiktika definovány svou

⁵¹ K antropologickým aspektům výzkumu masových médií viz Spitulnik (2001).

závislostí na kontextu, je jasné, že musejí být použity velmi osobitým způsobem, mají-li fungovat v radikálně jiných kontextech místa svého vzniku a místa své konzumace.

Origo autora novinové zprávy v drtivé většině případů nevidí ani nezná origo adresáta: autor neví, kdy a kde přesně bude čtenář číst jeho zprávu a v individuálním smyslu slova nezná ani identitu čtenáře. Na první pohled to vypadá bezmála, jako by mluvil do prázdna, vždyť z hlediska autora (O_X) je adresát (O_Y) deikticky neuchopitelná, záhadná sfínx:

$$O_X = \text{zde}_X\text{-ted}'_X\text{-já} \quad \rightarrow \quad O_Y = [?]\text{-}[?]\text{-}[?]$$

Při důkladnějším pohledu skutečnost nevypadá tak dramaticky, neboť uvedené schéma ignoruje několik okolností. Autor ví o čtenářském origu málo, ale přece jen mnohem víc, než aby bylo pouhou sérií otazníků. Především: jeho čtenář je jeden z masy čtenářů, a ta se již vyznačuje docela určitými, sociologicky a lingvisticky uchopitelnými vlastnostmi, na nichž je podstatné, že jsou – podobně jako jazyk – intersubjektivně a gradientně sdílené *množinou* adresátů. Této množině se v mediálních studiích a reklamní branži říká *cílová skupina* (McQuail 2009; Watson, Hill 2012). Deixis tedy není orientována na subjektivní, nýbrž na intersubjektivní origo – a to i tehdy, tváří-li se ta která masová komunikace jako dialog tváří v tvář. Čím je cílová skupina větší a pestřejší, tím zřetelněji se (zpravidla) projevuje tato skutečnost.

Jaké jsou parametry takového intersubjektivního origa prostředkujícího mezi producentem a individuálním recipientem zprávy? Jinak řečeno, co sdílejí origa všech členů cílové skupiny, aby se každé z nich samo o sobě mohlo cítit osloveno produktořovým sdělením? Proberme jednotlivé osy na příkladu českých tištěných novin:

- (a) na prostorové ose tomu není tak, že adresát je všude a nikde, nýbrž povětšinou v prostoru České republiky. Ani konkrétních situací a poloh těla, v nichž lze pohodlně číst, není nekonečné množství. Prostorovou osu origa čtenáře lze tedy charakterizovat slovy „pravděpodobně někde v Česku v situaci relativně příznivé pro čtení“. Čtenář, jemuž by se dostaly dejme tomu Lidové noviny do ruky v Austrálii, se patrně nebude rozčilovat, že některé aspekty komunikátu nejsou šity na míru jeho situovanosti;

- (b) na temporální ose tomu není tak, že adresát dlí v neznámu, nýbrž povětšinou recipuje zprávu den poté, co noviny šly do tisku. Temporální osu origa čtenáře lze tedy charakterizovat slovy „pravděpodobně den vydání“. I s několikanásobným zpožděním se dají noviny číst, ale recipientů, jejichž temporální osa je situována do pozdější doby, exponenciálně ubývá s každým dalším dnem;
- (c) na personální ose tomu není tak, že adresát je jakýsi člověk *in abstracto*, nýbrž povětšinou česky hovořící dospělý muž nebo žena, jenž (nebo jež) inklinuje k aspoň občasně četbě toho kterého titulu, a lze ho nebo ji popsat dalšími pravděpodobnými sociodemografickými charakteristikami, které vymezují danou cílovou skupinu. I těmto rysům se individuální origo může zcela vymknout, ale dejme tomu Němec na pražské ambasádě Spolkové republiky, pověřený monitoringem zdejšího tisku, nebude konsternován z toho, že s jeho specifickou sociokulturní a jazykovou identitou *náš* tisk příliš nepočítá a že v tomto smyslu není vlastně *jeho*.

Intersubjektivní origo pomyslného adresáta mediálního sdělení není ryzí nesituovanou abstrakcí, není však ani origem zcela konkrétního a plně situovaného člověka. Jelikož prostředkuje mezi autorovou představou o čtenáři a samotným reálným čtenářem z masa a kostí, nutně sahá po *deixi* na fantazmatu daleko větší měrou, než je tomu u méně zprostředkovaných forem komunikace. *Deixe* na fantazmatu tak v novinových zprávách funguje jako *nezbytná* kompenzační složka, která nahrazuje nedostatek přímého kontaktu mezi vysílatelem a příjemcem, překlenujíc jejich časoprostorovou odloučenost: čím méně bezprostředního *demonstratio ad oculos*, tím více fantazmatu je třeba k ustavení fatického spojení mezi komunikačními partnery.

Anderson (1991, 1992) podle mého názoru nepostihuje tuto dynamiku zcela přesně, jestliže sdělování uvnitř lokální komunity těch, kdo se znají, staví do poměrně ostrého kontrastu s mediální komunikací.⁵² Prvek fantazmatu je totiž přítomen, jak jsem ukázal výše, i v tom nejvíce bezprostředním osobním kontaktu; mediální komunikace se liší pouze mírou, v níž ustavuje toto fantazma, přičemž stupeň mediovanosti narůstá plynule. Žádná interpersonální komunikace není fantazmatu zcela prosta – kdyby kvůli ničemu jinému, tak kvůli nutnosti ustavit (částečně vždy fantazmatické) fatické *my*.

⁵² K lokálně formovanému poznání srov. Geertz (1983).

Pravda je, že na masmediální komunikaci je fantazmaticnost vidět nejlíp. Je patrná na struktuře intersubjektivního origa. Fantazma vstupuje do jeho konstrukce na všech osách – prostorové, temporální i personální. Pro názornost ukážu, jak se uplatňuje na temporální ose, přičemž je jasné, že ostatní osy by bylo možné analyzovat podobně.

Všechna temporální deiktika, která používá novinář, když píše článek do *zítřejších* novin, se podřizují novinářově *představě* o zítřejším origu čtenáře. Jestliže dejme tomu v pondělí sepisují text, který má vyjít v úterý, pak slovo „dnes” píšu s vědomím, že neznamena dnes (pondělí), ale až zítra (úterý) – novinář se vědomě přizpůsobuje perspektivě adresáta, aby mu usnadnil možnost vytvořit si adekvátní interpretaci deiktik použitých v textu: bez této deiktické transpozice by se čtenáři těžko navazoval kontakt s textem, který umožňuje jeho srozumitelnou interpretaci. Z hlediska formální sémantiky běžného dialogu tváří v tvář, v němž „dnes” znamená dnes a „zítra” zítra, mluvčí adresátovi vlastně lže, když říká „dnes”, ale myslí zítra, a když říká „zítra”, myslí pozítří.

Přesněji řečeno: origo produktora transponuje temporální osu deiktického pole, které je z definice spjato se *zde-ted'-já* aktuální mluvní situace, do fiktivního deiktického pole, které teprve bude – až sdělení dorazí k recipientovi. Produktor v rozporu se zákonitostmi běžné deixy ukotvuje komunikát v představě o době, která ještě není. U článků psaných na přelomu roku do novoročního čísla novin mluví pisatel o přítomném roce dejme tomu tak, že „loni proběhla [ta a ta událost]” – opět situuje své vlastní origo do budoucího hlediska čtenáře, aby mu pomohl vytvořit fatický kontakt s textem. Noviny, které by takto „nelhaly” a byly absolutně pravdomluvné, by své čtenářstvo mátlly, kdyby ho nutily deikticky transponovat autentická origa produktorů. Vzhledem k zažitým zvykostem čtení by taková poctivost nejspíš vyvolala mohutné protesty čtenářů, kteří by chtěli zpátky svou habituální „deiktickou lež”, jíž se na nich novinář dennodenně dopouští. Přísně vzato pravdivě by musel psát např. takto: „Dnes, tedy pro čtenáře včera, se stalo...” Je jasné, že vzhledem k vysoké frekvenci deiktik v průměrném textu by takové noviny nebyly ke čtení. Samotný princip jazykové ekonomie tak nutí k fantazmaticky artikulovanému vyjadřování skutečnosti.

Na časové ose se však neodehrávají pouze tyto deiktické posuny v mikrodiachronii zprávy, tj. v době mezi okamžikem vzniku a okamžikem čtení. I kdyby těchto posunů nebylo, dochází ze synchronní perspektivy čtenáře k tomu, že je novinami opakovaně navykán vnímat čas jako kategorii segmentovanou podle dní

v týdnu atd. Čas přitom interaguje s prostorem: jednotlivé novinové stránky pravidelně pořádají včerejší události do habituálních časoprostorových celků odpovídajících pravidelným rubrikám jako *Z domova*, *Ze světa* apod. Dvě nesamozřejmé vlastnosti této kategorizace se každodenním kontaktem čtenářova vědomí s novinami mění v emickou samozřejmost: včerejšek coby organizační princip zpravodajské části deníku je povětšinou

(a) označován a tudíž i chápán *jako celek a jasně oddělená jednotka* (dostatečně identifikovatelná kalendářním datem); a zároveň

(b) právě jako taková jednotka kombinován s dílčími prostorovými, tematickými a dalšími hledisky do širších čtenářských kategorií typu „[včerejšek] doma”, „[včerejšek] v zahraničí”, které zpravidla odpovídají samostatným stranám novin.

Každá strana novin je tedy svébytný časoprostor (a na nižší úrovni analýzy to platí pro každou dílčí rubriku jedné a téže strany) – např. titulní strana nepředstavuje jen jasně ohraničenou jednotku segmentace novinového prostoru, ale i času: vnímáme ji jako první. *Kontinuální* časoprostor světa, o němž mají noviny referovat, je každodenně vřazován do předem daných, dichotomicky členěných *diskontinuitních* časoprostorů novin. Vnitřní novinové časoprostory tak zákonitě zkreslují svět samotnou povahou své strukturace, ustavující a implikující další binární protiklady. Tato elementární binární kategorizace zpravodajství – v případě rubrik „Z domova” a „Ze zahraničí” postavená na deiktickém protikladu *tady* a *tam* – odpovídá vzdálenosti od origa čtenáře, jehož perspektivu každodenně ustavuje pomocí dichotomie *u nás versus ve světě*. Vidíme, že *deiktická vzdálenost od adresáta je jedním ze základních organizačních principů výstavby novin*.

K tomu, že takové ustavování dichotomií na základě vzdálenosti od origa není politicky nevinné, se ještě dostanu. Nyní toto téma uzavírám jako ukázkou toho, k čemu dochází na temporální ose novinami mediované komunikace.

Již jsem napsal, že k podobným transpozicím dochází na všech osách deiktického pole; současně je třeba připomenout to, co ukázal výše provedený rozbor komunikace tváří v tvář: totiž že všechny osy se svým účinkem vzájemně doplňují a umocňují, vytvářejíce jemný, perzistentní a opakovaný identitotvorný tlak na konzumenta mediálních obsahů. Tím se otevírá andersonovské téma, které již můžeme reformulovat neandersonovskými slovy jako *deixi na nacionálním fantazmatu*. Jelikož Andersonovy teze jsou v antropologii notoricky známé, nepůjde o

to stručně je shrnout, ale spíš doplnit několika postřehy, jimiž andersonovskou látku může obohatit deiktická perspektiva.

Identita jako mediovaná ideologie

Termín identita zažil ve společenskovedním myšlení nebývalý rozkvět. Jeho sémantickou historii – zejména v amerických sociálních vědách – přehledně shrnuje Gleason (1983). Dnes je identita podobně jako ideologie vnímána jakožto kategorie, která byla tak různě a tolikrát konceptualizována, že se jí někteří současní badatelé raději vyhýbají, neboť ji považují buď za příliš neurčitou a širokou (Niethammer 2000), politicky zatíženou (Brubaker, Cooper 2000), nebo nevhodnou pro interkulturní komparatistiku (Handler 1994). Přestože byl tento pojem mnohokrát podroben kritice, stále se ho hojně používá jako analytického nástroje, a je tedy patrné, že mu ani zdaleka nebylo odzvoněno.⁵³

Že se identita ustavuje komunikací, je dávná myšlenka, na niž ve svých pracích upozorňovali již Deutsch (1953), Strauss (1997 [1959]) a jiní. Andersonova (1991) inovativnost tkví mimo jiné v důsledném sepětí národovotvorných procesů s masmediální komunikací. Ani jeho pojetí nezůstalo ušetřeno kritiky.

Z deiktického hlediska nejpozoruhodnější jsou výtky, kterých se mu dostává od Silversteina (2000), jenž takřikajíc kritizuje Andersona Whorfem (1956a, 1956b, 1956c). Poukazuje na to, že Anderson je ve svých představách o jazyku a jeho působení sám obětí oné předpojatosti, kterou každému z nás vnukají jazykové kategorie. Silverstein zpochybňuje Andersonovy premisy

- a) stejnorodého standardu národního jazyka tam, kde ve skutečnosti panuje heteroglosie a plurilingvální dynamika různých jazykových variet;
- b) stejnorodého národního *my* tam, kde ve skutečnosti panuje proměnlivá dynamika deiktických projevů.

Vidí jistou paralelu mezi Andersonovým popisem deixe nacionalistického *my* a Whorfovým popisem habituální temporální deixe mluvčích jazyků SAE („Standard

⁵³ Z deiktické perspektivy nepochybně stojí za zmínku, že Niethamer navrhuje, abychom se místo nevhodného termínu *identita* raději znovu přiklonili ke staršímu, ale analyticky podle něho užitečnějšímu *my*; jak vidno, deiktika mohou v sociálních vědách fungovat jako plnohodnotný deskriptivní a interpretační prostředek.

Average European”). Domnívá se, že Andersonova teorie nacionalismu je nevědomou projekcí představ běžného mluvčího o světě, které jsou podprahově ovlivněny habituální personální deixí – podobně jako je teorie času zastávaná běžným mluvčím nevědomou projekcí naší temporální deixe.

I pokud přijmeme Silversteinovy radikální postuláty, domnívám se, že Andersonova argumentace se zcela nehrouťí; jen se jí dostává jistého korektivu z pozic relativisticky fundované sociální sémiotiky. Ze Silversteinova článku odvozují trojí poučení, ačkoli sám autor je pochopitelně takto neformuluje:

a) Silversteinův rozbor je jednou z možných ukázek výzkumu deiktické dimenze, tj. kritické aplikace deiktické perspektivy na předmět výkladu. Touto ukázkou se však zdaleka *nevyčerpávají všechny možnosti deiktické perspektivy jako interpretačního principu*, ať už je deixe předmětem, nástrojem anebo hlediskem dané interpretace;

b) panující teorie a výkladové modely užívané ve společenských vědách *má smysl zkoumat pomocí deiktické perspektivy*. Deiktickou analýzou lze odhalit případná slabší místa explanačních rámců, které někdy až příliš snadno přejímáme do svých interpretací. Takové zpřesnění může vést k jemnější, přesnější a především reflektovanější deskripci sociální reality včetně jazyka a jazykového chování;

c) je třeba se vždy tázat, nakolik jsme při aplikaci deiktického hlediska sami obětí nedostatečně reflektovaných kategorií jazyka obecně a deixe zvlášť. Jinými slovy, *nakolik projektujeme málo reflektované aspekty vlastního (zautomatizovaného) jazykového chování do samotné interpretace*, o níž se pokoušíme. Aby mohla deiktická dimenze zkoumaného jevu – či teoretického předpokladu, explanačního rámce atd. – sloužit jako prostředek k rostoucímu uvědomění a pochopení, je třeba mít neustále na mysli, že podobně jako jiné interpretační rámce sama imputuje do našeho vědomí jisté premisy, které výsledek každé deiktické analýzy nutně zabarvují.

V tom se ovšem deiktická perspektiva neliší od jiných interpretačních přístupů. Neboť výsledkem každé analýzy jevu je do jisté míry to, že v něm objevíme teoretická východiska, s nimiž jsme k němu přistoupili. Zde se hodí připomenout goethovské motto: *Alles Faktische ist schon Theorie* (Vše faktické je již teorií). Jsem přesvědčen, že při běžném poznávání světa nevnímáme tváří v tvář jeho preteoretickou fakticitu. Běžný, tj. v času a prostoru situovaný poznávací proces je vždy do jisté míry mediován naším gnozeologickým přednastavením. Kantovsky řečeno, pokud něco jest jako naším vědomím neovlivněné faktum, pak *an sich*, nikoli *für uns*.

(Kant 2001 [1781]). Výjimky z tohoto pravidla přesahují toho času převládající pojmový rámec společenských věd, a proto do této práce nepatří. Neřeknu to lépe než Wittgenstein: „Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man schweigen“ (Wittgenstein 1993: 168–169)⁵⁴.

Byť to tak na první pohled nemusí vypadat, stále se pohybujeme v tematické doméně *identita jako mediovaná ideologie*. Vždyť i identitu každého vědce spoluutváří soubor teoretických premis, s nimiž přistupuje k výkladu světa. Tento soubor je vždy více nebo méně ukotven v dobovém názoru na svět (něm. *Weltanschauung*) a souvisí tudíž s ideologickým polem, třebaže v daném případě jde o pole gradientně sdílené s (národní hranici zpravidla překračujícími) komunitami dalších vědců. Jako nevěřím na pre-teoretickou fakticitu běžného poznávání, jsem skeptický k možnostem zcela ideologicky nepodmíněného vědeckého poznání světa.

Nyní se vrátím k dalšímu aspektu vztahu mezi ideologií a sociální identitou. V jednom případě se deiktika sama stala součástí analytického označení pro určitý ideologický typus, v anglosaském světě nazývaný *us-versus-them ideologies*. Ani tentokrát mi nepůjde o reprodukci látky, nýbrž o její interpretaci z deiktické perspektivy. Provedu ji na příkladu idiomatického spojení, kterého se běžně používá v českém diskurzu a o němž již byla řeč v souvislosti s novinami a jejich semiautonomními časoprostory: „u nás a ve světě“.

U nás a ve světě

Co pro české národní *my* znamená „svět“ a jak se vůči „světu“ vymezuje? A můžeme se o tom něco dovědět studiem jazykových konstrukcí hojně užívaných v českém, převážně literárním a žurnalistickém diskurzu? Polarita *my – svět* se v něm ustavuje dvěma propojenými a vzájemně se zrcadlicími způsoby: ideologicky a jazykově. Jazykové projevy a každodenní řečové praktiky nejen odrážejí (mnohdy neuvědomované) ideologie kolektivní identity, nýbrž samy zároveň tyto ideologie ovlivňují, spoluutvářejí a přispívají k jejich naturalizaci ve vědomí příslušníků daného řečového společenství, zastírajíce tak jejich sociálně konstruovanou povahu.

⁵⁴ „O čem nelze mluvit, o tom se musí mlčet.“ Jsem si vědom toho, že Wittgenstein pronáší tuto větu v poněkud jiné souvislosti; jsem však přesvědčen, že platí i v této.

Ideologicky lze polaritu *my – svět* konceptualizovat různým způsobem; nejde o to sumarizovat zde všechny ideologické podoby, jichž tato polarita může nabývat: partikularismus – univerzalizmus; lokální – globální atd. Vzhledem k tomu, jak důležité jsou pro zde předkládanou analytickou perspektivu pojmy „svět“ a „světovost“ jakožto kontrastní konstituenty toho, co je (v národním smyslu) „naše“, považuji za vhodné soustředit se na polaritu nacionalismus – kosmopolitismus. Nebudu traktovat téma pohledem politologie, nýbrž lingvistické antropologie, a tedy vycházím nikoli z ideových koncepcí, nýbrž (alespoň zpočátku) ze samotného jazyka.

Český jazykový úzus často, byť ne výlučně užívá slovo „svět“ jako protiklad toho, co je „naše“, „domácí“ – typicky ve frekventovaném obratu „u nás a ve světě“ a jeho variantách, jak se s nimi setkáváme ve větách typu *U nás to děláme takhle, ale ve světě se to dělá jinak*. Záměrně vybírám příklady z českého mediálního prostoru, který hojně přináší titulky jako: *Velké srovnání: Rakovina u nás a ve světě. V Česku je to zlé* (server Aktuálně.cz)⁵⁵; *Mateřská u nás a ve světě aneb Nejsme na tom tak špatně* (portál Maminka.cz)⁵⁶.

Někdy je jeden ze členů obratu vyjádřen jiným slovem, přičemž kontrast „naše“ versus „svět“ zůstává zachován: *Laserová zubní vrtačka – v Česku novinka, ve světě již běžná praxe* (zpravodajský server Novinky.cz).⁵⁷ Ve všech těchto jazykových konstrukcích je „svět“ pojímán buď jako rozšíření perspektivy, nebo jako komplementární doplněk, či jako přímý opak národního „my“. Vždy je však přinejmenším implicitně a do jisté míry konstruován jako cosi „ne-našeho“ – alespoň deiktickým ukotvením perspektivy autora promluvy. Zkoumejme vztah těchto verbálních konstrukcí k polaritě nacionalismus – kosmopolitismus.

Nacionalismus a kosmopolitismus jsou zpravidla vnímány jako pojmové protiklady, a to zejména tehdy, jestliže první chápeme jako projev partikularismu a druhý jako projev univerzalizmu.⁵⁸ Např. Gellner uvádí, že nacionalisté se projevují

⁵⁵ Jemelka, P., J. Kropáček. *Velké srovnání: Rakovina u nás a ve světě. V Česku je to zlé. Aktuálně.cz*, 19. 12. 2014.

⁵⁶ Karavarakis, M. *Mateřská u nás a ve světě aneb Nejsme na tom tak špatně. Maminka.cz*, 16. 3. 2013.

⁵⁷ das [autorská značka]. *Laserová zubní vrtačka – v Česku novinka, ve světě již běžná praxe. Novinky.cz*, 13. 3. 2012.

⁵⁸ Vztah mezi univerzalizmem a partikularismem a hledání možných východisek k překonání této polarity je transdisciplinární téma probírané i v jiných společenských vědách než v antropologii a sociologii. K tomuto vztahu z hlediska politologie a politické filozofie viz Barša (2007), z hlediska politické teologie Hanyš (2014).

neprátelsky nejen vůči jiným kulturám, ale s možná ještě větší horlivostí brojí proti „nekrvavému kosmopolitismu, možná i proto, že ho vnímali jako spojence politického centralismu” (Gellner 1994: 112). Jiní teoretici a v jiných kontextech naopak zdůrazňují, že kosmopolitismus je s některými formami nacionalismu – např. tzv. liberálním nacionalismem – plně slučitelný (Fine 2011; Kymlicka 1999). Je tedy zřejmé, že obecně lze postulovat vztah mezi nacionalismem a kosmopolitismem obtížně, nevíme-li, o kterém konkrétním typu nacionalismu a kosmopolitismu je řeč.

Shoda přitom někdy nepanuje ani v tom, jak interpretovat jednoho a téhož autora: Kant je obecně považován za myslitele, který výrazně přispěl k formulování kosmopolitní vize světa, překonávající zájmové partikularismy a podnětné svým univerzalizmem i pro dnešní dobu a současné sociální vědy (Hart 2010), zatímco Kedouri v něm vidí jednoho z inspirátorů novodobého nacionalismu (Kedouri 1993). Avšak i ti, kdo považují oba termíny za částečně slučitelné, uznávají, že je má smysl rozlišovat a že mezi nimi ve většině kontextů panuje jisté napětí. Zde se držím vymezení kosmopolitismu jakožto světového názoru, který ustavuje loajalitu k lidstvu jako k univerzální entitě na rozdíl ode všech ideologií založených na dichotomii *my – oni*, pro které se, jak již řečeno, v anglofonním světě používá souhrnné označení *us-them ideologies* anebo častěji, ale podle mého názoru méně vhodně, *us-versus-them ideologies*.

Polarita *my – oni* totiž nedělí lidi do skupin vždy explicitně antagonistických a vzájemně si odporujících svými zájmy, představami apod. (což by mohlo být implikováno odporovací spojkou *versus*), nýbrž v některých případech jim jen připisuje členství v odlišných množinách, aniž v daném kontextu deklaruje rozpor nebo dokonce konflikt mezi nimi. Označení *us-them ideologies* je tudíž extenzionálně širší a zahrnuje i všechny ty situace, které jsou označovány poněkud užším, specifitčtějším *us-versus-them*. Toto druhé označení je podmnožinou prvního. Že ovšem dichotomie, která v jednom kontextu působí jako pouhé nekonfliktní dělení lidí do skupin, se v jiném kontextu zejména v politicko-ideologických otázkách snadno mění v protiklad hrozící konflikt, je nasnadě. Mnohé ideologicky zbarvené a na první pohled nevinně působící dichotomie *us-them* se za jistých okolností až příliš lehce rekontextualizují ve vyhocenější *us-versus-them* a stávají se tak ve Schmittově smyslu (2007) politickými kategoriemi *par excellence*. Změna kontextu sociálního, politického, kulturního apod. pak jde téměř vždy ruku v ruce s rekontextualizací jazykovou, která onu změnu reflektuje a zároveň spoluutváří. Co se dnes někde ve

světě jeví jako hroutící se společenská stabilita, mohlo se již včera projevovat jako drobné, minuciální posuny v jazykových projevech a kontextualizačních rámcích.

Nacionalismus zde chápu široce, avšak přesto vždy do jisté míry kontrastně vůči kosmopolitismu: rozumím jím soubor oněch ideologií národní identity, které v sobě uchovávají perspektivu *us-them* tak, že ji mohou – např. díky novým, zprvu třeba nepředvídaným společenským podmínkám – transformovat v hostilnější perspektivu *us-versus-them*, byť i taková hostilita nebyla původní intencí vyznavačů dané dichotomie. Takto rekontextualizovatelné je za jistých okolností každé národní *my*. To ovšem neznamená, že partikularismus se vždy vyznačuje aktivně projevovanou opresí a že naopak univerzalismus je vždy osvobodivý: univerzalistický apel na loajalitu vůči celku lidstva, byť i prvotně dobře míněný, se v některých rekontextualizacích může stát podobně opresivním jako některé apely vyhocené antiuniverzalistické. Kontext je klíčový.

To, že právě *deixe* je citlivým zrcadlem kontextuální dynamiky, jsme ukázali výše. Idiomatická polarita *u nás – ve světě* sama funguje deikticky, jak je patrné na shora uvedených příkladech. Titulek *Mateřská u nás a ve světě aneb Nejsme na tom tak špatně* logicky implikuje, že *my* nejsme svět, a to jak svou první, tak druhou částí, v níž *nejsme* jako první osoba plurálu obsahuje autodeiktické *my*. „Svět“ se v obrazech tohoto typu stává strukturním heterodeiktikem, neboť jeho denotátem je [*svět* minus *my*], a neznáme-li aktuální kontextualizaci takového *my*, nejsme s to přesně vymezit referent, což přesně naplňuje definici *deixe*. Kontext je však v naprosté většině u tohoto obratu zřejmý, národní, indikovaný kódem češtiny. Paradoxním důsledkem je, že *český svět* vlastně není svět: ten začíná až za hranicemi naší domoviny. Bez implicitního nacionalismu obrat „u nás a ve světě“ postrádá smysl. Až potud je věc triviálně jasná.

Zajímavější je otázka, jaký smysl se tímto obratem udílí samotnému „světu“. Strukturně to vypadá jasně: v kontrastní polaritě se potkalo autodeiktikum s heterodeiktikem, přičemž jsou obě výrazem národní ideologie *my-oni* a z jakobsonovského pohledu i exemplifikační funkce emotivní, k níž bude tendovat autodeiktikum, popřípadě konativní, k níž může tendovat heterodeiktikum, ovšem vždy v závislosti na aktuálním kontextu. Lze očekávat, že takové setkání zpravidla dopadá z hlediska implicitního hodnocení příznivěji pro autodeiktikum. Jenže strukturní pohled neprozrazuje vše. Již z uvedených příkladů je patrné, že tato kontrastní polarita hodnotí někdy příznivě „svět“.

Řecké *kosmos* (κόσμος) znamená mimo jiné „svět“⁵⁹. Označují origo určité výpovědi jako *kosmofilní* tehdy, vyjadřuje-li se jí v dané konsituaci spíše pozitivní nastavení vůči světu nebo alespoň otevřenost vůči hledisku světa. Naopak jako *kosmofobní* označují origo výpovědi tehdy, vyjadřuje-li spíše negativní nastavení vůči světu nebo alespoň uzavřenost vůči hledisku světa.⁶⁰ Otevřenost je přitom nutno chápat tak, že zahrnuje i svou procesuální stránku, tedy otevírání se směrem ke světové perspektivě; podobně uzavřenost zahrnuje i (víceméně defenzivní) uzavírání se světové perspektivě. I když jako kompozitum autodeiktika a heterodeiktika je analyzovaný obrat svou strukturou potenciálně spíš kosmofobní, o jeho aktuální orientaci vůči světu rozhoduje až jeho konkrétní (současně kontextualizující a kontextualizovaná) entextualizace.

Kosmofilní a kosmofobní mohou být i samotné ideologie explicitně či implicitně indikované tímto ustáleným rčením ve všech jeho variantách. Je zřejmé, že dominují-li v celém toku promluvy (nikoli ironicky míněná) kosmofilní užití tohoto rčení, je pravděpodobné, že v dané mluvní situaci je artikulována spíše kosmofilní ideologická orientace – a naopak.

Přitom by bylo omylem předpokládat, že nacionalismus jako konstitutivní premisa tohoto frazému je nutně a za všech okolností kosmofobní. Může se projevat kosmofilně – tak jako tomu bylo v dominantním českém mediálním diskurzu dohánění západního světa začátkem devadesátých let, kdy bylo převážně kosmofilní hodnotové nastavení na první pohled salientní. Výrazně kosmofilní – a do jisté míry podobně dobově příznačný – je i nacionalismus projevu Milana Kundery na čtvrtém sjezdu Svazu československých spisovatelů v roce 1967, jehož tématem je nesamozřejmost bytí českého národa a to, jak je toto bytí poškozováno a ohrožováno provincialismem tehdejší české politické třídy, která blokuje plodný kontakt mezi *naší* kulturou a světem (Kundera 1968)⁶¹.

Deikticky zabarvené projevy obdobně indikují kosmofilní ideologie ve veřejných diskurzích německých. Tak např. nedlouho po znovusjednocení přináší

⁵⁹ Podle kontextu se do češtiny překládá jako svět, řád, veškerenstvo či vesmír; synonymem slova kosmopolita je *světoobčan*.

⁶⁰ Pokud ani v kontextu celého diskurzu nelze určit, zda v něm daná výpověď funguje jako převážně kosmofilní či převážně kosmofobní (např. když se v ní vyváženě spojí obě funkce nebo se každá uplatňuje v jiné vrstvě komunikátu), pak je její origo *kosmoneutrální*.

⁶¹ Celý projev je obsažen ve stenografickém protokolu, který vyšel v roce 1968 knižně – viz Zdroje analyzovaných materiálů, kde je uveden pod Kunderovým jménem.

seriózní levicově liberální týdeník Spiegel rozsáhlou zprávu o společenskovední publikaci (Knight, Kowalsky 1991), která porovnává tehdejší přistěhovaleckou politiku Německa, Francie a Spojených států. Informaci o knize zveřejňuje pod záměrně provokativním, nikoli však ironickým titulkem „Böse Deutsche, gute Ausländer: Rechte und linke Denkblokaden verhindern eine neue Einwanderungspolitik“⁶². Ve volném překladu: „Zlí Němci, dobří cizinci: Pravicové a levicové myšlenkové bloky brání nové přistěhovalecké politice.“ V převodu doslovnějším, jenž méně odpovídá duchu češtiny, zato však věrněji vystihuje naléhavou radikalitu původního sdělení: „Pravicové a myšlenkové blokády myšlení...“ Verbální polarita *zlí my – dobří oni* funguje jako nástroj kosmofilní kritiky *našeho*, německého nepřátelství vůči cizincům (něm. *Ausländerfeindlichkeit*), přičemž za následováníhodný vzor jsou dány přistěhovalecké země jako USA.

Kosmofilní postoj se nemusí objevovat jen v klasických masových médiích, neboť mediovaná komunikace ve veřejném prostoru se může uskutečňovat třeba pomocí tradiční pošty. Není to tak dávno, co byla v Německu běžně k dostání pohlednice, která sděluje:

⁶² Böse Deutsche, [...] *Spiegel* 18. 11. 1991. (Podrobnější citační údaje viz závěrečný soupis analyzovaných zdrojů.)

AUSLÄNDER,
LASST UNS MIT DEN
DEUTSCHEN NICHT ALLEIN.

Obr. 3.4. Pohlednice jako občanská výzva. (Zdroj: http://www.linke-t-shirts.de/postkarte/auslaender-lassst-uns-mit-den-deutschen-nicht-allein_g103415.htm)

V překladu: „Cizinci, nenechávejte nás tady samotné s Němci.“ Kosmofilní origo zde na sebe bere rafinovanou podobu, neboť identita *nás* (něm. *uns*) je záměrně nejednoznačná: *my*, kdo mluvíme německy, vyzýváme cizince, aby *nás* tu nenechali sami *s (těmi) Němci*. To lze číst za prvé jako deiktický distanc od Němců (nebo jen jistých Němců? Sotva. Takovou interpretaci vylučuje do češtiny nepřeložitelná deixe určitého členu *mit den Deutschen*, který implikuje všechny Němce). Zároveň je však výzva formulována německy, takže *nerreferenční deixe kódu se ocitá v napětí s referenční deixí* osobního zájmena a členu, jelikož do Německa se téměř nemigruje ze zemí hovořících německy.

Kdo je tedy adresátem výzvy? Zahraničním, např. pobaltským, karpatským a jiným Němcům se přece říká *Aussiedler*, což v němčině nejsou cizinci (*Ausländer*), ani po přesídlení do Německa. *Ausländer* je etnický Neněmec, který s největší pravděpodobností ani německy nemluví, pokud...už nežije jako migrant v Německu. Vše nasvědčuje tomu, že adresátem této téměř výchovné výzvy jsou jednak jiní cizinci žijící v Německu, jednak (a možná především) ostatní Němci. Výpověď je vybudována na ideologii *my – oni* jako na svém výchozím předpokladu, jež svou

deiktickou strukturou vědomě narušuje: *my*, němečtí mluvčí, nechceme být s *nimi*, Němci. Z hlediska esencialistických ideologií skupinového partikularismu tak toto sdělení uskutečňuje jakousi skandální nemožnost: nerereferenční autodeixe je zároveň referenční heterodeixí: *oni* jsou *my*.

Díky tomu se nabourává implicitní ideologie *us – them*: finální vyznění zprávy podkopává nejen její východisko, nýbrž samotný předpoklad její artikulace. V Německu je totiž lidem jasné, že tuhle pohlednici vyrábějí a distribuují Němci, což mi potvrdilo několik z nich. Tím paradoxie nekončí: vidíme, že takto komplikovanou, vnitřně protichůdnou, *ne zcela transparentní a ne zcela jasnou* deiktickou strukturu má zpráva, jejíž origo i celkové vyznění jsou přitom *transparentně a jasně* kosmofilní.

Kosmofilní orientace rovněž umisťuje pohlednici na německém pravolevém spektru: jednak svou červenou barvou, jednak a ještě výrazněji vyzněním textu. Není ostatně náhoda, že v dnešní době elektronické komunikace, kdy se pohlednice již posílají málo, ji začal šířit internetový obchod *die-linke-t-shirts: für revolutionäre Bekleidung, Bücher und Accessoires* („levicová trika: revoluční oblečení, knihy a doplňky“). Tento obchodní portál, který má rudé pozadí a logo ve tvaru pěticípé hvězdy, dokázal pohlednici komodifikovat a nabízí ji spolu s různými tričky, jež vám na přání potisknou levicovými hesly a pošlou až domů. Tak se na nepatrné ploše této pohlednice umístěné na obchodním webu potkává původně národní ideologie *my – oni* s uvědomělou politickou levicovostí, která se proti ní staví, a kapitalistickým trhem, který dokáže obě najednou šikovně prodat.⁶³

Nezbývá než dodat poslední příklad: sdělení, jehož origo je kosmofobní. Vráťím se do Čech: když prezident Václav Klaus doporučil v únoru 2011 na místo náměstka ministra školství Ladislava Bátoru, rozpoutala se ve veřejném prostoru debata o jeho (nejspíš záměrně provokativně napsaném) životopise, z něhož vyjímám:

[...] raději národní pospolitost než občanskou společnost, [...] raději lokální než globální, [...] raději jihočeskou selku než pražskou intelektuálku, [...] raději tradici než pokrok, raději mateřskou dovolenou než povinné eurojesle, [...] raději čecháčky

⁶³ Pro sociální vědce by možná stačilo nechat si na tom portálu vyrobit triko potištěné jen třemi literami, zastupujícími společenskovední perspektivy, které se tu spojily v jediný synkretický amalgám: *B & B & B. Bühler & Barthes & Bourdieu*. Neboli deixe na nacionálním a politickém fantazmatu (Bühler 1965) & sémiotika ikonických, indexických a symbolických prvků reklamy (Barthes 1977) & jazykový trh (Bourdieu 1991).

než světáčky, [...] raději zájezdní hostinec U tří lip než grandhotel Bilderberg. (cit. podle Klaus, V. Malá česká hilsneriáda [...]. *Novinky.cz*. 28. 11. 2011.)

Ladislav Bátor se hrdě hlásí k tradici konzervativního českého nacionalismu, nedůvěřivého vůči tomu, co k *nám* přichází ze světa. Není předmětem mého textu tuto tradici hodnotit; zajímá mne řečový projev konstruovaný z pozic kosmofobního origa. Není ani tak důležité, nakolik je tato verbálně vyjádřená kosmofobní ideologie národní identity okázalou pózou, která má upozornit na svého autora a přitáhnout mediální pozornost. Citovaný úryvek spíš názorně ukazuje, že by bylo omylem redukovat kosmofobii na xenofobii – ta je jen jejím krajním a vyhoceným případem. To je myslím vidět o to lépe, že je jednak intencionálně psán z politické pozice (Bátora byl politikem dlouho před nástupem na ministerstvo školství) a jednak je – z hlediska cíleně artikulovaných hodnot – jako celek poměrně koherentní. To, co všechny členy uvedeného výčtu spojuje, je právě kosmofobní ideologie českého nacionalistického tradicionalismu.

Například kontrast mezi (Bátorou upřednostňovanou) jihočeskou selkou a (jím zavrhanou) pražskou intelektuálkou nelze přesně vystihnout jako xenofobní. Nejde ani jen o nedůvěru venkova k velkoměstu, ale o to, co je v duchu tohoto typu nacionalismu diskurzivně konstruováno jako prototypicky *naše, domácí, české* a co se oproti tomu jeví jako relativně víc vzdálené od tohoto deiktického centra – třeba napojením na svět (patrně větším spíš u městské intelektuály než venkovské selky). Jako výsočná hodnota je tu předkládána *nejvyšší míra ukotvenosti v origu či blízkosti k němu*. Samotné vzdalování se od origa je ve světě této politické ideologie úpadkem na hodnotové škále. Ten se projevuje i u těch, kdo – jako pražská intelektuálka – můžou z čistě etnického hlediska být *naši*. Potíž je v tom, že jsou *naši* málo: čím dále jsi od origa, tím blíž jsi světu. To je podstata kosmofobních ideologií: deikticky se skoro vždy projevují relativním zdůrazněním kosmofobního aspektu origa, a to nejen ve sděleních adresovaných veřejnosti.

Polarita *jihočeská selka – pražská intelektuálka* má pochopitelně víc sémanticko-pragmatických rozměrů. Ale jedním z nich – a současně tím, který *spojuje tuto polaritu s ostatními ve výpovědi zmíněnými v jeden koherentní celek* – je větší ukotvenost selky v doméně, jež je konstruována jako opak světa: domov. Tento rozměr lze vyjádřit analogií polarit, která funguje v bátorovském diskurzu a jeho hodnotových rámcích:

jihočeská selka : pražská intelektuálka :: my : svět

Cílem této analýzy samozřejmě není vymezit se vůči hodnotovému světu, který Bátorova výpověď reprezentuje. Ale jsem přesvědčen, že by bylo omylem považovat kosmofilní orientaci origa za apriorně kladnou, kdežto kosmofobní orientaci za vždy a za všech okolností zápornou. Obě mají své místo v ideologickém poli nacionalismu a obě jsou – jako všechny ideologie – zneužitelné a zneužívané k opresi *těch druhých*. Veřejný spor o Bátorův svěřivotopisný text lze z jistého dílčího hlediska vnímat (také) jako politický konflikt dvou partikularismů: jednoho, který se při prosazování *našich* hodnot navenek tváří kosmofobně, a druhého, který se při prosazování (trochu jiných, leč přesto v partikulárním smyslu *našich*) hodnot rétoricky tváří kosmofilně.

V dominantním českém mediálním diskurzu druhé poloviny devadesátých let často byly tyto ideologické orientace kontrastně (a poněkud zjednodušeně) asociovány na jedné straně s Václavem Klausem a na druhé s Václavem Havlem. Stoupenci obou – do jisté míry umělých, protože dobovým diskurzem zkonstruovaných – táborů se přitom dovolávali *světa* (především západního) jako legitimizátora svých ideových priorit. Eyal (2000) ukazuje pseudopolitický charakter tohoto veřejně mohutně artikulovaného sporu, jenž podle něho bránil veřejnosti spatřit *společný* zájem obou táborů – disidentského i monetaristického. I když Klaus Bátoru obhajoval jako muže majícího odvalu artikulovat hodnoty, k nimž se sám Klaus do jisté míry hlásí (Klaus, V. Malá česká hilsneriáda [...]. *Novinky.cz*. 28. 11. 2011.), přesto je patrné, že by bylo redukcionistické vnímat Klause jednostranně: ve skutečnosti ve svých veřejných projevech střídal rétoriku kosmofobní s rétorikou kosmofilní. *Svět* mu byl střídavě pozitivním i negativním legitimizačním rámcem: někdy se na něj při prosazování *domácí* politiky odvolával, jindy se vůči němu kriticky vymezoval. Mám za to, že deiktická analýza tehdejších veřejných projevů obou čelných politiků, doposud nikým neprovedená, by přispěla k poznání jak dobových rétorických strategií, tak jejich souvislostí s ideologickým polem. I na tomto terénu se může uplatnit *deixe* jako interpretační princip.

Ačkoli nabádám k opatrnosti v apriorních soudech o kosmofilně nebo kosmofobně se prezentujících ideologiích, rád bych zároveň zdůraznil jisté meze této relativní neutrality. Vyhroceně kosmofobní postoje jsou podle mého přesvědčení opravdu nebezpečné.⁶⁴ Fašizoidní tendence mají v sobě skoro vždy jistou rétorickou

⁶⁴ Platí to ovšem, byť možná ne stejnou měrou, i pro postoje vyhroceně kosmofilní: i bombardování lze zdůvodňovat kosmofilně. Tady kosmofilie prozrazuje své deiktické meze: ani ten nejvíc nezištný a všelidským ideálům nejvíc oddaný kosmofil dosud nikdy v dějinách

vrstvu, v níž emfaticky zdůrazňují kosmofobní hodnotový rámec. Jako interpretační princip, který zohledňuje egocentrickou perspektivu, může *deixis* myslím posloužit k analýze a pochopení jazykových projevů krajního nacionalismu, o němž Mussolini mluvil jako o svatém egoismu (it. *sacro egoismo*) (Gellner 1993).

Jako systém soustředných kruhů kolem kosmofobního origa popisuje svou loajalitu i francouzský nacionalistický politik Jean-Marie Le Pen, který se nechal slyšet, že „dává přednost svým dcerám před neteřemi, svým neteřím před sousedy, svým sousedům před lidmi z jiných částí Francie” a tak dále (cit. podle Eriksena 2008: 203–204). V této pasáži podtržením zdůrazňují deiktikum, které opakující se extenzionálně zahrnuje čím dál širší množinu lidí *jen* za cenu, že k nim klesá loajalita mluvčího. Extrapolací této logiky lze dospět k tomu, že nejmenší je politikova loajalita univerzalistická, jež zahrnuje celé lidstvo. Tato hodnotová hierarchie je ukázkovým příkladem kosmofobně ideologické výpovědi: postupně slábnoucí kaskáda identifikací je téměř dokonale projektovatelná na pomyslné plátno deiktického pole, jehož identifikačním ohniskem je origo.

Ne že bychom se takové logiky v běžném životě každý někdy nedrželi: činím tak pokaždé, uhnu-li před letícím kamenem, který ovšem kvůli mé instinktivní reakci může zasáhnout někoho jiného. Sama podstata tělesné situovanosti našeho bytí nás predisponuje k takovým reakcím a někdy i postojům; ale od toho je ještě daleko k tomu udělat ze svého egocentrického antiuniverzalizmu *obecný politický projekt* pro celý národ. (Vnitřně je v takovém projektu logický rozpor, ale bezrozpornost nebývá nutnou podmínkou úspěchu politických ideologií.)

Shrňme: Ideologie národního či jakéhokoli jiného skupinového partikularismu se navenek, tj. svou rétorikou mohou projevovat jak kosmofobně, tak kosmofilně; podle toho pak tendují ve výpovědích ke konstruování origa jako převážně buď kosmofobního, nebo kosmofilního. Deiktickou analýzou lze dominantní orientaci poměrně spolehlivě prokázat. Někdy lze její pomocí i demaskovat ideologický partikularismus, který se navenek prezentuje jako univerzalizmus. To je ostatně ve sféře ideologií – a to nejen politických – velmi časté: snadněji prodám svůj partikulární zájem, obléknu-li ho do verbálního kabátu sugerujícího dojem, že je zájmem všech lidí. Pokud se ke skupině, která s mou ideologií nesouhlasí, stavím ve veřejném prostoru jako k nepřátelské, ocitám se v nejvlastnější sféře politična

nevyzýval k bombardování toho místa, kde sám stojí: bombardujte *sem-tená*. I ve jménu kosmofilie je třeba vždy bombardovat *ty druhé*.

(Schmitt 2007). Tato sféra je však pouhou podmnožinou partikularistických ideologií, které se objevují ve veřejném prostoru a které lze detekovat deiktickým rozbohem. Ten může ukázat jejich řečový a do velké míry i myšlenkový *modus operandi*.

V této kapitole jsem o mediování ideologií přemýšlel převážně z hlediska *plurálního* adresáta, tedy skupiny lidí, jimž je určena konkrétní mediální zpráva. Pro masmediální komunikaci je plurální adresát stejně charakteristickým rysem jako mocenská asymetrie mezi produktořem a recipientem, neboť ve většině případů bývá komunikace mezi nimi jednosměrná. Má tedy smysl dívat se na mediální sdělení pohledem *skupiny*, jíž je určeno a kterou lze charakterizovat jako jistý soubor lidských vlastností neboli jistou kolektivní *identitu* plurálního adresáta. Autor zprávy konstruuje tuto identitu na svém fantazmatu, kdykoli něco artikuluje do masového média.

Neznamená to však, že spolu s touto perspektivou mizí adresát jako jednotlivec, jako konkrétní *osoba* se svými preferencemi, touhou, náladami, neopakovatelnou historií a pletivem sociálních vztahů, jež ho spojují s okolím. Toto okolí tvoří blízcí i vzdálení druzí. Mediální komunikace spoluvytváří můj vztah se vzdáleným druhým. Prožívám-li ji jako konkrétní osoba z masa a kostí, jako *zde-ted'-já*, pak se mé přecházení od jedné mediální zprávy ke druhé podobá pochůzce: jako bych s každou novou zprávou zaklepal na trochu jiné dveře, v nichž bydlí jiný člověk. Dveře se pootevřou, nakouknu dovnitř a rozmyslím si, jestli do zprávy vstoupím, jako se vchází do domu. Jsem návštěvník, který se rozhodl využít pohostinnosti a může ochutnat, co je pro něho nachystáno na mentálním stole; autor je můj intelektuální hostitel. Ale v tu chvíli je jen na mně, jak s jeho nabídkou naložím. Mocenská asymetrie se obrací...

Každý čtenář je poutník, jenž si sám určuje, kam budou směřovat jeho další kroky.

4 POUTNÍK MEDIÁLNÍ KRAJINOU

Uchopit mediální sféru není epistemologicky ani ontologicky lehký úkol. Netvoří ji zdaleka jen hmatatelné skutečnosti: kromě své složky zjevně materiální, jíž jsou např. všechna hmotná vehikula mediální semióze, je zároveň sférou významů a všech s nimi souvisejících sémantických a pragmatických procesů. Jednou z možností je vnímat mediální sféru jako časoprostorově situovaný útvar, který se mění a vynořuje podle toho, kdo, kdy, kde a jak se na něj dívá: jinak ho bude vnímat pravidelný čtenář seriózního tisku domácího i zahraničního, jinak ten, jehož kontakt s mediálními sděleními se omezuje na to, co mu v hospodě povídají kamarádi, které nejvíc zajímá sport. Při pohledu na mediální sféru – k jejímž nejzajímavějším rysům patří to, že tento pohled sám je mnohdy pouze nepřímý, mediovaný jiným člověkem – uvidí oba něco jiného. Každý z nás má jiný *mediální horizont*.

Kdo, kdy, kde a jak: personální, temporální, prostorová a modální osa origa. Zdá se, že deiktická perspektiva je vhodná pro popisování mediální sféry, neboť saussureovsky řečeno, povaha hlediska se podobá povaze předmětu studia.

V německy a anglicky hovořících zemích se o mediální sféře mluví jako o *mediální krajině* (něm. *Medienlandschaft*, angl. *media landscape*), a to častěji než u nás. Toto metaforické označení má vzhledem k výše řečenému své výhody a vzdor své zdánlivé vágnosti vystihuje některé podstatné rysy mediální sféry, které unikají termínům na první pohled přesnějším. Díky tomu je vhodné i pro úvahy o mediální komunikaci. Stejně jako se přírodní krajina v našem vnímání mění podle toho, kudy a v které době jí procházíme, co z ní sami chceme vidět, kolik času a zaujetí jí věnujeme, s jakou důkladností a v jakém pořadí se zaměříme na ten či onen krajnotvorný prvek, jestli nás spíše zajímá drobnost nebo celková perspektiva: stejně tak, ba radikálněji mění se a vynořuje mediální krajina jako to, v čem jsem situován a co sám svou situovaností spoluutvářím; jako to, v čem jsem obsažen svým horizontem.

Deiktická pole mediálního sdělení ožívají teprve v kontaktu s origotvorným vědomím adresáta mediální komunikace nebo řečeno techničtěji: teprve v tomto kontaktu se aktualizuje deiktický potenciál mediálního textu.

Jestliže přírodní a mediální krajina mají řadu analogických vlastností, je na místě se zamyslet, v čem se naopak liší, ať už principiálně nebo zčásti. Díváme-li se na člověka vtaženého do interakce s masovými médii jako na poutníka mediální krajinou, je zřejmé, že oba – poutník i krajina – jsou v pohybu nejen relativním, tj.

daném vzájemnou polohou, nýbrž vykazují i další pohyby, jež se mohou jevit jako aspoň částečně autonomní a na sobě nezávislé.

Člověk se pohybuje časem a prostorem svého života, během něhož se chvílemi dostává do přímého kontaktu s mediální krajinou, a přece jeho život není na tento kontakt ani zdaleka redukovatelný. Čas jeho života se vyznačuje jistou relativní svébytností vzhledem k mediální sféře. I mediální krajina vykazuje pohyb poměrně autonomní. Soubory mediálních textů se aktuálně vynořují a postupně mizí v čase a prostoru bez ohledu na to, zda jim konkrétní aktér zrovna věnuje pozornost nebo nikoli. Metaforicky řečeno: mediální krajinou teče objektivní řeka komunikátů, které připlouvají a zase se vzdalují přítomnému sociálnímu *zde-ten'-my* bez ohledu na to, co, jak a zda vůbec z ní právě teď do svého vědomí čerpá jeden konkrétní člověk. Tok poutníkovy vědomí a toky mediální komunikace se *bezprostředně* setkávají: na rozdíl od přírodní krajiny jako by krajina mediální chvílemi mizela z našeho aktuálního horizontu či spíš mizela jiným způsobem.

Je přítomna jen v míře, v níž jí věnujeme pozornost? Či snad v míře, v níž její toky internalizujeme, takže se stanou součástí naší identity i ve chvíli, kdy si médií nevšímáme? Obsahy mediální komunikace ulpí v našem vědomí: sociální *zde-ten'-my* se spájí s mým *zde-ten'-já*, v němž nadále dlí jako jeho kdykoli aktualizovatelný společenský potenciál a nedílná součást sociokulturní totožnosti. Přidrží-li se saussureovské analogie, je tato součást dynamicky proměnlivá ve svých momentálních *parolových* aktualizacích a přece představuje pro ně všechny do jisté míry stálý potenciální podklad podobný *langue*. Podle mého názoru nejen v jazyku, nýbrž i v sociální identitě má smysl rozlišovat mezi podobou *langue* a *parole*; byť jde stejně jako u jazyka jen o metodologické abstrakce, mohou být analyticky užitečné.

Sdílení jako (meta)mediace

Mediální krajina jako neustále se vynořující (angl. *emergent*) struktura i proces má svůj vlastní pohyb v časoprostoru; stejně tak potenciální adresát mediálních obsahů je nadán relativně svébytným pohybem, alespoň je-li nazírán jako individuum. Oba pohyby nejsou totožné, liší se časoprostorovými i jinými charakteristikami; jsou však zároveň s to některé z těchto charakteristik sdílet jako společný rámeček, ať jednorázově či opakovaně, ať reflektovaně či nevědomě, ať aktuálně či potenciálně. Můj den jakožto subjektu a centra deiktické orientace lze formálně, kalendářně zarámovat tímž datem, kdy vyšel deník, jež právě čtu. Tím spíš, když jsem kulturně naučen

věřit v jednotné datum jako společný rámeček někdy disparátních projevů, venkoncem různých pohybů a vzájemně se neprotínajících trajektorií.

Mediální obsahy jsou nesené nejprve mediálními toky a v kontaktu s lidským vědomím do něho přecházejí, usazují se v něm více nebo méně modifikovány a při komunikačním setkání s dalšími lidmi jsou tímto vědomím dále předávány. Mediální obsahy se tedy přenášejí nejprve médiu a posléze od vědomí jednoho člověka ke vědomí dalšího, s nímž se baví. Tomu odpovídají i základní způsoby, jimiž se obsahy předávají: jednak komunikací mediální, jednak metamediální. Jak tyto dva základní způsoby sdílení mediálních zpráv rozlišují? V přímém kontaktu s mediální sdělením vstupuje poutník do *komunikace mediální*. Tváří v tvář jiné osobě, která poutníkovi vypráví něco o tom, co se doveděla z médií (tj. podává zprávu o mediální zprávě), stává se poutník součástí *komunikace metamediální*.

Sdělení šířená masovou komunikací může tedy vnímat rovnou z mediálního toku nebo prostřednictvím metamediace anebo konečně introspektivně jako otisky těch mediálních obsahů, jež utkvěly v poutníkově vědomí a které si zrovna v tu chvíli vybavil. Utkvět v jeho vědomí mohou cele nebo (častěji) fragmentárně, ve víceméně původní narativní struktuře anebo (opět častěji) poněkud pozměněné či obohacené interakcí s jinými obsahy poutníkově vědomí, které mohou, ale nemusejí pocházet z médií.

I informační toky lze tudíž dělit na mediální a metamediální podle toho, je-li v rámci daného komunikačního aktu jejich bezprostředním nosičem masové médium anebo člověk.⁶⁵ Necht' M je masové médium jakožto bezprostřední předavatel sdělení a V je vědomí aktéra, které určitý mediální obsah absorbuje nebo posléze předává někomu jinému. Schematicky to lze zachytit jako komunikační řetězec

$$M \rightarrow V_X \rightarrow V_Y.$$

Přítom **mediální komunikační akt** má podobu $M \rightarrow V_X$.

Metamediální komunikační akt je potom $V_X \rightarrow V_Y$. Situaci, v níž $X = Y$, označuji jako *intrapersonální metamediální komunikační akt*, kdy si člověk zpětně vybaví nějaký mediální obsah, aniž k němu aktuálně přichází rovnou z médií či oklikou prostřednictvím *interpersonální metamediální komunikace*. Odehrává se ve

⁶⁵ Je nabíledni, že jsou situace, kdy se oba typy sdělování mísí: on a ona se dívají na zprávy a přitom je komentují a povídají si o nich.

chvíli, kdy sám přemýšlím o něčem, o čem jsem získal povědomí přímým nebo nepřímým kontaktem s médii. Jde však jen o názvoslovné a metodologické pomůcky, neboť je zřejmé, že hranice mezi jednotlivými komunikačními akty se ve skutečnosti prolínají a jejich oddělování je poněkud umělé. I zde je třeba vystříhat se binarismu a raději vnímat tyto kategorie jako prototypické póly, mezi nimiž je kontinuum sociální komunikace, ať již probíhá mezi médii a recipientem, nebo mezi lidmi, či jen v mé vlastní hlavě. Výraznější nebo slabší, více nebo méně uvědomovaná a dynamicky se měnící *intrapersonální (meta)mediální komunikace probíhá ve vědomí člověka při jakékoli přímé nebo zprostředkované interakci s mediálními obsahy.*

I v rámci intrapersonální komunikace přirozeně dochází k jistým modifikacím obsahu sdělení, protože obsah, který si vybavím, nemusí být zcela totožný s tím, který se původně uložil do mého vědomí – může být např. zkrácen ne zcela přesnou vzpomínkou nebo zabarven interakcí s jinými obsahy vědomí, ať mými, či jiných lidí. Proto je vhodnější znázornit intrapersonální metamediální komunikaci jako $V_X \rightarrow V_{X'}$ – což vystihuje neustálou proměnu reflektujícího vědomí.

Teprve v místě, kde se protne trajektorie mediálního toku a trajektorie proudu vědomí, mění se člověk v bezprostředního poutníka mediální krajiny. Zprostředkovaněji, ale přece stává se poutníkem i tehdy, jestliže se protne proud jeho vědomí s tokem metamediálním – ať již interpersonálním ($V_X \rightarrow V_Y$, přičemž $X \neq Y$) nebo intrapersonálním ($V_X \rightarrow V_{X'}$). Ve všech těchto případech dochází k interakci vědomí a mediálního obsahu.

Kterými podstatnými rysy se tedy liší běžný chodec od poutníka mediální krajiny? Každá přírodní krajina, kterou kráčím, mě takřkajíc vlastní: nemohu se z ní v tu chvíli zcela vymknout a zůstávám v jejím objetí. S mediální krajinou je to jiné – odpoutám se od ní s čarovnou lehkostí: stačí stočit proud vědomí jiným směrem a tato krajina mizí. Jsem s ní spojen především mentálně a tělesný kontakt s ní je minimální. Poutník mediální krajiny se od chodce přírodou liší povahou pouta, jímž je vázán: poměr mezi duševní a tělesnou složkou tohoto pouta je oproti běžnému chodci jednostranněji vychýlen ve prospěch složky duševní – přesto, že i poutník mediální krajiny zažívá kontakt s ní vždy psychofyzicky (viz výše o jakobsonovské definici kontaktu jako jednoty psychologické pozornosti a fyzického kanálu).

Naopak podobnost obou druhů krajiny tkví v tom, že jejich horizont ustavují originickou perspektivou – místem, z něhož se na krajinu dívám: horizont se *odtud-ted'-mně* jeví *tak*. Prostorová, temporální, personální a modální osa se setkávají

v psychofyzickém ohnisku, které je současně výchozím bodem mé (inter)subjektivní orientace v času a prostoru. Z hlediska mediální krajiny, která je dílem vždy prostředkována jazykově, je v tomto ohnisku ukotven i *můj* převážně intersubjektivní *Standpunkt*, o němž již víme, že je zároveň vždy ustavován jako gradientně a přinejmenším potenciálně *náš*. Není to paradox: *moje* mediální krajina je stále gradientně *naše*; její horizont však v konkrétním okamžiku může být *můj*, byť opět – a to je zásadní – pouze gradientně: je *sdíleně* můj. Vlastně *můjnáš*, smíme-li to vyjádřit neologismem. Neboť ani jeden úhel pohledu – ten, který spoluustavuje krajinu jako viděnou, ani ten, který v ní vymezuje *něčí* horizont – nelze zcela oprostit od intersubjektivní. Ve světě (meta)mediální komunikace není nic čistě a izolovaně *mé*: i ty nejosobnější, nejniternější poutníkovy konotace bývají vyvolány prvotně intersubjektivním podnětem.⁶⁶ A nekončící sérií těchto podnětů je nadto spoluustavováno i sebepojetí (angl. *self*) každého z nás jako člověka žijícího ve světě, ovlivňovaném masovými médii (srov. Giddens 1991).

Shrňme: Mediální krajina mizí často z poutníkovy bezprostředního zorného pole, a pak se zas vynořuje povlovně či náhle. Zabírá větší nebo menší část jeho horizontu tehdy, když poutník její komunikační toky přinejmenším podprahově vnímá. Zprostředkovaně ovšem i tehdy, když o nich pouze přemýšlí anebo přemítá o něčem veskrze jiném, co je přesto zabarveno jeho dosavadní životní (meta)mediální zkušeností. Jelikož ovšem (meta)mediální zkušenost má vliv na formování naší identity, která nás takříkajíc stále provází, ať jsme kdekoli, lze říci, že zcela se z vlivu médií nevymaníme nikdy nebo jen vzácně. I kdyby žil dospělý člověk jako poustevník, přece i jeho identitu od nejútlejšího věku ovlivňovala určitá socialita, bez níž by se sotva mohlo rozvinout jeho plnohodnotné lidství. A naše současná, dnešní socialita je vždy již médii poznamenána. Třebaže bychom někdy rádi, médiím neunikneme. Nejpodstatnější není to, že jsou všude kolem nás, ale že jsou v nás: neoddelitelně vetkána do textury mého lidství.

Pestrá republika

Mediální krajina každé země je nedílnou součástí jejího veřejného prostoru. Na jednu stranu je třeba dbát na to, abychom nepadli do pastí metodologického nacionalismu,

⁶⁶ Je ovšem otázka, zda z hlediska ontogeneze myšlení v každém lidském jedinci samotnému *já* vždy nepředchází *my*, jak ve svých úvahách o vztahu jazyka a myšlení naznačuje Vygotskij (Vygotsky 2012).

jak nabádá Beck (2003): v případě českých masových médií by byl o to absurdnější, že některá z nich vlastnili či stále ještě vlastní němečtí majitelé. Je možné prokázat celou řadu příkladů, kdy jsou mediální obsahy sdíleny přes hranice národů.⁶⁷

Na druhou stranu nelze zavírat oči před skutečností, že veřejné prostory dominantně mediované jistým jazykem vykazují určité specifické rysy. Ideologické pole, které je s mediální krajinou vždy dynamicky propojeno, sice není pevně ohraničeno státní ani národní hranicí; ale pokud do ideologie zahrnujeme i humboldtovskou *Weltansicht*, není možné ignorovat osobitý vliv, jímž se jazyk a každodenní řečové praktiky otiskují v našem náhledu na svět.⁶⁸

Poutník si ihned všimne, že je něco jinak, když přejde hranici mezi česky a německy mediovaným veřejným prostorem a zaposlouchá se do různohlasí, kterým zní a ševelí masová média jiné země. Německo vnímá jako svůj druhý domov, a protože německy mluví bez nesnází a má s tou zemí od dětství většinou dobré zkušenosti, nemá důvod být nacionalistou. Ale musel by lhát sám sobě, kdyby jisté rozdíly neviděl.

Předpokládejme, že se na své cestě z Prahy, kde pobývá nejčastěji, zastavil u přátel v Ostrově nad Ohří, kde byl na ulici svědkem konverzace mezi mladíkem a dívkou, o níž tu byla řeč. Odtud vyjíždí na krušnohorský Boží dar (něm. Gottesgab), kde přešel do první německé vísky – Oberwiesenthalu. A odtud pak dál autobusem a vlakem do Drážďan, kam se těší. Neboť tamní bohémská čtvrť Neustadt je něco, co mu v Praze nebo kdekoli jinde v Čechách schází a co má tak rád: městský veřejný prostor⁶⁹, který je současně domácí útulný i svobodomyšlně otevřený všemu novému; vytríbeně vkusný i každým coulem alternativní; tolerantní, antiautoritářský i

⁶⁷ Což nutně neznamená, že jsou všude stejným způsobem čteny, vnímány a (re)interpretovány. Srov. již citovanou Silversteinovu charakteristiku čtení jako kulturně rekontextualizované praktiky entextualizace – viz kap. 2.

⁶⁸ To ve vztahu jazyka a ideologie platí v obou směrech: ideologie různých národů Evropy se hojně odvolávají na jazyk (Blommaert, Verschueren 1998); tím ho mohou ovlivňovat, přinejmenším po stránce jazykové ideologie jako konstitutivní součásti jazyka v širokém, lingvistickoantropologickém smyslu slova. O pragmatických aspektech souvislosti mezi jazykem a formováním různých podob (naslouchající) veřejnosti viz Gal, Woolard (1995).

⁶⁹ Veřejný prostor bývá studován z různých hledisek: o jeho sociální a politické dimenzi podnětně píše Weintraub (1997) a ve vztahu k liberálním hodnotám Benn, Gaus (1983); o jeho genderovém aspektu v postkomunistickém prostoru Gal, Kligman (2000); o jeho vztahu k nacionalismu Calhoun (1997); městským prostorem se zabývají Löw (2001) a Pospěch (2013); z hlediska sociálních interakcí zůstávají stále inspirativní postřehy Goffmanovy (1971).

schopný efektivní občanské (sebe)organizace; kosmopolitní a tak trochu levicový; intelektuální, aniž by byl suchopárný; výtvarně promyšlený do nejmenšího detailu, a přitom nikterak upjatý. Ani chudý, ani excesivně bohatý. Spousta kaváren, galerií, hospůdek a především všude život v ulicích, jež dýchají pocitem svobody a pohody. Místo setkání, kde snadno můžeš posedět sám i s přáteli: pro každého, tak to aspoň vypadá na první pohled, je tu místo. V ulicích kolotá život dnem i nocí, ale přitom tu není kravál ani spěch; málo aut a mnoho kol. Je tu městsky liberálně a přitom venkovsky vzdušně. Neustadt je zkrátka výrazem života *levicově liberální městské vrstvy*, která je v našich podmínkách příliš slabá počtem i materiálním zajištěním na to, aby vytvářela kompaktní městské čtvrti v tom rozsahu, v jakém je známe z větších měst západní Evropy.

Přemýšlí-li poutník o nejbližším ekvivalentu, který nabízí Praha, byla by to (ovšem neexistující) čtvrť, která by vznikla spojením bohémsky rošťáckého, tvořivého ducha části Žižkova s občanským poklidem a sebevědomím jistého kousku Vinohrad. Ale ještě by v obou muselo přibýt zeleně, kočárků a dětských hřišť a ubýt smogu, aut a nervní uspěchanosti. Ne nadarmo se v tomhle drážďanském veřejném prostoru každý rok koná několikadenní pouliční festival vzájemného neformálního setkávání, který se jmenuje příznačně a nepřeložitelnou slovní hříčkou „Bunte Republik Neustadt“ (Pestrá republika Neustadt) – ve zjevné zvukové aluzi na poněkud oficiálně znějící Bundesrepublik Deutschland.

Spolková republika je tu ovšem patrná na každém kroku. Stačí si v kavárně otevřít noviny a porovnávat s těmi, které zná poutník z Čech. A tu shledává, co už nějakou dobu ví a na co zprvu zíral s úžasem: rozdíl mezi českými a německými deníky je ještě větší než rozdíl mezi Neustadtem a Žižkovem.

V jednom publicistickém textu popisují vzájemný vztah mezi médii a veřejným prostranstvím jako konstitutivními částmi veřejného prostoru takto:

[Veřejný prostor] je tvořen jednak složkou méně viditelnou: všemi podobami veřejné rozpravy; jednak složkou, již můžeme spatřit na každém kroku: veřejnými prostranstvími. První souvisí se světem médií, byť ji jistě nelze na něj redukovat. [...] Druhá složka je s první spjata, a přece mívá poněkud jiný ontologický status: můžeme si na ni doslova sáhnout; je hmatatelně tady a teď. Mediální sdělení je něco podstatně jiného než městská dlažba nebo náměstí, po němž kráčí. A přece hranice mezi oběma světy není nijak ostrá: i rozprava má své hmatatelné atributy, protože jejím nejvlastnějším médiem je jazyk a žádný jazykový znak se neobejde bez hmotného

nosiče. Naopak veřejné prostranství má vždy i jisté atributy méně tvrdé, než je jeho dlažba – všechny ty, jež přesahují do světa významů. Je to tedy právě sémiotická perspektiva, jež spájí obě složky veřejného prostoru v integrální celek: i sebevíc oduševnělý rozhovor potřebuje hrstku hrubě materiálních signifikantů; i sebeohraňovanější materiální objekt veřejného prostranství může mít přesah směrem k abstraktním pojmům, jež ovlivňují to, jak se k sobě chováme. (Samek 2013: 2)

Jsou-li média součástí veřejného prostoru každé země, je tisk jakousi sémantickou trestí tohoto veřejného prostoru. Abych tak řekl, kvalita tisku voní kvalitou veřejného života dané země a do velké míry ji vyjadřuje i utváří.⁷⁰

Vraťme se k poutníkovi a jeho údivu, ježž zažil před lety, když začal vnímat rozdíly mezi českým a německým prostředím. Jedna z prvních věcí, která ho zaujala, byla převažující hodnotová a ideologická orientace veřejné rozpravy. Její pomyslný střed vytvářený německými médii hlavního proudu je umístěn jinde než v Česku. Dnes již ho to nepřekvapí. Ale když kdysi četl v pravostředovém, mírně konzervativním deníku Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ) komentář, který vyjadřoval nepokryté sympatie k levicovému fotbalovému klubu Roter Stern Leipzig (Rudá hvězda Lipsko) (viz např. Wolf, M. Jagd auf den Roten Stern. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2. 11. 2009⁷¹), neuměl si něco podobného ve své vlasti představit. Roter Stern je programově a hrdě levicový nejen jménem, nýbrž i pravidly, která si fotbalisté sami odhlasovali: aby předešli třeba genderové diskriminaci, dohodli se, že lídrem manšaftu bude vždy žena. Za svůj otevřeně antirasistický a vůči cizincům vstřícný postoj to schytávají na mnoha místech Německa, kde hrají, protože mezi fotbalovými fanoušky jsou i takoví, kteří projevují výraznou *Ausländerfeindlichkeit*.

Pozoruhodná není ani tak deklaratorní levicovost jednoho fotbalového klubu, jakkoli v prostředí současného českého fotbalu v této podobě nepředstavitelná; lze ji ostatně vnímat jako jakousi ostentativní identitární pózu nebo provokaci, byť se sám k takovému výkladu nekloním. Daleko zajímavější je okolnost, kterou již nelze tak

⁷⁰ Klasikem studií, které se zabývají vztahem mezi tiskem, veřejnou a politickou sférou a komunikativním jednáním, je Habermas (2000 [1962]; 1981), jehož výkladovou linii zde ovšem primárně nesleduji, třebaže se jí na tomto místě dotýkám.

⁷¹ Článek, na který odkazují, je jenom jedním z rozsáhlejší série textů, které se v tomto celostátním deníku dlouhodobě věnovaly zdánlivě bezvýznamnému fotbalovému klubu třetí ligy z východního Německa; od samého začátku dávaly články najevo sympatii – ještě předtím, než klub začali fyzicky napadat (ultra)pravicoví *rowdies*.

snadno shodit ze stolu jako společensky irrelevantní jev – totiž to, že liberálně konzervativní mainstreamový deník vyjadřující zájmy německého merkantilismu se této levicovosti opakovaně zastává jak ve svém zpravodajství, tak v komentářích. I kdyby se nakrásně takový dobrovolně feministický klub někde v Čechách nebo na Moravě vyskytl, je nemyslitelné, aby ho dejme tomu Lidové noviny konzistentně, jednoznačně a beze stopy ironie obhajovaly.

Pro toho, kdo zná dobře německý veřejný diskurz, však nejde o nic překvapivého, ba ani hodného větší pozornosti. Otevřeně kosmofilní nastavení lipského týmu se střetává s kosmofobními ideologiemi jeho odpůrců z řad fotbalových *hooligans* – a v tomhle střetu je prestižním, důstojným deníkem považována kosmofilie za důležitější spojující hodnotu než případný rozdíl v pravicovosti či levicovosti. Mírně pravicový deník se jasně distancuje od pravicových fotbalových fanoušků a hájí to, co je v německém prostředí vnímáno jako levicový postoj. Třebaže dominantní ideologické orientace Rudé hvězdy a FAZ jsou si na hony vzdálené, jejich kosmofilní společný jmenovatel představuje hodnotu, která převáží nad ostatními ideovými hledisky a učiní z východoněmeckých fotbalových feministů spojence uměřeně měšťanského deníku určeného pro (převážně západoněmeckou) střední a vyšší třídu.

Jedna z prvních věcí, kterých si poutník všiml, je tedy odlišnost pravolevého rozložení dominantního diskurzivního rámce: pokud jde o veřejné rozpravy, *německý politický střed je nalevo od českého*. Nepřekvapí, že to platí jak v rovině diskurzu, tak v rovině prakticky prosazovaných programů parlamentních politických stran v obou zemích. Jako příklad může posloužit Strana zelených: to, že by stejně jako ještě nedávno ta naše prosazovala rovnou daň, je v Německu jev zcela nepředstavitelný – a podle mých zkušeností i velmi obtížně vysvětlitelný třeba univerzitně vzdělaným Němcům, s nimiž jsem o tom několikrát mluvil. Kromě čím dál marginálnější FDP neprosazovala rovnou daň žádná parlamentní strana na levici ani na pravici. Rozdíly ve veřejných a mediálních diskurzech hlavního proudu tomu odpovídají.

Do jisté míry se to dá pochopit: obě země vybudovaly demokracii na troskách diktatury – u nás levicové, v poválečném Německu pravicové. Dominantní diskurz obou zemí ve své paměti dodnes uchovává vzpomínku na tuto historicky traumatizující zkušenost, takže pak v českém případě poněkud víc inklinuje doprava, kdežto v německém doleva. Slovo levičák byla u nás pro spoustu lidí ještě donedávna

nadávkou, a to relativně častěji než pravičák. Německá situace je opačná: chcete-li průměrného Němce spolehlivě urazit, řekněte mu, že je pravičák.⁷²

Hlavní proud německého mediálního diskurzu je sociálně liberální. Tomu odpovídá skutečnost, že zdaleka nejčtenějším seriózním nadregionálním deníkem jsou levicově liberální *Süddeutsche Zeitung*. Naproti tomu nejčtenějším seriózním deníkem v českých zemích je *Mladá fronta Dnes*, kterou lze možná v lecčem považovat za liberální, ale německými (ba ani domácími) měřítky viděno, jen sotva za levicovou. Není náhoda, že liberálně levicové čtvrti typu Neustadt se u nás prakticky nevyskytují nebo se omezují jen na pár podniků a souvisle tvoří nanejvýš jednu ulici v hlavním městě, zatímco v Německu jde takovou čtvrť nalézt v provinčních Drážďanech i jiných městech menších než Praha. Sociálně liberální deník v Česku neexistuje, neboť *Právo*, které by na to mohlo svou levicovostí aspirovat nejspíš, je v mnoha směrech spíše konzervativní, a leckdy dokonce xenofobní, což je v německých médiích hlavního proudu téměř nemyslitelné.

Deiktická polarita bulvárnost – serióznost

Zmínil jsem se o nejčtenějších seriózních novinách v obou zemích. Ale vezmeme-li do ruky *Mladou frontu Dnes* a *Süddeutsche Zeitung*, ukáže se ještě jeden rozdíl, který je v jistém smyslu zásadnější než diference ideologická: samotná *serióznost* znamená v každé zemi něco jiného. Je takříkajíc jinak sémantizována každodenní náplní novin. *Mladá fronta* se skoro ve všech parametrech víc podobá německému bulvárnímu *Bildu*⁷³ než serióznímu *Süddeutsche*: český čtenář vůbec nezná, jak vypadají seriózní noviny, je-li odkázán pouze na česky mediovaný prostor.

To neplatí jen pro tisk. Česká veřejnoprávní televize se kvalitou svých hlavních zpravodajských relací téměř nemůže srovnávat s veřejnoprávními televizemi německými: je daleko fragmentárnější, bulvárnější, často emotivní, zpravodajsky nepřesná, přesycená reklamou, roztěkaná a veskrze málo profesionální. Televizní noviny na komerční *Nově*, ještě pokleslejší a klipovitější než hlavní zprávy České televize, jsou nejsledovanější hlavní zpravodajskou relací v zemi. Naproti tomu nejsledovanější hlavní zpravodajskou relací v Německu je *Tagesschau* na

⁷² Historické proměny dominantních diskurzivních rámců a s nimi spjatých hodnotových orientací v českém tisku před rokem 1989 a po něm precizně zdokumentoval Holubec (2015).

⁷³ Německý deník *Bild Zeitung* je analogon českého *Blesku*: nejčtenější nadregionální bulvár.

veřejnoprávním televizním okruhu ARD – přináší kvalitu, kterou v český mediovaném prostředí nelze spatřit. Relativně nejlépe dopadá v tomto srovnání český veřejnoprávní rozhlas: některé jeho pořady se kvalitou i hloubkou zpracování do jisté míry blíží tomu, co nabízí celoněmecká veřejnoprávní rozhlasová stanice Deutschlandfunk.

Abychom nezůstali jen u obecných soudů, je třeba se zamyslet nad zmíněnými parametry serióznosti: které vlastnosti činí médium spíše bulvárním a které spíše seriózním? Deiktická perspektiva zde může nabídnou společného jmenovatele kritériální analýzy. Uvedené příklady ukazují, že hranice mezi bulvárností a seriózností je v každém prostředí mediovaném určitým jazykem ustavována emicky, ačkoli představuje etické kontinuum. Z české emické perspektivy je Mladá fronta seriózní; z německé je spíš bulvární. Co tedy konstituuje polaritu *bulvárnost* – *serióznost* v mediálním prostředí evropských zemí?

Příznaky bulvárnosti lze popsat jako jednu z deiktických dimenzí mediální krajiny: je to *takové mediální vyjadřování, které sugeruje bezprostřední blízkost origu recipienta*. Tato sugesce probíhá v několika funkčně propojených rovinách a projevuje se mimo jiné tím, že:

- 1) **ikonická složka je posílena na úkor složky symbolické:** méně textu a víc obrázků i dalších vizuálně výrazných prvků. To vidíme nejen na fotografiích, ale i na množství barev užitých v textu, na velikosti titulků a písmen v článcích, vyšším počtu různých graficky odlišných fontů atd. Vysoký je podíl barevných reklam již na titulní straně. Bulvár se snaží podávat zprávy tak, aby v nich bylo přítomno *demonstratio ad oculos*. Iluzi bezprostředního kontaktu vytváří nejen vizuální složkou; ta je však na první pohled nejzřetelnější;
- 2) věty vyznívají jednoznačně, mnohdy vyhroceně, emotivně, subjektivně. Často obsahují stylově příznakové výrazy, jichž se užívá v neformálním vyjadřování, po němž jako účastníci komunikace saháme častěji v situacích, kdy je mezi námi **malá sociální vzdálenost**. Tomu odpovídá i sociální deixe bulvárních zpráv: relativně častější než v seriózním tisku je tykání, vokativ, naléhavé formy oslovení apod.;

- 3) relativně výraznější je převaha domácích zpráv nad zahraničními. Platí-li obecně pro mediální komunikáty, že jsou považovány za tím aktuálnější, čím blíže origu recipienta se odehrává to, nač odkazují, pak pro bulvár platí toto pravidlo dvojnásob. Co je daleko, není hodno valného pozoru. Přitom nejde jen o distanci prostorovou, nýbrž o **vzdálenost na všech osách deiktického pole**: prostorové (táž událost v australském Adelaide je míň zajímavá než ve stejné velké Praze; řídí-li se tím seriózní tisk, pro bulvár je to absolutní imperativ); temporální (historická perspektiva je u bulváru ještě vzácnější než v seriózních novinách; dominance prezentismu je výraznější); personální (záleží na skutečnostech, které se bezprostředně týkají *nás*, přičemž i tady hraje roli relativní vzdálenost od origa: *nás Čechů* víc než *nás Evropanů* atd.) a koneckonců i modální (významné je, co se stane nebo projeví *silně*, *výrazně*, *mohutně* a čeho je *hodně* nebo obecně *disproporčně* vzhledem k obvyklým kvalitativním a kvantitativním poměrům, atd.).

Bulvárnost je tedy v *některých* svých rysech do krajnosti dotaženou obecnou tendencí mediálních sdělení. Ale bezmála všem rysům, jimiž se seriózní pól liší od bulvárního, je společné to, že *ustavují perspektivu relativně větší distance od origa předpokládaného vnímatele*, a proto se vyznačují větším nadhledem, odstupem, menším emotivním vtahováním vnímatele do komunikátu a obecně menším zastoupením toho, co bych označil jako *apelativní deixi bezprostřednosti*.

Polaritu *bulvárnost – serióznost* lze charakterizovat jako vztahovou analogii:

bulvárnost : serióznost :: blíž origu : dál od origa

Současně ji lze usouvztažnit s již zmíněnou deiktickou polaritou:

bulvárnost : serióznost :: u nás : ve světě,

neboť je symptomatickým rysem seriózních médií, že se víc zajímají o vzdálenější jevy než jejich bulvární protějšky a procento zpráv, které věnují zahraničí, je v nich relativně vyšší. Perspektivu relativního odstupu od *zde-ted'-já(-tak)* lze metaforicky vyjádřit jako vyhlídku z vrcholku hory, kam vystoupáme, abychom měli co nejlepší rozhled a viděli co možná nejdál.

V tomto smyslu si poutník mediální krajinou českou a německou nemohl nevšimnout jedné analogie: vzhledem k absentujícím vrcholům serióznosti českých sdělovacích prostředků se naše mediální krajina podobá té přírodní. Nemáme své Alpy ani své Frankfurter Allgemeine: v obou případech postrádáme srovnatelnou domácí obdobu. Avšak jen druhý případ podstatně ovlivňuje kvalitu českého veřejného života včetně sféry politické.

Hovořil jsem o tom několikrát s lidmi působícími v českých médiích – většina z nich se ihned odvolává na nesouměřitelnou velikost obou mediálních trhů. Samozřejmě že přibližně stamilionové germanofonní společenství Evropy má jiné možnosti než mediální trh desetkrát menší. Přesto tato námitka ob stojí jen částečně, neboť svůj kvalitní, seriózní deník evropské úrovně má i ještě menší Dánsko či dokonce, jak uvádí Hvížďala (2003), Slovinsko.

Ze širšího synchronního pohledu nevypadá česká mediální krajina příliš povzbudivě. Ještě smutnější obrázek však skýtá pohled diachronní. Hospodářské noviny ještě na přelomu milénia působily dojmem, že přinejmenším v některých podstatných rysech mají nakročeno k tomu stát se místní obdobou seriózních listů některých jiných evropských zemí. Dnes však jsou již jen obrázkově pojatým, informačně řídkým deníkem, který se náročnějších ambic vzdal. Tento vývoj v popřevratové době zaznamenala celá řada médií, a to nejen tištěných. I když je postupná proměna směrem k infotainmentu čím dál zjevnější ve všech evropských médiích, strmost propadu těch našich nemá ve vyspělém světě obdobu.

Míra bulvarizace novin, které jsou u nás emicky považované za seriózní, snad nejlíp vynikne, jestliže ve světle výše zmíněných vizuálních příznaků bulvárnosti porovnáme titulní stranu Lidových novin, oznamujících výsledky voleb – poprvé v roce 1990 a pak v roce 2010. Posun směrem ke křiklavé bulvárnosti pestrobarevné grafiky je tak očividný, že by – pokud bychom porovnávali jen optický aspekt věci – nepotřeboval komentáře. V obou případech jde o celostránkové barevné fotografie. Nejprve Lidové noviny r. 1990:

Obr. 4.1. Titulní strana Lidových novin oznamující výsledky voleb 11. 6. 1990.

(Foto: S. Holubec.)

Nyní porovnejme s titulní stranou těchto novin publikovaných o dvacet let později:

Obr. 4.2. Titulní strana Lidových novin oznamující výsledky voleb 31. 5. 2010.
(Foto: S. Holubec.)

Obdobným historickým vývojem v tomto dvacetiletí prošly i jiné evropské listy, které jsou v příslušném jazykově mediovaném prostoru emicky považovány za

seriózní a které se – především pod tlakem internetu – poněkud bulvarizují. Ale i když vezmeme v potaz tento celoevropský trend a podíváme se, jak dnes vypadá např. nejserióznější německojazyčný deník – švýcarský list *Neue Zürcher Zeitung*, je zřejmé, že se i jeho dnešnímu vzhledu spíše podobají Lidové noviny roku 1990 (obr. 3.5) než roku 2010 (obr. 3.6). V tomto směru se pomyslné nůžky mezi námi a Západem spíš rozevírají, a to navzdory tomu, že i západoevropské deníky dlouhodobě procházejí krizí a jsou nuceny k jistým ústupkům vůči infotainmentu a bulvárnosti. S vývojem u nás se to však jen těžko poměruje.

Vždyť třeba zmíněné *Neue Zürcher Zeitung* v uvedeném období ustoupily na titulní straně v jediném vizuálním prvku: i ony na ni začaly pravidelně umisťovat barevnou fotografii. Ale zpravidla jen jako jediný výraznější barevný element celé titulní strany; navíc vysoce kultivovaný, blížící se (provedením i námětem) umělecké fotografii, a ve velikosti, která zabírá podstatně menší část úvodní strany, než je tomu v Lidových novinách roku 2011. (Difamační záběr toho nebo onoho novinami nemilovaného politika, vyfotografovaného v okamžiku, kdy vypadá podstatně hůř než obvykle, což je věc u nás zcela běžná, se na úvodní straně německojazyčných seriózních novin nevyskytuje vůbec.)

Česká bulvárnost má tedy ještě jeden – specificky zdejší – temporální rozměr: s časem jí *rapidně* přibývá i v těch médiích, která jsou u nás emicky považována za seriózní.

Bulvarizační trend vynikne ještě výrazněji, když se zaměříme na deikticky relevantní textové prvky obou úvodních stran z hlediska výše uvedených kritérií bulvárnosti. Pro stručnost se omezím jen na několik titulků, nejdůkladněji pak na takzvaný otvírák, tedy na to, co noviny vypíchnou jako hlavní zprávu dne. Podtrhávám deikticky zabarvené prvky, které jsou podstatné pro vytčené hledisko:

V LN 1990 je otvírák formulován klidně, jako popis takřka neutrálního faktu („Jak jsme volili“) a je převážně textový. V LN 2010 je o poznání dramatičtější („Řekli jste jim NE“) a je převážně obrazový. Rozdíl v deiktických ideologiích *us–them* je patrný. V LN 1990: celostátní, občanské *my* obsažené ve sdělení „Jak jsme volili“ zahrnuje všechny voliče; vzdálenost od origa čtenáře se zvětšuje (bezpříznakově použitým) minulým časem: není to již teď, je to věc, která se již stala.

O dvacet let později v LN 2010: palcový, daleko větší titulek formulovaný apelativní deixí bezprostřednosti „Řekli jste jim NE“ obsahuje (implicitní) vokativ a společnost deikticky štěpí na *vy* a *oni*. Implicitní *vy* je jakousi intenzivnější,

dialogicky vmlouvavější formou *my*, neboť přímo vybízí ke ztotožnění. Naopak *oni* jsou spojováni s „NE”, jehož radikálnost je zdůrazněna kapitálami: tady se setkává poetická funkce s emotivní i konativní. Emotivnost čtenářova stanoviska je konstruována produktorem a čtenáři zároveň (i za přispění poetické funkce) podsouvána, nabízena k tomu, aby se s ní ztotožnil. Je to emotivnost vytvořená v autorově fantazmatu a mající vystihnout pocity plurálního adresáta – tím je ovšem pochopitelně i formuje. Proto je paradoxně (také a nepřímou) i funkcí konativní: tím, že autoři vyjadřují emoci (fantazmatického) čtenáře, vřazující ho do kolektivního *vy*, mu zároveň sugerují, jak má svůj skutek (nevolení Paroubkovy strany) vnímat a chápat – jako rezolutní kolektivní akt širokého společenství, jehož je součástí.

Finalita, konečná platnost volebního gesta je podtržena dokonavým videm („řekli jste”) oproti méně definitivně působícímu a tudíž i méně dramatickému vidu nedokonavému v otvíráku v LN 1990 („volili jsme”)⁷⁴. Dokonavost přispívá k pocitu jakéhosi neodvolatelně dokonaného, završeného oddělení *jich* od *nás* a podílí se tak na dojmu propasti čerstvě zející mezi *námi* (tj. nevoliči Paroubka) a *jimi* (jimž jsme řekli NE). Otvírák LN 1990 svým titulkem integruje bezmála celou česky mluvící společnost; vylučuje z ní pouze její okraje, a to ještě jen implicitně: jednak referenční deixí (všechny nevoliče), jednak nerefrenční deixí (ty, kdo nerozumí českému kódu). Otvírák LN 2010 společnost rozděluje, antagonizuje a vylučuje z ní velké skupiny občanů, a to explicitně a důrazně. To vše oznamuje na oranžovočerveném pozadí, které má v českém postkomunistickém prostoru roku 2010 většinou nepříznivé konotace (rudá barva).

Tolik ukazuje deiktická analýza pouhého titulku otvíráku. Nechci zde v rozboru textu pokračovat, protože by byl velmi dlouhý a čtenář si ho dovede představit extrapolací již řečeného. Omezím se jen na minimální synoptickou juxtapozici: dám vedle sebe (bez další analýzy) všechny titulky úvodní strany obou vydání Lidových novin – i bez jakéhokoli rozboru je proces bulvarizace patrný již z pouhého výběru jazykových prostředků. Na jedné straně klidná věcnost, na straně druhé exaltovaná emocionalita tak příznačná pro bulvární styl. Titulky odděluji pomlčkou a řadím za sebe tak, jak se jeví oku čtoucímu postupně zleva doprava:

⁷⁴ Podobně jako gramatické kategorie čísla, času, osoby a rodu lze i kategorii slovesného vidu pojímat jako gradientně kontinuální jev rozprostřený mezi dvěma krajními póly, tj. jako polaritu *dokonavost* – *nedokonavost*. Rovněž tato polarita je projektovatelná do deiktického pole, a tudíž se spolupodílí na jazykových konstrukcích identity a alterity (srov. kap. 1.).

LN 1990: Komu věří ČSL? – Atmosféra tolerance – Jak jsme volili – [jeden titulek nečitelný] – Instinktivní demokracie

LN 2010: Řekli jste jim NE – Klaus: Jednání mohou být dlouhá – Tvrdá lekce – Vzpouza voličů, odstřelili elitní garnituru politiků – Jak se Paroubkovi zhroutil svět

Nepřekvapuje, že v takovém diskurzivním ovzduší pak snadno po politicích létají vejce, jako se to dělo v České republice před evropskými volbami na jaře roku 1999. Měl jsem možnost studovat předvolební kampaň střídavě ve dvou stejně velkých městech – v Praze a Mnichově: rozdíl v emocionalitě, mobilizačním tónu a otevřené agresivitě billboardů i dalších prvků kampaně bil do očí. Tím spíš, že šlo o volby do téhož parlamentu. Atmosféra v Mnichově – podle mého soudu nikoli náhodou – spíše připomínala klidného ducha západních seriózních médií anebo Lidových novin r. 1990, kdežto atmosféra v Praze svou exaltovaností a místy i hysterií odpovídala spíš diskurzivnímu tónu, jaký vidíme v Lidových novinách r. 2010.

Deixe veřejných urážek, difamací a nesnášenlivosti je jiná než deixe víceméně klidné veřejné rozpravy. Samozřejmě: politika se nikde na světě neobejde bez demagogie a manipulací; ne vždy však lid cítí potřebu v nenávisti házet po *druhých* nějaké předměty. Je-li deixe ukazováním, je hození rajčetem nebo kamenem (i to se již stalo) po veřejné osobě komunikačním aktem, který rovněž na někoho ukazuje. A jelikož je veřejný činitel většinou reprezentantem jistého segmentu společnosti, je hození kamenem po takovém činiteli – zpravidla nereflektovanou – formou *deixe veřejné exkluze* těch, kteří jsou tím člověkem zastupováni. Nehmotné, abstraktní signifikáty novinových zpráv se až příliš snadno mění v hrubě materiální předměty dopadající na veřejná prostranství. Nemá valného smyslu ostře oddělovat kulturu médií od kultury každodenních mezilidských interakcí tváří v tvář. Mezi oběma není nutně vždy kauzální vztah, ale soumeznost obou jevů bývá častá.

Diskurz ve stylu LN 2010 rozděluje společnost; lze předpokládat, že pro její část, která je jím vyloučena, je nepřijatelný, což je ještě podtrženo emotivní vypjatostí tohoto diskurzu. I v tom se podle mého názoru zrcadlí jedna z centrifugálních tendencí (Bachtin 1980) českého popřevratového veřejného jazyka, do jisté míry pochopitelná vzhledem k decentralizaci mnoha domén veřejného života, kterou česká společnost procházela po desetiletích přílišné centralizace a hierarchické rigidity, jež byla vlastní minulému režimu. Domnívám se, že v prvních dekádech po převratu roku

1989 centrifugální síly v české veřejné rozpravě spíše převažovaly nad centripetálními.⁷⁵

U německé společnosti je to poněkud složitější vzhledem ke sjednocení Německa, jež následovalo brzy po pádu Honeckerova režimu. Východoněmecká média byla nahrazena západoněmeckými (např. v televizním vysílání to platí absolutně), popřípadě přešla do rukou západních vlastníků. Z veřejné sféry bezmála vymizel dominantní diskurz NDR: ten se ocital nejčastěji v roli posmívané diskurzivní vrstvy německého jazyka. Z někdejší východoněmecké mediální krajiny nezbylo téměř nic: nepřežil ani oblíbený apolitický televizní večerníček (*Sandmännchen*) navzdory protestům východoněmeckých diváků. Z *celoněmeckého* hlediska lze tedy říci, že na teritoriu znovusjednoceného německého státu, jenž byl předtím státy dvěma, došlo k posílení centripetální tendence ve veřejném diskurzu nebo aspoň v jeho oficiálnějších vrstvách. Nesporně to platí o médiích. Východní spolkové země sice obohacují němčinu jazykovými specifiky (tedy centrifugálně), která však sotva mohla – přinejmenším v rovině oficiálního diskurzu – nahradit předchozí existenci dvou němčin či přinejmenším dvou oficiálních registrů němčiny.⁷⁶

Deixe veřejných projevů se vyvíjí postupně, takže i zjevné rozdíly, jaké ukázalo srovnání Lidových novin roku 1990 a 2010, nemusí adresát mediálních obsahů zaznamenat tak zřetelně, jak je vyjeví diachronní komparace s odstupem dvaceti let. Vedle diachronního, historického odstupu existuje ovšem ještě druhá, synchronní cesta k tomu, jak spatřit rozdíly v opravdu jasném světle: změníme-li *Standpunkt* a sledujeme-li jazykem mediovaný prostor odjinud, zvenčí. Jako habituální jazykový automatismus bývá deixe běžnými sociálními aktéry povětšinou

⁷⁵ Bachtinová perspektiva, o níž se zde zmiňuji jen okrajově, je z hlediska zde sledovaného tématu důležitá; podstatně inspirovala soudobou antropologii. O bachtinovských vlivech v postmoderní etnografii viz Vrhel 1991.

⁷⁶ To platí zejména pro ty složky zmíněných registrů, které jsou v symbolicko-deiktickém poli blíže symbolickému pólu. Složitější je situace u deiktických jazykových prostředků, zvláště v méně oficiálních, běžných řečových interakcích. Třeba užití forem oslovení se na území bývalé NDR dodnes liší od úzu západoněmeckého. To se projevuje např. v užívání *du* versus *Sie* (tykání versus vykání): *du* relativně častěji používají lidé ze západních spolkových zemí, mladší, lidé s univerzitním vzděláním, lidé orientovaní levicově a muži víc než ženy (Clyne et al. 2004). Deixe přímo vyjevuje souvislost několika sociodemografických charakteristik. I tento aspekt je integrální součástí deiktické analýzy veřejného prostoru mediovaného určitým jazykem.

jen málo reflektovaná, dokud nedostanou šanci podívat se na veřejný prostor své země optikou veřejného prostoru mediovaného jiným jazykem.⁷⁷

Deiktikum jako protosymbol

Kromě toho, že deiktické jevy bývají povětšinou reflektovány jen neúplně co do své ideologické manipulativnosti a vázanosti na daný jazykový prostor, existuje ještě jiná deixe – taková, kterou sociální aktéři *vědomě* používají k dosažení svých cílů. Není přitom podstatné, že většina z nich nezná termín deixe; zásadní je spíš okolnost, že právě ji dovedou užívat jako účinný *nástroj politického boje o veřejný prostor*.

To platí pro veřejný prostor mediovaný česky stejně jako pro ten mediovaný německy. Jedním z hlavních hesel převratu v roce 1989 bylo „Nejsme jako oni“ v Praze a „Wir sind das Volk“ v Berlíně a dalších městech NDR. Obě hesla se snažila redefinovat vztah mezi těmi, kdo byli toho času vnímáni jako držitelé moci, a těmi, kdo žádali změnu mocenských poměrů⁷⁸. Z analytických důvodů označím kolektivní referenty klíčových deiktik dolními indexy:

(4-1) nejsme_x jako oni_y

(4-2) wir_x sind das_{y1} Volk_{y2}

Je zajímavé a pro rozdíly v tehdejších ideologickém poli obou zemí příznačné, že české heslo definuje mocenskou proměnu negativně – pomocí nerovnosti $X \neq Y$, a německé pozitivně – pomocí rovnosti $X = Y$, přičemž v německém případě $Y = Y_1 + Y_2$. Symptomatické jsou i rozdíly ve volbě slov v těchto heslech, ačkoli ti, kdo je provolávali, žádali na veřejných prostranstvích přinejmenším v počátcích totéž: odchod stávající komunistické garnitury a s postupujícím časem čím dál razantněji i

⁷⁷ Jak již řečeno v předchozím textu, nereflektovanost deixe je relativní, neboť závisí i na perspektivě, kterou nahlížíme na ten který deiktický jev. Kupříkladu to, zda někomu tykám nebo vykám, je fakt, který si jako mluvčí dobře uvědomuji. Otázka je, nakolik si jako běžný český mluvčí uvědomuji třeba to, co je vidět až zvenčí: že si v Praze máme sklon tykat a vykat obecně jinak, než jak to dělají dejme tomu Němci v Mnichově. Platí to i o médiích: rozdíly v tykání a vykání v zábavních pořadech německé televize jsou oproti jejich českým protějškům markantní. Ale kolik českých mluvčích ví, že je české prostředí v *tomto* aspektu daleko konzervativnější než to německé?

⁷⁸ Historik J. Vančura (2009) uvádí, že heslo Nejsme jako oni! se poprvé ozvalo 20. 11. 1989.

nahrazení jednoho režimu jiným.⁷⁹ České heslo se od někdejší moci explicitně distancuje; německé heslo totéž činí tak, že požaduje, aby byli demonstranti uznáni jako legitimní referent slova (*das Volk*), které bylo mimo jiné součástí ideologického diskurzu hroutícího se režimu. České dosahuje distance od moci heterodeikticky, kdežto německé autodeikticky. To odpovídá i rozdílu v politické kultuře obou zemí, které je možné vysledovat až do dnešních dnů.

Našeho poutníka jsme opustili v drážďanském Neustadtu. Sedí v kavárně a čte své oblíbené sociálně liberální *Süddeutsche Zeitung* – ne snad z jakési apriorní germanofilie, nýbrž proto, že v jeho vlasti mu tuto názorovou polohu ani jedny noviny nenabízejí: co je v Česku v hlavním proudu médií liberální, bývá většinou (ze západoevropského hlediska) pravicové; a co je levicové, bývá (z téhož hlediska) často kosmofobně konzervativní. V tomto smyslu se poutník jako sociální liberál občas cítí ve své vlasti exkomunikován veřejným prostorem, neboť tamní média se skupinou lidí, jako je on, příliš nepočítají a příliš se na ni neobracejí. Je příjemné mít při otevření novin pocit, který doma příliš často nezažívá: že je součástí jednoho z hlavních názorových proudů společnosti a nikoli jakýsi aberantní podivín stojící na okraji společenského dění. Toto *my*, s nímž mu německý tisk umožňuje spojit se (ve fantazmatu kolektivní identity), není nacionální – už proto, že ho zažívá povětšinou jen v zahraničí.

Protože si je vědom souvztažnosti kultury médií a kultury veřejných prostranství, je poněkud zděšen diskrepancí mezi nesporně vysokou úrovní německého tisku a tím, co se odehrává na jiném místě Drážďan: masovými demonstracemi desítek tisíc občanů pod hlavičkou hnutí Pegida. Rétorika seriózních německých médií, a to zdaleka ne jen těch tištěných, je dominantně kosmofilní, a to větší měrou, než je tomu v případě – také většinou spíše kosmofilních – českých médií hlavního proudu. Naproti tomu rétorika Pegidy je v něčem explicitně kosmofobní⁸⁰. Premisa o souvztažnosti médií a toho, co se děje na veřejných prostranstvích, se tím sice nehroučí, ale poněkud komplikuje: je zjevné, že nejde vždy o souvislost přímočarou. Podrobněji o ní pojednávám v následujících odstavcích.

⁷⁹ K diskuzi, jak byly hlasy přívrženců zřízení, jež bylo tehdy vnímáno jako *kapitalismus*, zastoupeny v české populaci v době převratu a jak se tento poměr historicky vyvíjel, viz Pullmann (2011).

⁸⁰ Podrobněji o této kosmofobii viz diskuzi níže.

Pegida – Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes – se do češtiny překládá jako *Vlastenečtí Evropané proti islamizaci Západu*. Je to poněkud nepřesné: „Abendland“ je opak Orientu, tedy Západ v nejširším smyslu slova – Okcident. Tato skutečnost pomáhala Pegidě vytvořit dojem – v německém veřejném diskurzu hodně opatrném vůči všemu explicitně nacionalistickému velmi potřebný –, že jejím stoupencům nejde o (nízké) nacionalistické cíle, ale o (poněkud vznešenější) cíl uchování celé Evropy. Přímočarý xenofobní nacionalismus se v německém veřejném diskurzu těžko prodává, neboť vzpomínky na dobu nacionálního socialismu jsou ve školství i v médiích neustále ožívovány a zpřítomňovány.⁸¹

Naopak to, co souvisí s Evropou, má v oficiálním německém diskurzu převážně dobrý zvuk. Tak kupříkladu výsledky voleb noviny mnohem častěji než u nás komentují deixí celoevropské identity, tedy slovy o tom, jak jsme volili *wir Europäer* – „my Evropané“ apod. Evropa nabízí Německu alternativní identitu, která mu umožňuje překonat nacistické historické trauma a která přitom není v rozporu s mnoha klíčovými německými zájmy hospodářskými ani politickými.

Autor si během dlouhodobých pobytů v Německu a Spojených státech všiml jisté analogie, jež existuje v mediálním diskurzu obou zemí. Slovo *globalization* má či donedávna mělo v amerických médiích převážně kladné konotace, a to ve větší míře, než jsem to zažil v jiných zemích euroamerického Západu, kde jsem studoval a jejichž média jsem měl možnost denně sledovat (Francie, Německo). Při důkladnější pozornosti si příjemce mediálních obsahů všimne, jak často se v americké angličtině používá adjektivum *global* kvazisyonymně s adjektivem *American*, což platí i pro další slovnědruhové varianty těchto lexémů. Americké ekonomické a politické zájmy se často halí do globalistické rétoriky. Právě to je do jisté míry obdobné tomu, jaký vztah panuje v německém mediálním diskurzu mezi výrazy pro to, co je *evropské* a co je *německé*. V tomto smyslu můžeme vytvořit analogii polarit, která se uplatňuje v příslušných sémantických doménách obou jazyků a kterou zapíšu pomocí adjektiv, ačkoli by ji šlo vyjádřit i pomocí jiných slovních druhů:

(něm.) *deutsch* : *europäisch* :: (angl.) *American* : *global*

⁸¹ Učební látce týkající se druhé světové války jsou v osnovách německých základních škol věnovány plné dva roky. Pokud jde o sdělovací prostředky, třeba v souboru kanálů německých televizí každý večer aspoň jeden z nich nabízí historický nebo dokumentární snímek o době nacistické Třetí říše a jejich zločinech.

Pegida se podle všeho této diskurzivní poptávce po dobře znějících slovech přizpůsobuje a vychází jí vstříc. Ačkoli je sama prokazatelně xenofobní a zaměřená proti *všem* imigrantům, tváří se proevropsky a svou misi rétoricky prodává jako to, co nelze snadno nařknout z přímočarého kosmofobního nacionalismu. Pokud se pohybujeme v rovině diskurzu a nikoli v rovině reálných politických cílů, chvílemi to vypadá, že Pegida je vlastně *(pan)evropský projekt nenacionalistické kosmofilie* („Patriotische Europäer“). Svou kosmofobii rétoricky zahajuje a podává až jako obranu proti tomu, co je vůči Evropě – v logice Pegidy – kulturně vnější: brání *nás Evropany* proti orientalizaci Evropy. Již ve svém názvu počítá u svých adresátů současně s islamofobií i orientalismem⁸². Islamizace se potenciálnímu plurálnímu adresátovi podává jako obecnější příznak hrozby mnohem závažnější: orientalizace Okcidentu, a tedy konce *naší* civilizace. Pro počáteční úspěch Pegidy v německy mediovaném prostoru bylo podle mého názoru klíčové, že (re)prezentovala *náš* zájem jako nikoli výlučně německý.

Pokud dokáže zohlednit makrodiskurzivní rámce dané společnosti a počítá se specifiky příslušného ideologického pole, může deiktická analýza, jak patrně, ukázat některé podstatné aspekty mocenské dynamiky spjaté s užíváním jazyka ve veřejném prostoru. I Pegida tvoří jeho součást a bylo by omylem idealizovat si německou veřejnou sféru tím, že vnímáme pouze její mediální tvář. Nebál bych se ani poněkud vyhrocenější, antagonistické formulace: na přelomu let 2014 a 2015 se v Německu střetli dva významní diskurzivní aktéři – Pegida a mainstreamová média – v boji o veřejný prostor, který probíhal mimo jiné pomocí reflektované deixe. Tuto tezi rozvádím v dalších odstavcích.

⁸² Ve smyslu, v jakém zavedl tento pojem Said (1979 a 1985).

My jsme lid (a vy ne)⁸³

I toto protestní hnutí, etablované na podzim roku 2014 a v době uzávěrky této práce již slábnoucí, je exemplifikací ideologie *us–them*. I ono používá deixi jako nástroj politického zápasu o interpretaci a vymezení veřejného prostoru. Na veřejných prostranstvích opakovaně sahá po heslu „Wir sind das Volk“, ovšem vtiskuje mu jiný význam: *oni* není již mocenský establishment někdejší východoněmecké *Volksrepublik*, nýbrž cizinci (*Ausländer*) spolu s mocenským establishmentem současné *Bundesrepublik*, která jim umožňuje, aby se usazovali na jejím teritoriu. Stoupenci Pegidy vnímají mainstreamová média jako nedílnou součást tohoto establishmentu. Tvrdí o nich, že jsou prolhaná, a mainstreamový tisk, o jehož kosmofilní orientaci jsem hovořil, označují za „Lügenpresse“ (*lžitisk*) na transparentech i v občasných interpersonálních konverzích s novináři. Převážně kosmofilní ideologie, šířené hlavním proudem německých médií, podle všeho brání jisté nepřehlédnutelně velké skupině obyvatel, aby se s masmediálními obsahy mohla plně ztotožnit, a tak se náměstí stávají *alternativním ohniskem identifikace*⁸⁴. Nikoli náhodou odmítali dlouho předáci Pegidy poskytnout jakýkoli rozhovor německým médiím, utvrzující své sympatizanty v dojmu, že masové sdělovací prostředky ignorují starosti běžného občana.

Sotva lze celé toto pletivo významů a konotací předvést výmluvněji než dokumentární fotografií z jednoho mítinku Pegidy.

⁸³ Název subkapitoly pochází ze stejnojmenného článku Jany Wagner (2015). Její publicistický text je však psán spíš z politologických a aktivistických pozic; sledují jinou linii výkladu: jde mi právě o deiktickou perspektivu. Skutečnost, že deixe – jako v tomto článku – se stává součástí novinových titulků, přispívá k procesu, v němž se z takto veřejně, manifestačně užívaných deiktik jakožto protosymbolů stávají ještě o něco víc symboly. Píše-li se v nějakém textu např. o „tomto *my*“, dochází k relativní substantivizaci deiktika *my* a spolu s tím i k jistému jeho posunu v symbolicko-deiktickém poli směrem k symboličnosti. Děje se tak mimo jiné díky metajazykové funkci („toto *my*“), která je opakem funkce deiktické – viz kap. 3.

⁸⁴ Termín ohnisko identifikace přejímám od historičky Mary Fulbrook (2011); zde mu vtiskuji poněkud odlišný význam: posouvám ho více směrem k diskurzivním praktikám. Autorka ho rovněž nedává do explicitní souvislosti s *deiktickými projevy metapragmatického vědomí* lidí kolektivně demonstrujících ve veřejném prostoru.

Obr. 4.3. „Frau Merkel, hier ist das Volk“: manifestace Pegidy. (Zdroj: server www.a2larm.cz v článku Byung-Chul Han. Touha mít nepřítele. *A2larm.cz*, 14. 1. 2015.)

Plakát na obr. 4.3 dokumentuje to, co označuji jako *boj manifestační deixí o veřejný prostor*: spolková kancléřka je zahalena na muslimský způsob, v pozadí za ní vidíme vchod do německého parlamentu, o němž se běžně v Německu ví, že jeho štít zdobí veliký, zdálky čitelný nápis „Dem deutschen Volke“ (*Německému lidu*); na plakátu zdobí jeho střechu půlměsíc jako symbol islámu. Personální deixe – skupinové *my* sympatizantů Pegidy – je tu vyjádřena nepřímou, implicitně a přece zcela zřetelně pomocí deixe prostorové: „Paní Merkelová, lid je tady”.

Tento boj o veřejný prostor je možné současně dokumentovat i antagonistickými hesly, jež na svých transparentech ukazovali němečtí občané, kteří opakovaně protestovali proti Pegidě. Např. na fotografii z jedné takové demonstrace čteme na transparentu vzkaz Pegidě a těm, kdo se na jejích aktivitách podílejí – pro ně je použito nelichotivě konotovaného výrazu *Konsorten*:

An Pegida & Konsorten:

Ihr seid vielleicht völkisch, aber...

Ihr seid **nicht** das Volk

...zum Glück für das Abendland!

Obr. 4.4. „Ihr seid nicht das Volk“: vzkaz stoupeňům Pegidy. (Zdroj: Mang, C. In deutschen Städten gehen die Menschen für und gegen Pegida auf die Straße. *Web.de* Aktualisiert am 13. 1. 2015.)

Překlad klíčové pasáže zní: „... Jste možná národní (*völkisch*), ale... **nejste** lid (*das Volk*)... naštěstí pro Západ (*Abendland*)!“ Demonstranti nesoucí tento transparent jsou vyfotografováni jako součást zástupu kráčejičího Berlínem a zároveň jako součást rozsáhlejšího novinového i televizního zpravodajství o tom, že do ulic celého Německa se nakonec vydalo víc odpůrců Pegidy než jejích stoupeňů.

Všimněme si, že zde díky televizním záběrům dochází k deiktické situaci, kterou Bühler ve svých úvahách nepředpokládal: Sdělení transparentu operuje s deixí na fantazmatu (*ihr, das Volk* atd.). Ovšem tato deixe se působením mediálních obrazů mění v to, co je pro Bühlera jejím pravým opakem, totiž v názorné *demonstratio ad oculos*. Děje se tak souběhem dvou deikticky relevantních okolností v časoprostoru, které ikonicky i indexikálně před našima očima ustavují deklarovanou kolektivní identitu: vše se odehrává současně na ose prostorové, temporální i personální. Co jsou ony dvě okolnosti, jejichž souběh mohl Bühler ve své době jen sotva předpokládat:

1. Fantazma („das Volk“ atd.) je podpořeno viditelným zástupem (*ikonicita*), který se s duchem podobných transparentů ztotožňuje (*indexikalita*).
2. Tím, že televize přináší současně živé záběry z celé země, na nichž jsou vidět obrovská množství manifestujících lidí (*ikonicita*), kterých je (podle zpravodajů) ještě víc než demonstrantů Pegidy, vidíme na vlastní oči, že na transparentu zmíněný fantazmatický „das Volk“ je tvořen – přinejmenším početně – opravdu větším množstvím lidí než vy („ihr“), kdož tvrdíte, že jste lid odvolávající se na to, kolik se *vás* na podporu Pegidy pravidelně schází na veřejných prostranstvích německých měst.

Pokud věříme zpravodajství, předvádí nám televize *demonstratio ad oculos* onoho faktu, který je (řečí fantazmatických symbolů) sdělován transparentem. Jde sice jen o dílčí *demonstratio ad oculos* (nevidíme úplně všechny demonstrující, některé z nich si fantazmaticky domýšlíme věřice hlášeným počtům), přesto však je původně čistá imaginární deixe – obsažená v hesle – ukotvena ve viditelném a slyšitelném, a díky tomu se mění ve třetí, smíšený typ deixe na fantazmatu: je to *do reality vnořená deixe na fantazmatu*⁸⁵.

Od Bühlerovy typologie popsané ve druhé kapitole se uvedená situace liší ontologicky důležitou vlastností: zmíněné ukotvení je zprostředkováno médiem, a tedy není pravým ukotvením v hmatatelně přítomné skutečnosti, nýbrž ve virtuální realitě vytvořené médiem, a tedy přece jen ukotvením fantazmatictějším, než je tomu v Bühlerovu příkladu. Z hlediska entextualizační sémiotiky stojí za povšimnutí, že extratextové (situační) ikonické a indexikální složky zpravodajství činí textovou symbolicko-deiktickou složku sdělení na transparentu věrohodnou tím, že ji vsazují do virtuálního *demonstratio ad oculos et ad aures*. Proto je nutno nepatrně, a přece podstatně zpřesnit to, jak jsme tuto deixi označili: je to *do mediované reality vnořená deixe na fantazmatu*.

Ačkoli někteří politologové zpochybňují existenci nadnárodně fungující evropské veřejnosti, je pozoruhodné, že to byla právě celoevropsky rezonující událost, která ovlivnila vnitroněmecký spor o Pegidu. Pokud jde o počty demonstrantů na veřejných prostranstvích, její příznivci dlouho vítězili nad jejími odpůrci a v německé politické třídě sílily známky nervozity. To se změnilo sedmým lednem 2015, kdy se po celé Evropě vzedmula vlna solidarity s francouzským satirickým týdeníkem Charlie Hebdo, jehož redaktoři se stali obětí útoku motivovaného radikálním islamismem. Kauzální souvislost se u jevů odehrávajících se ve veřejném prostoru prokazuje vždy velmi obtížně. Faktem však zůstává, že mnoho německých občanů, kterým se do té doby nechtělo manifestovat, svůj postoj změnilo právě po pařížských událostech a vyrazilo do ulic: většina z nich se však nepřidává k Pegidě, nýbrž k těm, kdo demonstrují proti ní. Postupně dochází k pozoruhodnému přerámování⁸⁶ manifestační deixe. Dobře to vystihuje dokumentární fotografie článku, který o souběžných demonstracích za Pegidu i proti ní přinesl konzervativní deník Die Welt:

⁸⁵ Viz kap. 2.

⁸⁶ Rámování mediálních diskurzů se detailně věnuje Scollon (1998).

Obr. 4.5. „Wir sind Charlie, wir sind nicht Pegida“: demonstrant v Berlíně 12. 1. 2015. (Zdroj: Tausende demonstrieren in Berlin [...] *Die Welt*. 12. 11 2015.)

V překladu „My jsme Charlie, my nejsme Pegida“. Do zápasu o německý veřejný prostor se tak svou *manifestační deixí* zapojují i ti, kdo doposud zůstávali v soukromí a koho teprve mezinárodní solidarita s Paříží vyburcovala k tomu, aby projevili svůj postoj veřejně. Je třeba zaznamenat nesamozřejmou věc: islamistický atentát nevyvolal v doposud mlčící německé většině potřebu přidat se na stranu islamofobní Pegidy, ale spíš vedl k tomu, že se veřejně postavila proti ní. Naopak v českém veřejném prostoru navýšil útok poměrně výrazně počty těch, kdo se rozhodli manifestačně podpořit hnutí Islám v Česku nechceme – hnutí, jehož islamofobie je přitom rétoricky přímočařejší, než jak je tomu u Pegidy.⁸⁷

⁸⁷ Komparujeme-li veřejné a mediální diskurzy české a německé, jedna z věcí, jež analytika zaujmou na první pohled, je rozdílná míra politické korektnosti. České veřejné projevy jsou zpravidla přímočařejší a nesnaží se tolik o politicky korektní jazyk slovem ani obrazem, jako je tomu v Německu.

Když *já* je *my*

Manifestační deixe francouzského *Je suis Charlie* ovládla na několik dní veřejný prostor Evropy, a to jak veřejná prostranství, tak média. Ustavovala (trans)nacionální, internacionální a do jisté míry i globální *my* těch, kdo tímto heslem chtěli dát najevo sounáležitost s oběťmi útoku, popřípadě i odpor vůči *nim*: zejména vůči jeho pachatelům a obecně pak vůči všem hlasatelům militantního islamismu či jakékoli jiné ideologie, která se nezděráhá zabíjet příslušníky jedné lidské skupiny ve jménu ideologické příslušnosti k jiné lidské skupině. Vzhledem k tomu, že se manifestací účastnili i někteří evropští muslimové, lze říci, že toto široké *my* bylo do jisté míry interkonfesijní: překračovalo hranice jazykové i (částečně) hranice náboženské. Z námi sledované perspektivy to lze formulovat tak, že se veřejnou, manifestační deixí demonstrovalo proti vraždění ve jménu jiné deixe. Bühlerovsky viděno, jedno fantazma sáhlo po zbrani a střelbou posléze ustavilo jiné fantazma. Obě fantazmata intersubjektivně sdílejí jiné skupiny lidí.

Snad nejpozoruhodnějším rysem je právě povaha sdílení onoho druhého fantazmatu: to, že svou intersubjektivní dimenzí dokázalo na jistou chvíli prolomit většinu každodenně ustavovaných hranic mezi nejrůznějšími *my* a *oni*. Hranic sice dynamicky proměnlivých a fluidních, přesto však neustále stvrzovaných každodenními jazykovými interakcemi mezi těmi, k nimž se jako sociální aktér počítám, a těmi, s nimiž se v okamžiku promluvy neztotožňuji. Pokusil jsem se ukázat, že hranice konstruované různými deiktickými ideologiemi se ustavují během dialogu tváří v tvář do velké míry podobně jako během dialogu s médii – nejen proto, že mezi oběma póly existuje kontinuální škála přechodu.

Jako by většina Evropanů – i řada lidí mimo Evropu – dokázala manifestačně a aspoň na okamžik suspendovat všechny hranice nebo je deklarovat jako méně podstatné, než je hranice mezi *námi* a *jimi*, kdo sympatizují s útokem. Otázku, nakolik je toto *my* univerzalistické a nakolik i jím probleskuje partikularismus, přenechám politologům a filozofům. Nepochybné je, že na obou stranách této deiktické hranice se vyskytují skálopevně přesvědčení jedinci, že právě jejich *my* je univerzální a – řečeno obrozenskou češtinou – všelidské.

Jestliže šlo o patrně vůbec nejrozsáhlejší projev veřejně demonstrované solidarity v dějinách Evropy, o jedno z nejmasovějších *my*, které kdy na svých veřejných prostranstvích zažila, pak z hlediska deiktické funkce je pozoruhodné, že toto široké *my* se verbálně prezentovalo jako *já* – jako „*je suis*” manifestované

v určitém čase, ovšem napříč prostorem. Abychom neskončili tuto kapitolu jakýmsi autodeiktickým panevropským patosem, bude dobré se zmínit o tom, že nejde o jev unikátně evropský: *já* se jako výraz kolektivní reprezentace používá odedávna. Jev, kdy se v deixi na fantazmatu ztotožňuji s určitým *my* tím, že vyslovuji kolektivní *já*, které však neoznačuje mou aktuální tělesnost, se objevuje i v radikálně jiných etnolingvistických situacích.

Tak např. Sahlins líčí příhodu maorského domorodce, který žije v novozélandské zátocě Hokianga a mluví o dávno zesnulých příslušnících svého kmene zcela přirozeně jako o *já*. O historických událostech (např. o tom, jak jeho kmen vyvraždil jiný kmen), které se odehrály dávno předtím, než se narodil, hovoří, jako by je prováděl on sám a účastnil se jich osobně:

[...] Tento kmen zabil mé předky, Tauréky. Ten kmen žil v [zátocě] Hokianga. [...] Později jsem se pokusil pomstít, a lid Hokiangy byl poražen a já jsem zabral jeho zemi. (cit. podle Sahlins [1981:13–14]; zdůraznění relevantního deiktika T.S.)

Porovnejme deixi „já” v obou případech. Jestliže *Je suis* je deixí na fantazmatu ve víceméně sdíleném čase (tytéž dny), ale ve víceméně nesdíleném prostoru (solidarita v ty dny přicházela z celé planety), je deixe citovaného domorodce opačná: odehrává se ve víceméně sdíleném prostoru (nerozsáhlého území zátoky, kde žili jeho předci a kde nyní sám vypráví) a ve víceméně nesdíleném čase (mnoho let před jeho narozením)⁸⁸. Byl bych nerad, aby to srovnání vyznělo jako nedostatek piety k pařížským obětem. Chci jen ukázat, že deixe představy dokáže rozšířit *mnou* vyslovené „já” do oblastí, které jsou mé aktuální tělesnosti na hony vzdáleny v prostoru i v čase: hlavním pojítkem *mne jako sociální osoby* s oněmi časoprostorově vzdálenými skutečnostmi je totiž v obou případech personální osa deiktického pole umístěného v mé sociokulturní a ideologické imaginaci.

Tím se dostávám k otázce, jaký je vztah mezi člověkem jako osobou mluvící a *já* jako osobou mluvnickou. Jednomu aspektu tohoto mnohohrstevnatého vztahu se věnuje další kapitola.

⁸⁸ Samozřejmě jde jen o rozdíly relativní. Jsem si vědom toho, že kupříkladu každé sdílení prostoru přesahujícího aktuální obzor promluvy v sobě obsahuje fantazmatickou složku, jak o tom mluvím v předchozích kapitolách. Uvedený protiklad obou deixí platí v jejich *relativních* proporcích.

5 DEIXE A TRANSCENDENCE

V této kapitole se zabývám vztahem mezi dvěma sférami, které jsou v Buberově knize *Já a Ty* (1995 [1923]) vymezeny pomocí deiktických opozic: zkoumám přecházení mezi světem Já-Ty a světem Já-Ono ve smyslu, jaký těmto světům vtiskuje jejich autor. Ptám se jednak na to, jakou povahu má (konstruování) hranice mezi těmito světy, jednak na to, zda analýza jazykového přecházení z jedné gramatické osoby do druhé, jímž je Buberovo pojmosloví inspirováno, může něco podstatného napovědět o posloupnosti, o níž Buber sám hovoří: totiž o tom, v jakém pořadí se světy jednotlivých mluvnických osob ustavují během života jedince (ontogeneticky) a během vývoje lidského rodu (fylogeneticky).

Z tohoto rozvrhu plyne struktura následujících pasáží. V první části hledám v Buberově textu odpověď na otázku, čím se oba světy liší a co to vypovídá o povaze hranice mezi nimi, respektive o možnostech jejího přechodu. Ve druhé části se tážím, v jakém směru, to jest v jaké ontogenetické a fylogenetické posloupnosti, překračujeme hranici mezi světy mluvnických osob neboli v jakém pořadí se tyto světy ustavují. Část první je hermeneutickou komparací těch míst v Buberově textu (a zčásti i v sekundární literatuře), která se mi jeví jako relevantní pro zodpovězení první otázky. Část druhá se odvažuje být kreativnější: je pokusem o propojení části buberovské perspektivy s konceptuálním rámcem jedné speciální jazykovědné koncepce – pokusem, který si je vědom svých limitů: jejich kritické diskuzi je věnován závěr.

Jde to vyjádřit i tak: kapitola se zamýšlí nad *jedním* aspektem souvislosti mezi tím, jak používáme deiktickou gramatickou kategorii osoby a jak pojmáme sebe jako osobu v širším sociokulturním rámci, jehož formativního vlivu si ne vždy býváme vědomi. Zabývá se vztahem mezi osobou mluvící a osobou mluvnickou. Pohybujeme se tedy na terénu sebepojetí (angl. *self*) a jeho souvztažnosti s habituální personální deixí – a to přesto, že o sebepojetí v následujících řádcích není explicitní zmínky.⁸⁹

Tato kapitola může být také ukázkou radikálně jiného myšlení, které se dovolává čehosi, co z čistě lingvistického hlediska vypadá jako nemožnost: *deixe* vyvážaná ze vší situovanosti. Je to jakési *kontextualizační paradoxon*: Buber vytváří takový kontext, který k části sebe sama odkazuje jako k absolutní akontextualitě. Je

⁸⁹ Klasickou antropologickou statí o osobě a sebepojetí je dávná Maussova studie (1985 [1938]). Důkladný kritický komentář k ní nabízí svazek vybraných multidisciplinárních reflexí, které jí byly věnovány v anglofonním světě (Carithers, Collins, Lukes 1985), z nichž stojí za pozornost zejména Allen (1985), Sanderson (1985) a Tylor (1985.)

patrné, že ve světě každodenní imanence je taková deixe nemyslitelná: ocitáme se ve světě deixe, které je používáno tak, aby se stala prostředkem popisu transcendence. Budiž i to vnímáno jako jedna z možností deixe, byť vzhledem k celkovému zaměření práce se jí zde dotýkám jen okrajově.

Pokud bychom hledali jedno slovo, které by vystihovalo hlavní předmět Buberova filozoficko-teologického zájmu a k němuž se jeho kniha výslovně či implicitně neustále vrací, aby je zkoumala a osvětlovala z různých stran, bylo by to patrně slovo „vztah”. To, jakým způsobem se jako člověk vztahuji k sobě samému, k bližnímu, ke skutečnosti, k Bohu, je jednou ze základních os Buberova uvažování. Toto uvažování vychází z explicitně nevyřčeného, přesto však v textu knihy všudypřítomného předpokladu: „To, co zakládá naše lidství, je vztah” (Heller 1995: 110).

Tento vztah vyjadřuje Buber pomocí dvou pronominálních párů aneb, jak sám říká, dvou „základních slov”: *Já-Ty* („Ich-Du”) a *Já-Ono* („Ich-Es”) (srov. čes. Buber 1995 [1923] a něm. Buber 2006). Pro Buberovo myšlení je příznačné, že základní slovo je vždy a již od počátku dvoj-slovo: nikoli singulární a snadno singularizovatelný pojem, nýbrž relace vzájemnosti mezi dvěma neoddělitelnými póly či přesněji: mezi dvěma *póly, které lze oddělit pouze za cenu, že se změní povaha obou*: vzdálí-li se já základního slova *Já-Ty* svému *Ty* tím, že změní vztah k témuž protějšku tak, že se vůči němu náhle octne ve vztahu *Já-Ono*, podstatně se mění i samo já: povaha vztahu, který mám ke svému protějšku, bytostně spoluurčuje povahu mého já. Neboť „já základního slova *Já-Ty* je jiné než já základního slova *Já-Ono*” (Buber 1995 [1923]: 7).

Povaha vztahu mezi členy dvojice je tedy důležitější, zásadnější než to, které konkrétní členy tuto dvojici tvoří⁹⁰: a právě v tomto smyslu hovořím o Buberově *relacionismu* jakožto primární orientovanosti na povahu vztahu – vědom si toho, že tomuto termínu se v některých speciálních vědách přikládá poněkud jiný význam, od něhož zde odhlížím.

Hranice mezi Ty a Ono

Důležité je, že obě základní vztahové kvality – *Já-Ty* versus *Já-Ono* – staví Buber jednoznačně proti sobě: „Základní slovo *Já-Ty* lze říkat jen celou bytostí. Základní

⁹⁰ Srov. kap. 1.

slovo Já-Ono nelze nikdy říkat celou bytostí” (Buber 1995: 7). Je protiklad mezi základními slovy ostrou dichotomií dvou vzájemně se zcela vylučujících stavů? Domnívám se, že je i není – v závislosti na tom, z jaké perspektivy vnímáme přechod z jednoho druhu vztahu do druhého. Slova *je* a *není* v předchozí větě však nemají tutéž noetickou a ontologickou váhu, jak se pokusím ukázat. Máme-li zkoumat povahu hranice mezi světem Ty a světem Ono, je nejprve třeba popsat, jak tyto dva světy Buber vymezuje a charakterizuje v jejich nejvlastnějším jádru.

Říše slova Ono je podle Bubera říší ohraničených předmětů, kdežto říše slova Ty je světem vztahu a setkání, v němž mizí předmětnost a ohraničenost (Buber 1995: 8-9). Svět slova Ty je světem přítomnosti, přičemž přítomnost „není prchavá a pomíjívá, nýbrž ustavičně přítomná a trvalá” (Buber 1995: 14). Na rozdíl od předmětného světa Ono má svět Ty celostní povahu a je v jistém smyslu vyňat z časoprostorových souřadnic: „Ty není v někde a někdy” (Buber 1995: 11). Je tedy tento svět v buberovském pojetí tím, co je v podstatném smyslu vyvázáno ze situovanosti jakožto nejvlastnější podmínky deiktické dimenze. Naproti tomu čas a prostor jsou vlastní vnímání a prožívání typickému pro svět Ono. Z tohoto teologického hlediska by všechny předchozí kapitoly byly pouze poznámkami *in margine* světa Ono⁹¹.

Jak upozorňuje Zank (2014 [2004]), toto dělení do určité míry připomíná Kantovo rozlišení světa věcí o sobě (tedy noumenálního) a světa věcí pro nás (fenomenálního). Buber se ovšem nezřiká smyslového světa:

[N]ení třeba odkládat smyslový svět, jako by byl světem zdánlivým. Není žádného zdánlivého světa, je pouze svět – který se nám ovšem jeví dvojím způsobem, protože náš postoj k němu je dvojí. (Buber 1995: 62)

Svět základního slova Já-Ty je světem vně kauzality (Buber 1995: 41).

Kantovský vliv je možné spatřit i v dalších místech knihy. Když např. Buber hovoří o tom, že každému Ty je určeno, že se dříve či později musí ocitnout v říší předmětnosti a změnit se v Ono, „jakmile se vztah naplnil nebo jakmile do něho pronikl nějaký prostředek” (Buber 1995 [1923]: 17), neboť k Ty se vztahujeme nikoli jako k prostředku dosažení něčeho jiného, nýbrž je cílem samo o sobě: to do jisté míry

⁹¹ Proti tomu by teologií takto marginalizovaná antropologie mohla třeba odvětit, že Buberova koncepce je pouze speciálním příkladem deiktické ideologie, která nás mocensky manipuluje tím, že vytváří zdání vlastní vyvázanosti ze sociokulturních podmínek. Na tom je myslím vidět, že takové vzájemné interdisciplinární nálepkování daleko nevede.

upomíná proslulou Kantova mravní maximu, jež nabádá chovat se k člověku a jeho lidství jako k cíli a nikoli jako k prostředku. To vše jsou místa textu, která o Kantovi explicitně nehovoří a přesto mohou čtenáři asociovat paradigmatické členění, jež je vlastní kantovskému myšlení, byť by patrně bylo zjednodušením je redukovat na pouhou přímočarou extenzi kantovství či novokantovství.

Na jednom místě Buber hovoří o Kantovi *verbis expressis*: „Kant je s to relativizovat filozofický spor mezi nutností a svobodou tím, že připisuje nutnost světu jevů a svobodu světu skutečného bytí” (Buber 1995: 76), což je v souladu s Buberovým tvrzením v první části jeho knihy, kde říká, že svět Ty je světem svobody, kdežto svět Ono je světem nutnosti. Na témže místě se však autor distancuje od Kantova racionalismu a od ostré duality vzájemně oddělených sfér platnosti obou světů:

Ale nemám-li na mysli nutnost a svobodu v myšlených světech, nýbrž ve skutečnosti, která se vyznačuje tím, že stojím před Bohem, [...] pak se nesmím snažit uniknout paradoxu, který musím žít, tím, že připíši odporující si světy dvěma odděleným oblastem platnosti. [...] Neboť jestliže se obojí žije, je jedním. (Buber 1995: 76)

Já světa Já-Ono, tvrdí Buber, je subjektem, kdežto já světa Já-Ty je subjektivitou: obé je propojeno jednotou prožívajícího vědomí, jež náleží témuž člověku, byť, jak již bylo řečeno, toto vědomí se transformuje přechodem z jednoho světa do druhého: samo přecházení mezi oběma světy je nevyhnutelnou vlastností lidského života a lásky, k níž patří neustálé střídání aktuálnosti (Já-Ty) s latencí (Já-Ono) ve vztahu k tomu, na co nebo koho je zacílena má láska (Heller 1995). Já základního slova Já-Ty se uskutečňuje v setkání, já základního slova Já-Ono svět zakouší (*nēm. erfährt*), a náleží tedy sféře zkušenosti (*nēm. Erfahrung*) (Heller 1995; srov. též Buber 1995 a 2006).

Podle Bubera já ve vztahu Já-Ty je osobou, zatímco ve vztahu Já-Ono je individualitou. Individualita (subjekt) může zkoumat předměty světa, poměřovat je a převádět do pojmového jazyka: zakouší svět jako soubor ohraničených entit, zatímco osoba se v Ty setkává s plností bytí, a to navzdory tomu, že každé takové setkání se vyznačuje výlučností, schopností ocenit jedinečnost protějšku a vztahu mezi mnou a jím. Ve vztahu k Ty vnímám tedy svůj protějšek – ať už je živý či neživý – vždy v jeho neopakovatelné unikátnosti.⁹²

⁹² To je však podle mého názoru rysem současně příznačným i pro situovanost, z níž ovšem Buber tento svět vyvazuje.

Po stručném shrnutí základních slovních distinkcí, odlišujících svět Ty od světa Ono, převedu tyto pojmové protiklady do schématu, které podle mého soudu vystihuje zmíněné opozice tak, jak jsem je excerpoval z uvedených textů:

<i>Já-Ty</i>	<i>Já-Ono</i>
osoba	individualita
subjektivita	subjekt
sféra setkání	sféra zkušenosti
vně časoprostorových souřadnic	čas a prostor
celou bytostí	částí své bytosti
plnost	parciálnost
výlučnost, jedinečnost	ohraničenost
protějšek je cílem	protějšek je prostředkem
(trvalá) přítomnost	situovanost v konkrétním čase, zpravidla minulém
vně zákonů kauzality	kauzalita
svoboda se setkává s nutností	nutnost (nedoprovázená svobodou)
osud	sudba

Obr. 5.1. Svět Ty a svět Ono jako sada opozitních vlastností.

Toto základní pojmoslovné rozhraní v poněkud schematicky zjednodušené, leč názorné podobě, jak ji vidíme na obr. 5.1., ukazuje povahu protikladu mezi světy obou základních slov. S touto minimální výbavou se může pokusit zkoumat povahu hranice mezi oběma světy. Je vskutku dichotomická? Řečeno jazykem formální logiky (jazykem ovšem Buberově stylu značně vzdáleným): jde o to zjistit, zda obě množiny, z nichž jedna zahrnuje vše, co lze subsumovat pod kategorii říše Ty, a druhá vše, co lze subsumovat pod kategorii říše Ono, jsou vzájemně disjunktní, takže jejich průnik je nulový.

Nejprve se dívejme z perspektivy, z níž se protiklad obou světů jeví jako ostře dichotomický; hledejme v Buberově textu hlediska, z nichž hranice oddělující svět Ty

od světa Ono je hranicí radikální, propastnou. Jeví se takovou proto, že nastavení já ve vztahu k Ty je *bytostně* odlišné od nastavení já ve vztahu k Ono: to, co vyslovuji celou bytostí, je v hlubokém, fundamentálním smyslu jiné než to, co vyslovuji jen její částí, tj. neúplně a parciálně: pokud by tento rozdíl nebyl fundamentální, postrádaly by některé vyhocené Buberovy formulace smysl a nadto by se relativizovalo jejich religiózní vyznění obracející se k absolutní hodnotě a otevírající se právě jí. Vědomí fundamentálnosti onoho rozdílu je, zdá se, jedním z motivů, které autora vedly k napsání jeho knihy. V tomto smyslu jsou vztahy Já-Ty a Já-Ono zásadně jiné a rozdíl mezi nimi je propastný, neboť odlišuje plnost bytí od větší či menší zbavenosti (angl. *privation*) bytí.

Hranice mezi oběma světy je z tohoto hlediska absolutní, neboť za ní se otevírá sféra bytostně jiného prožívání vzájemnosti, které se v případě světa Já-Ty dotýká hodnot absolutních, protože nepodmíněných předmětností ani ohraničeností, časem ani prostorem, kauzalitou ani zkušeností. Z hlediska povahy vztahu mezi mnou a protějškem – ať už je jím lidská bytost či cokoli jiného – je zřejmé, že překročiv tuto hranici, vstupuji do světa fundamentálně jiného prožívání vztahu, než jaké je vlastní světu, v němž jsem byl ještě před chvílí a z něhož jsem povystoupil: v tomto smyslu je tato hranice transcendentní: překročitelná za cenu otevření čehosi principiálně nového, co není na téže rovině bytí jako svět opačného základního slova a k čemu se mohu dostat a co mohu poznat jen tehdy, podstoupí-li mé poznávající já jistou proměnu, která toto já zasahuje stejně tak, jako zasahuje poznávané. Jde tedy o transcendenci gnozeologickou a zároveň ontologickou, neboť díky ní otevírá se nejen cosi nového, dotud nepoznaného, nýbrž i nový rozměr jsoucna.

V míře, v níž Buberovo rozlišení Já-Ty versus Já-Ono navazuje na Kantovo rozlišení mezi noumenálním a fenomenálním, je možné hovořit o této hranici nikoli jen jako o transcendentní, nýbrž také (v Kantově smyslu) transcendentální.⁹³

Naopak hodnotíme-li protiklad mezi říšemi Já-Ty a Já-Ono z poněkud jiné perspektivy, v textu prokazatelně rovněž přítomné, pak se hranice vedoucí mezi oběma říšemi rozostřuje. Existuje podle mého názoru hledisko, z něhož tato hranice ztrácí něco ze své absolutnosti a jeví se spíše jako hranice relativní. Na některých místech autor hovoří nikoli o skokovém, propast překonávajícím, nýbrž o postupném,

⁹³ Při terminologickém rozlišení *transcendentního* a *transcendentálního* se držím toho, jak jsou tyto termíny popsány ve Stručném filosofickém slovníku (1966: 460–461).

povlovném přecházení z jednoho druhu základního vztahového nastavení do druhého, na příklad tam, kde popisuje pozvolnou přeměnu původního prazážitku Ty, který stojí na počátku každého zjeveného náboženství, a jeho postupné tuhnutí v historicky perpetuované formy institucionalizovaného, církevního Ono (Buber 1995: 46–47, 80–88): Ty postupně jako by chladlo v explicitně verbalizované, formalizované a systemizované Ono věroučného dogmatu. Tento přechod nemusí, naznačuje Buber, být nijak prudký a může se uskutečňovat zvolna, po řadu generací.

O další skutečnosti, jež procesuálně rozostřuje zmíněnou hranici, aniž ruší její naléhavost a transcendentální význam, jsem se již zmínil: zbavenost bytí neboli přechod do světa Já-Ono nabývá různé míry – je zbaveností relativně menší či větší. Jinak řečeno, vskutku platí, že jediné základní slovo Já-Ono nelze nikdy říkat celou bytostí, nýbrž jen její částí; avšak i zde jde přinejmenším do jisté míry o to, jak velkou částí. Čím větší část mého já se k nějaké entitě vztahuje způsobem Já-Ono, tím víc se vzdalují od Já-Ty.

Vidíme tedy, že Buber implicitně předpokládá nejen absolutní hranici *mezi* oddělenými světy základního slova Já-Ty a základního slova Já-Ono, nýbrž současně i relativní dynamiku přibližování a oddalování se sféře plnosti bytí *uvnitř* dílčího světa Já-Ono. Hranice mezi oběma světy je jednak procesuální (na několika místech Buber přirovnává přechod mezi oběma světy k pohybu kyvadlových hodin) a relativní, jednak absolutní – alespoň v tom smyslu, že otevírá říši časoprostorově nepodmíněného vztahování se k protějšku mého já, takového vztahování se, jež se zároveň dotýká absolutna.

Vrátím-li se k množinovému vyjádření: obě Buberem popisované říše jsou i nejsou vzájemně disjunktní. Koneckonců tím, kdo se mezi nimi kyvadlově pohybuje sem a tam, je lidské vědomí téhož jedince, jehož já, jak říká autor, je jednou subjektem a podruhé subjektivitou. Dotek nepodmíněného, který zažívám v říši Ty, se nevyklučuje s povlovným přecházením do podmíněnosti, nutnosti a kauzální determinace, jimiž se vyznačuje říše Ono: život jednotlivce je střídáním obou způsobů vztahování se.

Nyní když víme, jaká je povaha a prostupnost hranice mezi oběma světy, můžeme si položit otázku, v jaké posloupnosti se takové světy ustavují, tj. otázku po tom, v jakém pořadí prvotně přecházíme přes tuto hranici z jednoho světa do druhého, ustavující tím své jáství (viz níže). Zároveň zkoumejme, nakolik je v této věci

Buberova dialogická a relacionistická perspektiva propojitelná s jednou jazykovědnou teorií postulující posloupnost vzniku gramatických osob.

Svět jako vztah (gramatických) osob

Buber je přesvědčen, že z hlediska vývoje člověka během jeho individuálního života i z hlediska vývoje lidského rodu – tedy ontogeneticky i fylogeneticky – prvotní je způsob vztahování se ke světu v módu Ty:

Fundamentální rozdíl mezi oběma základními slovy se projevuje v duchovních dějinách primitivního člověka tím, že už při původní vztahové události vyslovuje základní slovo Já-Ty přirozeným způsobem, jemuž je ještě cizí jakékoli vymezení – tedy dříve, než se poznal jako já. (Buber 1995: 21)

Teprve později se z prvotního Já-Ty vyděluje individuální já a jáství, jež je posléze schopné nazírat a prožívat svět jako Ono. Přitom tato vývojová posloupnost – nejprve Já-Ty, poté já a nakonec Já-Ono – je podle autora doložitelná opět v obou rovinách – fylogenetické i ontogenetické: lze ji vystopovat ve vývoji lidstva stejně jako vývoji dítěte.

V obou případech je Ty v určitém smyslu prvotnější než já, neboť „já povstává díky Ty” (Buber 1995: 25). Posloupnost geneze vědomí, které zároveň během svého vývoje čím dále určitěji uchopuje svět i prostřednictvím jazykových kategorií, jde tedy, řečeno deskriptivním jazykem gramatiky, od druhé mluvnické osoby k první a přes ni ke třetí: *ty* → *já* → *ono*; nebo přinejmenším (vzhledem k nedělitelnosti základního Já-Ty) lze říci, že třetí mluvnická osoba je odvozenější, druhotnější než osoba druhá a/nebo první. Samozřejmě jde pouze o analogii: Buberovy kategorie nejsou přímočaře převoditelné na gramatické osoby.

Pokud by tomu tak bylo, stojí za to se tázat, zda lze obdobnou posloupnost objevit i v historickém vývoji gramatických kategorií alespoň v některých jazycích, jak o něm hovoří Buberův (1878 – 1965) vrstevník – Karl Bühler (1879 – 1963). Nejde zde ani náznakem o důkladný exkurz do historické lingvistiky, nýbrž spíše o perspektivu synchronní a hermeneutickou, protože porovnávající dva diskurzivní současníky žijící v německy mediovaném prostoru své doby. Z tohoto hlediska je zajímavé, co o témže aspektu věci říká jeden a druhý (aniž se snažíme je rozsoudit pomocí dnešních poznatků diachronní jazykovědy).

Srovnávacím studiem indoevropských i jiných jazyků dospívá Bühler (1965 [1934]) k náhledu, který Buberův předpoklad dílem potvrzuje a dílem vyvrací. Tvrdí, že co se týče jejich vzájemné odvozenosti, jsou gramatické osoby propojené dvěma analogickými vztahy: jednak vztahem mezi osobou první a druhou, jednak vztahem mezi osobou druhou a třetí. Bühler dochází k tomu, že třetí mluvnická osoba vystupuje vůči druhé jako historicky starší (přinejmenším v některých jazycích, např. v gruzínštině). Podobný genetický vztah pak podle něho panuje mezi druhou a první osobou: první osoba je historicky opět odvozena od osoby druhé, poněvadž vzniká až po ní, jako její pozdější modifikace.

Podle toho lze gramatické osoby uspořádat v posloupnost co do jejich odvozenosti takto: třetí osoba je prvotní, z ní historicky vzniká osoba druhá a teprve z ní první. Pokud jde o vztah druhé osoby a první, Bühlerovo tvrzení plně odpovídá Buberovu náhledu, že já je odvozeno od Ty. Pokud jde o vztah třetí osoby (*ono*) a druhé (*ty*), je Bühlerův postulát v rozporu s Buberovým tvrzením, že fylogeneticky (a on ovšem říká, že i ontogeneticky) prvotnější je vždy Ty.

Třebaže je zřejmé, že nelze simplexně srovnávat běžné deikticky fungující mluvnické osoby (např. *ty*) s Buberovými poněkud substantivizovanými kategoriemi (*Ty*), domnívám se, že vzhledem k tomu, že Buberovo pojmosloví je prvotně odvozeno z běžného jazyka, je přinejmenším zajímavé porovnávat, kde se kategoriální systém Buberův dostává do rozporu s oněmi kategoriemi jazyka, z nichž původně vychází. Paralelismus mezi buberovskými a Bühlerovskými kategoriemi lze vyjádřit názorně:

Buber:	<i>Ty</i>	→	<i>já</i>	→	<i>Ono</i>
Bühler:	<i>ono</i>	→	<i>ty</i>	→	<i>já</i>

Obr. 5.2. Paralely mezi Buberovými koncepty a běžnou deixí.

Porovnání na obr. 5.2 je v několika směrech limitováno, přičemž o nejpodstatnější námitce jsem se již zmínil. Shrnu: První problém výše uvedeného komparativního schématu tkví v tom, že Buberovy kategorie – byť zjevně se základními gramatickými kategoriemi osoby souvisejí – nevyjadřují totéž, co

kategorie gramatické. Třebaže si Buber zájmena odpovídající gramatickým osobám půjčuje z běžného jazyka, slouží mu spíše jako odrazový můstek pro vytvoření obecné „teorie lásky Boží k člověku a člověka k Bohu a bližnímu“ (Heller 1995: 107). Nejsou zde pouhými osobními zájmeny, která jsou předmětem studia bühlerovských úvah o deixi, nýbrž samostatnými, zpodstatněnými výrazy sloužícími k vyslovení něčeho, co chce transcendovat běžný jazykový úzus zkoumaný jazykovědou. Deiktikum se tu mění v symbol⁹⁴. Byť kategoriální aparát Buberův se s gramatickými kategoriemi do jisté míry překrývá homofonicky i homograficky (a je s nimi přinejmenším porovnatelný i věcně, jak ukazují mnohé pasáže v Buberově textu, kde o Já a Ty hovoří způsobem, jenž odpovídá tomu, jak v řeči fungují osobní zájmena *já* a *ty*), lze tyto dva pojmoslovné světy srovnávat jen do jisté meze.

Poněkud přesnější – a podle mého soudu velmi zajímavé – by takové srovnání bylo, kdybychom vypracovali důkladnou analýzu toho, nakolik a v čem se způsob, jímž Buber hovoří o Já, Ty a Ono, shoduje s tím, co lze tvrdit o vzájemných vztazích osobních zájmen *já*, *ty*, *ono*. Jinak řečeno, museli bychom zjistit míru, v níž je dialogický relacionismus Buberova *Ich und Du* inspirován oněmi relacemi, jež mezi osobními zájmeny *ich*, *du* a *es* fungovaly v jazykovém úzu němčiny Buberovy doby. Je totiž doložitelné, že právě na tomto poli prošel německý jazyk jistým vývojem.

Takovou důkladnou komparativní analýzu by bylo možné realizovat jen v těsné spolupráci lingvisty a filozofa; rovněž svým rozsahem i časovou náročností by dalece přesáhla skromné možnosti této kapitoly. A pak je tu ještě jedno omezení, ba překážka: takové analýze do jisté míry brání i okolnost, že speciální vědy včetně lingvistiky jsou zpravidla definovány jasně vymezeným předmětem, předpokládají při jeho zkoumání princip kauzality a jsou tedy nuceny – řečeno Buberovými slovy – vyjadřovat se jazykem předmětnosti. Přitom „předmětná řeč může zachytit jenom cíp skutečného života“ a skutečnosti vůbec (Buber 1995: 25). I z toho důvodu je Buberův text v celé své významové šíři nespolehlivě uchopitelný striktně lingvistickými metodami, respektive je uchopitelný jen za cenu redukce svého smyslu. Anebo povězeno z druhé strany: uniká speciálním vědám jistým noetickým alibi, neboť postuluje svou dílčí vyvázanost z možnosti být verifikován důsledně kauzální logikou.

Tato kapitola nemá větší ambice než poukázat na další možný směr výzkumu, který by bylo možné uskutečnit v rámci deiktické analýzy. I kdyby z již uvedených důvodů nemohl takový výzkum obsáhnout všechny stránky Buberova sdělení, mám

⁹⁴ Srov. kap. 4.

za to, že by přinejmenším přispěl k osvětlení jednoho dílčího aspektu: vztahu mezi jazykem Buberovy doby a jazykem Buberovy filozofie, jež je jazykem inspirována vrchovatou měrou. Deixi by v takovém bádání patřilo centrální místo.

ZÁVĚR: MOŽNOSTI A LIMITY DEIXE

V této práci je deiktikum pojímáno jako protosymbol, tj. jako entita vždy mající protosymbolický potenciál, který se může aktualizovat specifickým kontextem, jenž deiktikum posune o něco víc směrem k symbolickému pólu. Protosymbolickým potenciálem se nemyslí pouze evidentní sémiotická vlastnost, že i ten nejdeiktičtější šiftr musí mít jistou – byť slabou – složku symbolickou, aby mohl fungovat jako deiktický znak. Protosymbolický potenciál je možnost dřímající v každém deiktickém výrazu být posunut ještě za nezbytný rámec této sémiotické vlastnosti relativně blíž k symboličnosti.

Ve stati ukazují několik situací, kdy k takovým posunům dochází. Stačí i jen jemný náznak metajazykovosti, neboť metajazyková funkce, jak postřehl Jakobson, je opakem funkce deiktické. Ukazují, že opakem deixe je do jisté míry i poetická funkce, ačkoli se o tom Jakobson nezmiňuje: obě funkce – metajazyková i poetická – operují tak, že v rámci komunikačního aktu posilují princip ekvivalence, byť první vzhledem ke kódu a druhá vzhledem ke sdělení. Naopak prototypická deixe – dejme tomu šiftry – tento princip oslabuje: jedno *já* vyslovené určitým mluvčím není, pokud jde o referent, ekvivalentní s druhým *já*, které vysloví jiný mluvčí – třebaže tak učiní v tutéž chvíli a (bezmála) na témže místě. Jedna z původních tezí této práce postuluje funkční podobnost poetické a metajazykové funkce co do jejich antideiktického působení. Tak působí kupříkladu již pouhá distance od autodeiktika vyjádřená uvozovkami – jako to vidíme třeba na novinovém titulku „*Náš*“ *program pro Romy – práce, práce, práce*⁹⁵: pouhé uvozovky, signalizující autorovu problematizaci označení *náš*, posunují toto deiktikum směrem k větší symboličnosti neboli: aktualizují jeho protosymbolický potenciál, byť jen mírně a relativně.

Protosymbolický potenciál může být aktualizován vyšší mírou reflektovanosti deiktika, jako je tomu v uvedeném titulku nebo jako je tomu v některých případech *manifestační deixe* nasazované v zápasu o veřejný prostor: všechny tyto možnosti deixe ukazují v prostoru mediovaném česky i německy. Protosymbolický potenciál se aktualizuje a projevuje i relativní substantivizací deixe (viz rozbor Buberova traktátu

⁹⁵ Fischer, P. „*Náš*“ program pro Romy – práce, práce, práce. *Hospodářské noviny*. 23. 4. 2008.

v poslední kapitole): zatímco šiftr *já* mění referent od mluvčího k mluvčímu, věta *Lidské já je světovorné* má stále týž referent, ať ji vyřkne ten anebo ten⁹⁶.

Ale nejsou to jen deiktika, co se v různých kontextech vzdaluje od svého nejvlastnějšího pólu a putuje k pólu opačnému. Jestliže má deiktikum protosymbolický potenciál, má symbol potenciál protodeiktický. Díky tomu, že každé deiktikum je protosymbol, může se měnit v symbol; díky tomu, že každý symbol je protodeiktikum, může se měnit v deiktikum. Tím, kdo rozhoduje, jak bude ten který výraz situován na kontinuální škále *symboličnost – deiktičnost*, je kontext; je situace; je sociální aktér singulární nebo plurální, který se účastní daného komunikačního aktu a vtiskuje mu různá origa.

Pouhý vokativ stačí k tomu, aby dokázal aktualizovat část protodeiktického potenciálu symbolu: uchopíme-li slovně nějaký předmět vokativem, říkáme mu *ty*: obracíme se naň druhou mluvnickou osobou, a tudíž funkčně tak, jako by to bylo deiktikum. Jestliže Hospodářské noviny nazvou článek *Budoucnosti, tvé jméno je Asie*⁹⁷, jednak posunou budoucnost do roviny (imaginárního) dialogického partnera, jehož běžně oslovují deiktickým *ty*, jednak výpověď emocionalizují a dramatizují, čímž ji fenomenologicky posouvají směrem k bulvárnímu pólu. Neboť emotivní jazykové formy, jak ukazují zas na jiném místě, se relativně častěji vyskytují v blízkosti origa – v téže blízkosti, do níž se stylem vyjadřování snaží vpravit bulvár. Vzдор této obecné tendenci bulvárních médií je polarita *serióznost – bulvárnost*, jak ukazují opět na jiném místě, ve společnosti dichotomizována, stavěna do protikladu, který je ovšem v každém jazykově mediovaném prostoru jiný: je to protiklad definovaný emicky, a tudíž kulturně relativní.

Namísto klasického závěru shrnujícího jednotlivé kapitoly doposud poukazují na souvislosti jdoucí jimi napříč. Takových souvislostí je víc: snaha je všechny vyjmenovat by ovšem vedla ke vzniku další nové kapitoly.

Omezím se jen na sedmero bodů, které mi připadají nejpodstatnější z hlediska původního přínosu práce. Tím se nevyčerpávají všechny původní postřehy, jež jsou v ní obsaženy: k nim se však již nevracím doufaje, že odborně erudovaný čtenář – a

⁹⁶ Přirozeně i tato věta je rekontextualizovatelná; stálost referentu je relativní – v kontrastu s předchozím příkladem.

⁹⁷ Anýž, D. *Budoucnosti, tvé jméno je Asie. Hospodářské noviny*. 23. 1. 2015.

jiný tuto práci sotva bude číst – sám rozpozná míru případné inovativnosti v pohledu na některé vztahy a souvislosti, které analyzuji.

1. První bod byl už naznačen: Bühler říká, že deiktika rezidují v ukazovacím poli a symboly v symbolickém poli. Namísto toho považuji za vhodnější vnímat celek jazyka jako integrální, jediné pole symbolicko-deiktické, tedy jako kontinuální polaritu *symboličnost – deiktičnost*. Deiktickým polem pak rozumím deiktickou dimenzi tohoto integrálního pole.

Jelikož má každý jazykový výraz potenciál v tomto poli parolově putovat navzdory své výchozí langueové pozici (viz výš o protosymbolu a protodeiktiku), není deixe speciálním typem sémanticko-pragmatické reference, jak bývá někdy pojímána v odborné literatuře, nýbrž *všudypřítomným aspektem každého jazykového výrazu*. Jsou-li *langue* a *parole* jako produkty jistého badatelského hlediska spolupřítomny v každém jazykovém faktu, lze totéž říci o polaritě *symboličnost – deiktičnost*. Každý jazykový projev, každý komunikační akt je vždy jednotou momentu abstraktního a momentu konkrétního; akontextuálního a kontextuálního; momentu možnosti a momentu uskutečnění; momentu jazykového systému a momentu mluvní situace; momentu symbolického a momentu deiktického.

Deixe v pojetí představeném v této dizertaci není speciální typ reference, nýbrž všudypřítomná podmínka možnosti jakékoli reference. Deixe, která je v soudobých úvodech do referenční lingvistiky (např. Vater 2005) traktována jako jakýsi zvláštní druh odkazování ukazováním, je podle mne jen nejsalientnějším projevem obecné deixe přítomné v celém jazykovém a komunikačním poli. Je takříkajíc jen viditelnou špičkou deiktického ledovce. Špičkou, na které je vhodné demonstrovat, jakým způsobem jako lingvisticko-sociokulturní jev funguje; nikoli však ve jménu salientnosti zapomenout na tišší, implicitnější a méně výrazně se projevující zbytek deiktické funkce.

Vím, že toto pojetí není zásadně nové: ačkoli sám Bühler tak daleko nezašel, někteří jiní badatelé tuto stránku jazyka a komunikace zdůrazňovali – každý po svém a každý v jiném kontextu. Ve stati jsem je již jmenoval – jsou jimi Benveniste, Garfinkel a mnozí další. Ale navzdory tomu se toto pojetí stále zcela neprosadilo proti tradičnějším přístupům a musí vždy nově hájit své místo na slunci. Budiž tato práce pokládána za drobný příspěvek k této obhajobě.

2. Inovativnější je propojení takto pojatého deiktického pole jako východiska toho, co nazývám deiktickou perspektivou. Tedy takového úhlu pohledu, který se

snaží dobrat odpovědi na otázku, nakolik je ten který jev projektovatelný do deiktického pole anebo je přinejmenším strukturován obdobně jako ono: mezi ním a tímto polem existují jisté paralely ve struktuře nebo dynamice. Takovým jevem mohou být gramatické kategorie (kap. 1) stejně jako identitární kategorie členství v určité skupině lidí a jejich širší ideologické koreláty. Otázka, jak spolu souvisí kupříkladu gramatická kategorie (např. polarita *singulárnost – plurálnost*) a ideologická kategorie (např. polarita *kosmofobní – kosmofilní*) či mediologická kategorie (např. polarita *bulvárnost – serióznost*) je směr tázání, s nímž jsem se v prostudované literatuře neseťkal. Na deiktické perspektivě je podle mě zajímavé to, že může odhalovat souvislost (či soumeznost) mezi jevy, mezi nimiž bývá studována jen vzácně nebo vůbec.

Nadto deiktická perspektiva zřetelně ustavuje to, co nazývám deiktickými ideologiemi, jakožto předmět studia. Deiktická ideologie není jen inovovaný název pro *us-them ideologies*, nýbrž je – jak je doufám patrné z vlastní stati práce – pojmem poněkud širším a komplexnějším.

3. V literatuře jsem se neseťkal ani s klasifikací mediovanosti na základě deiktické dimenze fatické funkce (kap. 3). Většina teoretiků mediovaných diskurzů je odlišuje od komunikace typu *face-to-face* (srov. McQuail 2009; Scollon 1998; Thompson 2004). Ale již Jakobson postřehl, že kontakt je podmínkou jakéhokoli komunikačního aktu, takže je takový akt vždy do jisté míry mediovaný, ač Jakobson sám tohoto slova neuzívá. Snažím se i zde integrovat to, co většina jiných badatelů rozděluje do semiautonomních sfér výzkumu: opíraje se o Jakobsonovu perspektivu, i když ne nutně o jeho terminologii, chápu každou komunikaci jako mediovanou. Mediované diskurzy jsou všechny diskurzy. Liší se jen stupněm mediace. V tom se odkláním od poměrně zažitého anglického termínu *mediated discourse*, který bývá rezervován pro interakce, jež se neodehrávají tváří v tvář. Opět by bylo možné poukázat na to, že Bachtin a Vološinov si této skutečnosti – byť na jiné rovině – byli vědomi dávno.

4. Origo na rozdíl od Bühlera uvolňuje z fixní vázanosti na mluvčího: předpokládám existenci semiautonomního origa nejen u vysílatele a adresáta (singulárního i plurálního), ale i u textu a popřípadě dalších funkčních složek komunikace. Původním přínosem práce je vzorec navržený pro fatické origo, které považuji za jeden ze zdrojů produkce, vyjednávání a reflexe sounáležitostí, pocitů sdílení a identitotvorných procesů. To se týká jak komunikace dyadické, tak masmediální. Oba komunikační typy – dialog tváří v tvář i masmediální komunikaci

– považuji v souladu s principy vytýčenými v první kapitole za pouhé krajní póly kontinuální škály veškerých komunikačních procesů ve společnosti.

5. Zavádím pojem *metamediace*, abych posílil provázanost zmíněných krajních pólů: interpersonální (a dokonce i intrapersonální) komunikace může být a zhusta bývá metamediální (kap. 4). Tyto formy komunikace usouvztažňují s aktivitou myslícího vědomí: intrapersonální (meta)mediální komunikace probíhá ve vědomí člověka při jakékoli přímé nebo zprostředkované interakci s mediálními obsahy.

6. Možnost nazírat na polaritu *bulvárnost – serióznost* jako na deikticky motivovanou, a tudíž do deiktického pole do jisté míry projektovatelnou, představuje, pokud vím, nový způsob nahlížení na tento protiklad, tak důležitý v oblasti mediálních studií.

7. Okrajově a jen s jistým ostychem se snažím aplikovat deiktickou perspektivu na text, který pomocí deiktických výrazů postuluje možnost překonat běžnou deixi a vyvázat náš život z časoprostorově podmíněných určení: text Martina Bubera. Ten se ve své argumentaci dovolává oblasti, která transcenduje svět běžné situovanosti; deiktická funkce tu naráží na své limity. Deixe osobních zájmen slouží autorovi jako diskurzivní prostředek k popisu světa částečně vymaněného z parciálních kontextů. V Buberově promluvě se protosymbolický potenciál deiktik naplňuje krajní měrou: píše se velkým písmenem a jsou nesklonná („vstoupím do světa Ono“). Nejsm s to a neodvažoval bych se tuto oblast soudit epistemologicky ani ontologicky. Proto v poslední kapitole nenavrhuji víc než možný směr deiktického výzkumu, který by ovšem musel být proveden ve spolupráci s těmi, kdo – jako filozofové a teologové – disponují odbornými kompetencemi, které přesahují rámec soudobé lingvistické antropologie. Nicméně mám za to, že případná interdisciplinární spolupráce by se mohla vyplatit i v této oblasti.

Tato dizertace se zabývala možnostmi deixe. Shrňme je nyní do několika základních, obecnějších typů⁹⁸:

a) První a evidentní možnost deixe je být *předmětem* analýzy. Jako takový předmět je nadána schopností vypovídat o jiných antropologicky relevantních jevech, jež jsou s ní často ve vztahu soumeznosti. Rozšířením pojmu deixe, které bylo

⁹⁸ Nejde o typologii, neboť seznam je vytvořen na základě několika heterogenních hledisek, jež není snadné propojit v integrální kritérium. Jde pouze o to sumarizovat závěry práce ve stručném, přehledném výčtu.

provedeno na příkladech i teoreticky, jsme v jevech identifikovali širší *deiktickou dimenzi*, která sahá za rámec klasicky pojímané deixe; tím jsme rozšířili i záběr zmíněné analýzy, a tedy rejstřík toho, o čem deixe jako předmět studia může vypovídat.

b) Druhá možnost deixe je fungovat jako symbol: v deiktických byl identifikován jejich *protosymbolický potenciál*. Deiktika tedy mají možnost měnit se ve svůj (relativní) opak.

c) Třetí možnost deiktické funkce se realizuje tehdy, pojmeme-li ji jako výzkumné hledisko, kterým nahlížíme na svět komunikace a sociality: tak vzniká *deiktická perspektiva* jako analytický úhel pohledu.

d) Deiktická perspektiva může být použita jako nástroj *deiktické analýzy*. Ta se snaží rozpoznávat v jevech jejich deiktický aspekt například tím, že zjišťuje, nakolik jsou klíčové charakteristiky zkoumaného jevu projektovatelné do deiktického pole.

e) Jsou-li sociální vztahy alespoň z části vyjadřovány pomocí deiktik, označují ideologické koreláty těchto vztahů ve vědomí mluvčích jako *deiktické ideologie*.

Nezbývá než se ještě krátce zmínit o limitech deixe a deiktické perspektivy. Na jeden z nich jsme již narazili: je obtížné ji hledat v předmětech výzkumu, jež nemají výrazněji situovanou povahu – dejme tomu některé oblasti poznání, které jsou předmětem zájmu teologie, filozofie nebo matematiky. Nebylo by patrně praktické uplatňovat deiktické hledisko tam, kde dynamika ani struktura zkoumaných fenoménů neprojevuje jistou míru paralelismu s dynamickou strukturou deiktického pole. Rovněž si neumím představit – byť možná je má představivost příliš omezená – smysluplné použití deiktické perspektivy ve výzkumu, při němž badatele ani trochu nezajímá sémiotická stránka zkoumané domény. Ve většině dalších směrů společenskovedního bádání deiktická perspektiva nabízí přinejmenším doplňkový pohled.

Deiktická analýza, jejíž první, předběžný půdorys jsem se v této práci pokusil vymezit teoreticky i aplikací na vybraném empirickém materiálu, může být chápána jako aplikovaná metoda situační fenomenologie světa sociální komunikace. Své případné uplatnění by, jak doufám, mohla nalézt právě v lingvistické antropologii: napomoci výzkumu situovaných aspektů sdělování a sdílení.

Terminologický klíč

Smyslem klíče je odemknout text tam, kde obsahuje názvoslovné neologismy, a v několika případech i tam, kde dochází k významovému posunu oproti běžnému úzu. Nejde tedy o slovníček, nýbrž pouze o pomůcku zejména pro ty čtenáře, kterým unikla příslušná pasáž v textu, kde je termín zaveden – většinou precizněji a nuancovaněji než zde. Stať uvádí každý termín v širším kontextu, a proto její četbu pouhou četbou klíče nelze dost dobře nahradit. Klíč si nedělá nárok na definitivnost formulací ani na úplnost co do všech pojmů ve stati diskutovaných. Nemá být než pomocnou rukou podanou čtenáři, který získal dojem, že se v určitém příliš terminologizovaném úseku textu poněkud ztrácí. Z toho důvodu stejně jako z důvodu názornosti jsou zde podávány charakteristiky většinou jednodušší než ty, se kterými se čtenář setkává v předchozích kapitolách. Některé centrální pojmy, jejichž zavedení jsou věnovány rozsáhlé pasáži stati, neobsahuje vůbec, aby nevedl k přílišné simplifikaci tématu (např. *deixe*, *deiktická dimenze*, *deiktická perspektiva* apod.). Pokud tyto pojmy obsahuje (např. *deiktikum*), pak zpravidla jen v jejich výchozí, Bühlerovské podobě.

anafora – endofora odkazující v rámci dané promluvy nebo celku diskurzu zpět a do (textové) minulosti

autodeixe – *deixe* (po)ukazující na entitu, do níž jako účastník komunikačního aktu zahrnují v daném kontextu i sebe; tato entita může být singulární (*já*) nebo plurální (*my*), reálná i pomyslná; autodeixe tenduje k vyjadřování autostereotypů a současně k tomu, aby se jazykově spolupodílela na jejich vytváření; může být výrazem i nástrojem explicitní sociální inkluze (i exkluze)

deiktikum – u Bühlera výraz, jehož referent nelze s jistotou určit, aniž známe vztah tohoto výrazu k origu

deixe na fantazmatu (*deixe* představ; *deixe* v představách/představivosti) – (po)ukazování na entity nebo situace, které nejsou přítomny v promluvě ani v aktuální mluvní situaci; odehrává se cele nebo zčásti v představivosti účastníka komunikačního aktu

do reality vnořená deixe na fantazmatu – u Bühlera třetí, smíšený subtyp *deixe* na fantazmatu; je částečně ukotvena v mluvní situaci, ale zpravidla ji přesahuje za její aktuální, smysly vnímatelný horizont

endodeixe – deixe založená dominantně na endofoře

endofora – (po)ukazování dovnitř textu a v jeho rámci (*Jak naznačeno v předchozím odstavci, ...*)

exodeixe – deixe založená dominantně na exofoře

exofora – (po)ukazování ven z textu (*Podívej tamhle!*)

heterodeixe – deixe (po)ukazující na entitu, do níž jako účastník komunikačního aktu nezahrnuji v daném kontextu sebe sama; tato entita může být singulární (*on*) nebo plurální (*oni*), reálná i pomyslná; heterodeixe tenduje k vyjadřování heterostereotypů a současně k tomu, aby se jazykově spolupodílela na jejich vytváření; může být výrazem i nástrojem explicitní sociální exkluze (i inkluze)

ideologie – dynamický a gradientně sdílený soubor názorů, předpokladů, postojů, myšlenek, stereotypů a emických představ, kterými se jako sociální aktéři vědomě nebo nevědomě řídíme či které alespoň zprostředkovaně mohou ovlivňovat naše každodenní sociální interakce, ať už tento vliv reflektujeme plně, částečně či vůbec

indikovat – v této práci používáno důsledně jako slovesná varianta substantiva index (v Peirceově smyslu); jestliže *A* indikuje *B*, znamená to, že *A* je indexem *B* a je mezi nimi vztah souměrnosti

interpersonální komunikační akt – odehrávající se dominantně mezi dvěma nebo více účastníky komunikace zpravidla tváří v tvář

intrapersonální komunikační akt – odehrávající se převážně ve vědomí jednoho aktéra

katafora – endofora odkazující v rámci dané promluvy nebo celku diskurzu vpřed a do (textové) budoucnosti

(ko(n))text(ualizace) – termín v kondenzované podobě zachycující vzájemné propojení různých aspektů textu a kontextu v integrální celek

konsituace – nedílná jednota kontextu a situace

kosmofilní – rétoricky se prezentující jako spíše otevřený, důvěřující světu

kosmofobní – rétoricky se prezentující jako spíše uzavřený, nedůvěřivý vůči světu

kosmoneutrální – nevyhraněný vzhledem k polaritě *kosmofilní* – *kosmofobní*

(meta)mediální komunikační akt – takový, při němž je mediální obsah předáván dalším aktérům; k tomu může dojít v přímé interakci vědomí aktéra s mediálním tokem (mediální komunikační akt) anebo v nepřímém kontaktu s mediálním obsahem, o kterém se aktér dovídá v interpersonální komunikaci od jiných aktérů (metamediální komunikační akt)

originace – ustavení nebo aktualizace origa (v promluvě, perspektivě účastníka, situaci, na fantazmatu apod.), a s ním i příslušné deiktické perspektivy

originický – týkající se origa

origo – *zde-ted'-já(-tak)* účastníka komunikačního aktu; u Bühlera výchozí bod subjektivní orientace mluvčího ve světě

polarismus – pojmání binárního, dichotomického protikladu jako kontinuálního přechodu od jednoho pólu k pólu opačnému; souvisí se členstvím kategorií v neostrých množinách

protodeiktikum – potenciál symbolu stávat se (relativním) deiktikem; tento potenciál může být aktualizován konsituací

protosymbol – potenciál deiktika stávat se (relativním) symbolem; tento potenciál může být aktualizován konsituací

symbol – u Bühlera výraz, jehož referent lze s dostatečnou přesností určit, i když neznáme vztah tohoto výrazu k origu

text – jakákoli promluva mluvená nebo psaná

Soupis obrazových položek

Grafická vyobrazení (schémata a fotografie) jsou řazena chronologicky v souladu s postupujícím textem: první číslo odpovídá číslu příslušné kapitoly, druhé označuje pořadí v jejím rámci.

Obr.	Název vyobrazení	Str.
Obr. 1.1	Polární škála singulárnost – plurálnost.	16
Obr. 1.2.	Relativní pozice výrazů na škále singulárnost – plurálnost.	18
Obr. 1.3.	Obecná polarita $A - B$ jako kontinuální škála svých projevů a hodnoty jejich mezních pólů v případě, že je otevřená či uzavřená.	21
Obr. 2.1.	Uspořádání výrazů v jediném symbolicko-deiktickém poli vymezeném kontinuální polaritou <i>deiktičnost – symboličnost</i> .	41
Obr. 2.2.	Vztah ukazovacího a sociálního pole.	50
Obr. 3.1.	Vliv ideologie na semiózu.	54
Obr. 3.2.	Fatické origo konstituované a konsituované účastníky řečové interakce.	63
Obr. 3.3.	Interpretativní transformace plurálního origa v pluralitu orig.	68
Obr. 3.4.	Pohlednice jako občanská výzva.	86
Obr. 4.1.	Titulní strana Lidových novin oznamující výsledky voleb 11. 6. 1990.	105
Obr. 4.2.	Titulní strana Lidových novin oznamující výsledky voleb 31. 5. 2010.	106
Obr. 4.3.	„Frau Merkel, hier ist das Volk“: manifestace Pegidy.	116
Obr. 4.4.	„Ihr seid nicht das Volk“: vzkaz sympatizantům Pegidy.	117
Obr. 4.5.	„Wir sind Charlie, wir sind nicht Pegida“: demonstrant v Berlíně 12. 1. 2015.	119
Obr. 5.1.	Svět Ty a svět Ono jako sada opozitních vlastností.	126
Obr. 5.2.	Paralely mezi Buberovými koncepty a běžnou deixí.	130

Zdroje analyzovaných materiálů

U všech použitých zdrojů uvádím zkrácenou citaci přímo v textu; na jejím základě lze dohledat úplný bibliografický záznam zde.

- 168 hodin. *Česká televize*. 15. 2. 2015. Dostupné na WWW: <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10117034229-168-hodin/215452801100215/> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Anýž, D. Budoucnosti, tvé jméno je Asie. *Hospodářské noviny*. 23. 1. 2015. Dostupné na WWW: <http://archiv.ihned.cz/c1-63425330-budoucnosti-tve-jmeno-je-asie> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Ausländer, lasst uns mit den Deutschen nicht allein. Dostupné na WWW: http://www.linke-t-shirts.de/postkarte/auslaender-lasst-uns-mit-den-deutschen-nicht-allein_g103415.htm [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Böse Deutsche, gute Ausländer: Rechte und linke Denkblokaden verhindern eine neue Einwanderungspolitik. *Spiegel*. 18. 11. 1991. Dostupné na WWW: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13491885.html> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Byung-Chul Han. Touha mít nepřítele. *A2larm.cz*, 14. 1. 2015. Dostupné na WWW: <http://a2larm.cz/2015/01/touha-mit-nepritele/> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- das [autorská značka]. Laserová zubní vrtáčka – v Česku novinka, ve světě již běžná praxe. *Novinky.cz*, 13. 3. 2012. Dostupné na WWW: <http://www.novinky.cz/zena/zdravi/261721-laserova-zubni-vrtacka-v-cesku-novinka-ve-svete-jiz-bezna-praxe.html> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Fischer, P. „Náš“ program pro Romy – práce, práce, práce. *Hospodářské noviny*. 23. 4. 2008. Dostupné na WWW: <http://archiv.ihned.cz/c1-24206760-nas-program-pro-romy-prace-prace-prace>. [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].

- Jemelka, P., J. Kropáček. Velké srovnání: Rakovina u nás a ve světě. V Česku je to zlé. *Aktuálně.cz*, 19. 12. 2014. Dostupné na WWW: <http://zpravy.aktualne.cz/zahranici/grafika-rakovina/r~d87299d476d511e4bdad0025900fea04/> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Karavarakis, M. Mateřská u nás a ve světě aneb Nejsme na tom tak špatně. *Maminka.cz*, 16. 3. 2013. Dostupné na WWW: <http://www.maminka.cz/clanek/matrska-u-nas-a-ve-svete-aneb-nejsme-na-tom-tak-spatne> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Klaus, V. Malá česká hilsneriáda aneb další případ diktatury politické korektnosti. *Novinky.cz*, 28. 11. 2011. Dostupné na WWW: <http://www.novinky.cz/domaci/226338-vaclav-klaus-mala-ceska-hilsneriada-aneb-dalsi-pripad-diktatury-politicke-korektnosti.html> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Kundera, M. 1968. [Projev na sjezdu.] In: *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů, Praha 27.–29. června 1967*. [Protokol]. Praha: Československý spisovatel, s. 22–28.
- Mang, C. In deutschen Städten gehen die Menschen für und gegen Pegida auf die Straße. *Web.de* Aktualisiert am 13. 1. 2015. Dostupné na WWW: <http://web.de/magazine/politik/deutschen-staedten-menschen-pegida-strasse-30356366> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Stropnický, M. 16. 2. 2015. „věnoval kdysi svou [...]” *Facebook* [Status]. Dostupné na WWW: <https://www.facebook.com/matej.stropnicky/posts/10153055467703815> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].

- Tausende demonstrieren in Berlin gegen „Bärgida“. *Die Welt*. 12. 1. 2015. Dostupné na WWW: <http://www.welt.de/regionales/berlin/article136298490/Tausende-demonstrieren-in-Berlin-gegen-Baergida.html> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Wolf, M. Jagd auf den Roten Stern. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2. 11. 2009. Dostupné na WWW: <http://www.faz.net/aktuell/sport/fussball/fussball-in-leipzig-jagd-auf-den-roten-stern-1882762.html> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].

Literatura

Záznamy jsou uvedeny v souladu s mírně adaptovaným bibliograficko-citačním územ časopisu *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*. Informaci o překladatelích uvádím pouze tam, kde překlad, jeho povaha nebo vliv jsou předmětem úvahy ve stati práce.

- Agar, M. 1994. Culture. In: M. Agar, *Language Shock: Understanding the Culture of Conversation*. New York: Quill – William Morrow, s. 108–139.
- Agha, A. 1994. Honorification. *Annual Review of Anthropology* 23: 277–302.
- Allen, N. J. 1985. The category of the person: a reading of Mauss's last essay. In: M. Carrithers, S. Collins, S. Lukes (eds.), *The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 26–45.
- Anderson, B. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London – New York: Verso.
- Anderson, B. 1992. The New World Disorder. *New Left Review* 193: 3–14.
- Anderson, B. 2003 [1991]. *Pomyslná společenství*. In: M. Hroch (ed.), *Pohledy na národ a nacionalismus: Čítanka textů*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 239–269. [Přel. J. Ogrocká].
- Anderson, B. 2008. *Představy společenství: úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum. [Přel. P. Fantys].
- Auer, P. 2014. *Jazyková interakce*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. [Přel. kol. autorů pod vedením J. Nekvapila].
- Bachtin, M. M. 1980. Promluva v románu. In: M. M. Bachtin, *Román jako dialog*. Praha: Odeon, s. 40–186.
- Barša, P. 2007. Univerzalismus a partikularismus. In: P. Barša, *Síla a rozum: Spor realismu s idealismem v moderním politickém myšlení*. Praha: Filosofie, s. 19–57.
- Barthes, R. 1977. *Image, Music, Text*. New York: Hill and Wang.
- Beck, U. 2003. Towards a new critical theory with a cosmopolitan intent. *Constellations* 10(4): 453–468.
- Benn, S. I., G. F. Gaus. 1983. The liberal conception of the public and the private. In: S. I. Benn, G. F. Gaus (eds.), *Public and Private in Social Life*. London: Croom Helm, s. 31–65.
- Benveniste, É. 1956. La nature des pronomes. In: M. Halle (ed.), *For Roman Jakobson*, Den Haag: Mouton, s. 34–37.
- Benveniste, É. 2005. O subjektivitě v řeči. *Aluze* 9(2): 78–82.
- Berdychowska, Z. 2002. *Personaldeixis. Typologie, Interpretation und Exponenten im Deutschen und im Polnischen*. Kraków: Universitas.

- Blommaert, J., J. Verschueren. 1998. The role of language in European nationalist ideologies. In: B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, P. V. Kroskrity (eds.), *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford – New York: Oxford University Press, s. 189–210.
- Blühdorn, H. 1993. Deixis und Deiktika in der deutschen Gegenwartssprache. *Deutsche Sprache* 21: 44–62.
- Blühdorn, H. 1995. Was ist Deixis? *Linguistische Berichte* 156: 109–142.
- Boas, F. 1911. Introduction. In: *Handbook of American Indian Languages*, Part I., s. 1–83. Washington, D.C.: Government Printing Office.
- Bourdieu, P. 1985. The genesis of the concepts of habitus and field. *Sociocriticism* 2: 11–24.
- Bourdieu, P. 1989. Social space and symbolic power. *Sociological Theory* 7(1): 14–25.
- Bourdieu, P. 1991. *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity.
- Brown, R., A. Gilman. 1972. The pronouns of power and solidarity. In: P. Giglioli (ed.), *Language and Social Context*. Harmondsworth: Penguin, s. 252–282.
- Brubaker, R., F. Cooper. 2000. Beyond „identity“, *Theory and Society* 29: 1–47.
- Buber, M. 1995 [1923]. *Já a Ty*. Praha: Votobia. [Přel. J. Navrátil].
- Buber, M. 2006. *Das dialogische Prinzip: Ich und Du. Zwiesprache. Die Frage an den Einzelnen. Elemente des Zwischenmenschlichen. Zur Geschichte des dialogischen Prinzips*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Bühler, K. 1965 [1934]. *Sprachtheorie: die Darstellungsfunktion der Sprache*. Stuttgart: Uni-Taschenbücher.
- Bühler, K. 2011 [1934]. *Theory of Language: The Representational Function of Language*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. [Translated by D. F. Goodwin in collaboration with A. Eschbach].
- Bussmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Butler, J. 2013. *Rámce války: za které životy netruchlíme?* Praha: Karolinum.
- Calhoun, C. 1997. Nationalism and the public sphere. In: J. Weintraub, K. Kumar (eds.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago – London: The University of Chicago Press, s. 75–102.
- Carrithers, M., S. Collins, S. Lukes (eds.). 1985. *The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clyne, M., et al. 2004. Address in some Western European languages. In: Moskovsky, C. (ed.), *Proceedings of the 2003 Conference of the Australian Linguistic Society*. Dostupné na WWW: <http://www.als.asn.au/proceedings/als2003/clyne.pdf>. [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].
- Collins, J. 1998. Our ideologies and theirs. In: B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, P. V. Kroskrity (eds.), *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford – New York: Oxford University Press, s. 256–270.

- Consten, M. 2004. *Anaphorisch oder deiktisch? Zu einem integrativen Modell domänengebundener Referenz*. Tübingen: Niemeyer.
- Čermák, F. 1994. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Pražská imaginace.
- Deutsch, K. W. 1953. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Duranti, A. 1997. Linguistic diversity. In: A. Duranti, *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 51–83.
- Ehlich, K. 2000. Symbolfeld. In: *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart: Metzler.
- Eriksen, T. H. 2008. Politika a moc. In: T. H. Eriksen, *Sociální a kulturní antropologie: přibuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Praha: Portál, s. 195–216.
- Eyal, G. 2000. Anti-politics and the spirit of capitalism: Dissidents, monetarists, and the Czech transition to capitalism. *Theory and Society* 29: 49–52.
- Fairclough, N. 1995. *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
- Fairclough, N. 2003. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London – New York: Routledge.
- Fine, R. 2011. *Kosmopolitismus: Základní ideje globálního uspořádání*. Praha: Filosofía.
- Foley, W. A. 1997. Language and social position. In: W. A. Foley, *Anthropological Linguistics: An Introduction*. Oxford: Blackwell, s. 307–343.
- Foucault, M. 1975. *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
- Fulbrook, M. 2011. *A History of Germany 1918 – 2008: The Divided Nation*. Oxford: John Wiley & Sons.
- Gal, S., G. Kligman. 2000. Dilemmas of public and private. In: S. Gal, G. Kligman, *The Politics of Gender after Socialism*, s. 37–62.
- Gal, S., K. Woolard (eds.). 1995. Constructing languages and publics. Theme issue. *Pragmatics* 5(2).
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice–Hall.
- Garfinkel, H., H. Sacks. 1970. On formal structures of practical actions. In: J. C. Mc–Kinney, E. A. Tiryakian (eds.), *Theoretical Sociology: Perspectives and Developments*. New York: Appleton–Century–Crofts, s. 337–366.
- Geertz, C. 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.
- Geertz, C. 1983. *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic Books.
- Gellner, E. 1993. *Národy a nacionalismus*. Praha: Josef Hříbal.
- Gellner, E. 1994. *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. New York: Allen Lane and Penguin Press.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

- Gleason, P. 1983. Identifying identity: a semantic history. *The Journal of American History*. 69(4): 910–931.
- Goffman, E. 1955. On face–work: an analysis of ritual elements in social interaction. *Psychiatry* 18: 213–231.
- Goffman, E. 1971. *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. New York: Basic Books.
- Gumperz, J. J. 1974. *The Sociolinguistics of Intercultural Communication*. Urbino: Centro Internazionale di Semiotica e di Linguistica.
- Gumperz, J. J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumperz, J. J. 1992. Contextualization and understanding. In: A. Duranti, C. Goodwin (eds.), *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, s. 229–252.
- Gumperz, J. J. 1997. On the interactional bases of speech community membership. In: G. Gregory, C. Feagin, D. Schiffrin, M. Kac (eds.), *Towards a Social Science of Language: Papers in honor of William Labov. Vol. 2: Social interaction and discourse structures*. Amsterdam: John Benjamins Publishing, s. 183–203.
- Gumperz, J. J. 2001 [1968]. The speech community. In: A. Duranti (ed.), *Linguistic Anthropology: A Reader*. Malden – Oxford: Blackwell Publishers., s. 43–52.
- Gupta, A., J. Fergusson. 1992. Beyond „culture“: space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology* 7(1): 6–23.
- Habermas, J. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band 1: *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*; Band 2: *Zur Kritik der funktionalistischen Rationalität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. 2000 [1962]. *Strukturální přeměna veřejnosti: zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*. Praha: Filosofia.
- Halliday, M. A. K., R. Hasan. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Handler, R. 1994. Is identity a useful cross–cultural concept? In: J. R. Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, s. 27–40.
- Hanks, W. F. 1999. Indexicality, *Journal of Linguistic Anthropology* 9: 1–2, s. 124–126.
- Hanks, W. F. 2005. Explorations in the deictic field, *Current Anthropology* 46: 2, s. 191–120.
- Hanyš, M. 2014. Předpoklady univerzalizmu. In: M. Hanyš, *Apoštol filosofů: Studie k Pavlově politické teologii a její recepci v soudobé filosofii*. Praha: Togga, s. 189–205.
- Hart, K. 2010. Kant, „anthropology“ and the new human universal. *Social Anthropology* 18: 441–453.
- Heller, J. 1995. Martin Buber – Život a dílo. In: M. Buber: *Já a Ty*, Praha: Votobia 1995, s. 97–109.
- Himmelmann, N. P. 1996. Demonstratives in narrative discourse: A taxonomy of universal uses. In: B. Fox (ed.), *Studies in Anaphora*. Amsterdam: John Benjamins, s. 205–254.
- Hirschová, M. 2013. *Pragmatika v češtině*. Praha: Karolinum 2013.

- Holubec, S. 2015. *Ještě nejsme za vodou: Historická paměť a obrazy druhých v období postkomunistické transformace*. Praha: Scriptorium.
- Humboldt, W. von. 1836. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin: Druckerei der Königlichen Akademie der Wissenschaften.
- Humboldt, W. von. 1971 [1836]. *Linguistic Variability and Intellectual Development*. Transl. by G. C. Buck and F. A. Raven. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Husserl, E. 1940. Grundlegende Untersuchungen zum phänomenologischen Ursprung der Räumlichkeit der Natur. In: M. Farber, E. Husserl (eds.), *Philosophical Essays in Memory of Edmund Husserl*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, s. 307–325.
- Hvízd'ala, K. 2003. *Moc a nemoc médií: rozhovory, eseje a články 2000 – 2003*. Praha: Máj.
- Hymes, D. 1972. On communicative competence. In: J. B. Pride, J. Holmes (eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin, s. 269–293.
- Chomsky, N. 1965. *Aspects of Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, N. 1966. *Cartesian Linguistics*. New York: Harper & Row.
- Imai, S. 2003. *Spatial Deixis*. Dostupné na WWW: http://www.intersc.tsukuba.ac.jp/~imai/paper/SpatialDeixis_Imai2003.pdf 2003. [Naposledy navštíveno: 25.1. 2015.]
- Irvine, J. 1996. Language and community: Introduction. *Journal of Linguistic Anthropology* 6(2): 123–125.
- Jakobson, R. 1971 [1957]. Shifters, verbal categories, and the Russian verb. In: R. Jakobson, *Selected Writings, 2: Word and Language*. The Hague – Paris: Mouton, s. 130–147.
- Jakobson, R. 1980. Metalanguage as a linguistic problem. In: *The Framework of language*. Ann Arbor, MI: Horace H. Rackham School of Graduate Studies, s. 81–92.
- Jakobson, R. 1995 [1960]. Lingvistika a poetika. In: R. Jakobson, *Poetická funkce*. Jinočany: H&H, s. 74–105.
- Kaderka, P., J. Nekvapil. 2014. Doslov – Jazyk v sociální interakci: Nad českým překladem knihy Petera Auera *Jazyková interakce*. In: P. Auer: *Jazyková interakce*. Praha: Lidové noviny 2014, s. 237–248.
- Kant, I. 2001 [1781]. *Kritika čistého rozumu*. Praha: OIKOYMENH.
- Kedouri, E. 1993 [1960]. *Nationalism*. London: Hutchinson.
- Knight, U., W. Kowalsky. 1991. *Deutschland nur den Deutschen? Die Ausländerfrage in Deutschland, Frankreich und den USA*. Erlangen – Bonn – Wien: Straube Verlag.
- Kohák, E. 2010. *Domov a dálava: kulturní totožnost a obecné lidství v českém myšlení*. Praha: Filosofia.
- Kroskrity, P. V. 2004. Language ideologies. In: A. Duranti (ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell, s. 498–517.
- Kuhn, T. S. 2008 [1969]. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.

- Kymlicka, W. 1999. From Enlightenment cosmopolitanism to liberal nationalism. In: S. Lukes (ed.), *The Enlightenment Then and Now*. London: Verso.
- Lehmann, M. 2003. *Deictic Elements throughout the Languages of the World: A Comparison*. München: GRIN Verlag.
- Levinson, S. C. 2003. *Space in language and cognition: Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Löw, M. 2001. Städtische Räume. In: M. Löw, *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, s. 254–262.
- Lucy, J. A. 1992. *Grammatical Categories and Cognition: A Case Study of the Linguistic Relativity Hypothesis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lucy, J. A. 1999. Reflexivity. In: *Journal of Linguistic Anthropology* 9: 212–215.
- Lyons, J. 1977. Deixis, Space and Time. In: J. Lyons, *Semantics*, 2. Cambridge: Cambridge University Press, s. 636–724.
- Malinowski, B. 1923. The problem of meaning in primitive languages. In: C. K. Ogden, I. A. Richards (eds.), *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism*. London: Routledge and Kegan Paul, s. 296–336.
- Marx, K. 2012 [1845]. *Die deutsche Ideologie (Erweiterte Ausgabe)*. Berlin: Jazzybee Verlag.
- Mauss, M. 1985 [1938]. A category of the human mind: the notion of person; the notion of self. In: M. Carrithers, S. Collins, S. Lukes (eds.), *The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–25.
- McQuail, D. 2009. *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha: Portál.
- Nekvapil, J., J. V. Neustupný. 2005. Politeness in the Czech Republic: Distance, levels of expression, management and intercultural contact. In: L. Hickey, M. Stewart (eds.), *Politeness in Europe*. Clevedon – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters, s. 247–262.
- Niethammer, L. 2000. *Kollektive Identität: Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- Peirce, C. S. 1955 [1940]. Logic as semiotic. In: *Philosophical Writings of Peirce*. New York: Dover Publications.
- Pokorný, M. 2013. *Řeč: Příspěvek k situační fenomenologii*. Praha: Jitro.
- Pospěch, P. 2013. Městský veřejný prostor: interpretativní přístup. *Sociologický časopis* 49 (1): 75–100.
- Proschan, F. 1997. “We Are All Kmhmu, Just the Same”: Ethnonyms, Ethnic Identities, and Ethnic Groups. *American Ethnologist* 24(1): 91–113.
- Pullmann, M. 2011. *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium.
- Rauh, G. 1983. Aspects of deixis. In: G. Rauh (ed.), *Essays on Deixis*. Tübingen: Narr.

- Řezníková, L. 2014. Identita/alterita. In: L. Storchová a kol., *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, s. 233–243.
- Sahlins, M. 1981. *Historical Metaphors and Mythical Realities: Structure in the Early History of the Sandwich Islands Kingdom*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Said, E. W. 1979. *Orientalism*. New York – London: Vintage.
- Said, E. W. 1985. Orientalism reconsidered. *Cultural Critique* 1: 89–107.
- Samek, T. 2013. Aby kámen promluvil. *A2 kulturní čtrnáctideník* 11: 2.
- Sanderson, A. 1985. Purity and power among the Brahmans of Kashmir. In: M. Carrithers, S. Collins, S. Lukes (eds.), *The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 190–216.
- Sapir, Edward. 1949 [1927]. The Unconscious Patterning of Behavior in Society. In: D. Mandelbaum (ed.), *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture, and Personality*, s. 109–116.
- Saussure, F. de. 1989 [1916]. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- Scollon, R. 1998. *Mediated Discourse as Social Interaction: A Study of News Discourse*. London: Longman.
- Senft, G., R. Smits. 2000. *Annual Report 2000*. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics.
- Silverstein, M. 1976. Shifters, linguistic categories, and cultural description. In: K. Basso, H. Selby (eds.), *Meaning in Anthropology*, Albuquerque: University of New Mexico, s. 11–55.
- Silverstein, M. 1979. Language structure and linguistic ideology. In: P. R. Clyne, W. E. Hanks, C. L. Hofbauer (eds.), *The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels*. Chicago: Chicago Linguistic Society, s. 208–216.
- Silverstein, M. 1993. Metapragmatic discourse and metapragmatic funkction. In: J. A. Lucy (ed.), *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 33–58.
- Silverstein, M. 1996. The secret life of texts. In: Michael Silverstein, Greg Urban (eds.): *Natural Histories of Discourses*, Chicago and London: University of Chicago Press, s. 81–105.
- Silverstein, M. 1997. Encountering language and languages of encounter in North American ethnohistory. *Journal of Linguistic Anthropology* 6(2):126–144.
- Silverstein, M. 1998a. Contemporary transformations of local linguistic communities. *Annual Review of Anthropology* 27: 401–426.
- Silverstein, M. 1998b. The uses and utility of ideology. In: B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, P. V. Kroskrity (eds.), *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford – New York: Oxford University Press, s. 123–148.
- Silverstein, M. 2000. Whorfianism and the linguistic imagination of nationality. In: P. V. Kroskrity (ed.), *Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities*. Santa Fe, NM: School of American Research Press.

- Silverstein, M. 2001. The limits of awareness. In: A. Duranti (ed.), *Linguistic Anthropology: A Reader*. Oxford: Blackwell Publishers, s. 382–401.
- Silverstein, M. 2005. Comment on Hanks. In: W. F. Hanks: *Explorations in the Deictic Field*, *Current Anthropology* 46: 216–217.
- Schmitt, C. 2007. *Pojem politična: text z r. 1932 s předmluvou a se třemi korolárii*. Praha: OIKOYMENH.
- Schütz, A., T. Luckmann. 1975/1984. *Strukturen der Lebenswelt, 1, 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Skácel, J. 1957. *Kolik příležitostí má růže*. Praha: Československý spisovatel.
- Spitulnik, D. 2001. Media. In: A. Duranti (ed.), *Key Terms in Language and Culture*. Oxford: Blackwell, s. 143–146.
- Strauss, A. L. 1997 [1959]. *Mirrors and masks: The search for identity*. New Brunswick, NJ: Transaction publishers.
- Stručný filosofický slovník*. [Kol. autorů.] Praha: Svoboda 1966.
- Stukenbrock, A. 2010. Überlegungen zu einem multimodalen Verständnis der gesprochenen Sprache am Beispiel deiktischer Verwendungsweisen des Ausdrucks „so“. In: N. Dittmar – N. Bahlo (eds.), *Beschreibungen für gesprochenes Deutsch auf dem Prüfstand: Analysen und Perspektiven*. Frankfurt am Main: Peter Lang. s. 165–193.
- Stukenbrock, A. 2012. Imagined spaces as a resource in interaction. *Bulletin suisse de linguistique appliquée (Bulletin VALS–ASLA)* 96: 141–161.
- Stukenbrock, A. 2014. *Deixis in der face-to-face-Interaktion*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Thompson, J. B. 2004. *Média a modernita: sociální teorie médií*. Praha: Karolinum.
- Thrane, T. 1980. *Referential–semantic analysis: aspects of a theory of linguistic reference*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trampota, T., M. Vojtěchovská. 2010. *Metody výzkumu médií*. Praha: Portál.
- Tylor, C. 1985. The person. In: M. Carrithers, S. Collins, S. Lukes (eds.), *The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 257–281.
- Uhlenbeck, E. M. 1970. The use of respect forms in Javanese. In: S. A. Wurm, D. C. Laycock (eds.), *Pacific Linguistic Studies in Honour of Arthur Capell*. Canberra: Linguistic Circle of Canberra, s. 441–466.
- Vachek, J. 1984. Karl Bühler und die Prager Linguistenschule. In: A. Eschbach (ed.), *Bühler-Studien, 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, s. 247–254.
- Vančura, J. 2009. Jsou jako my: Proč chodit k volbám? *A2 kulturní čtrnáctideník* 11: 35.
- van Dijk, T. A. 2006. Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies* 11(2): 115–140.
- Vater, H. 2005. *Referenz–Linguistik*. München: Wilhelm Fink Verlag.

- Verschueren, J. 1996. Contrastive ideology research: aspects of a pragmatic methodology. *Language Sciences* 18: 589–603.
- Vološinov, V. N. 1929. *Marksizm i filosofija jazyka: Osnovnyje problemy sociologičeskogo metoda v nauke o jazyke*. Leningrad: Priboj.
- Vrhel, F. 1991. Bachtinovské inspirace v postmoderní etnografii. *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica* 7: 99–114.
- Vygotsky, L. 2012. *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wagner, J. 2015. My jsme lid (a vy ne): K německým pochodům proti islamismu. *A2 kulturní čtrnáctideník* 1: 30.
- Waldenfels, B. 1998. *Znepokojivá zkušenost cizího*. Praha: OIKOYMENH.
- Watson, J., A. Hill. 2012. *Dictionary of Media and Communication Studies*. London: A&C Black.
- Waugh, L. R. 1982. Marked and unmarked: A choice between unequals in semiotic structure. *Semiotica* 38: 299–318.
- Weintraub, J. 1997. The theory and politics of the public/private distinction. In: J. Weintraub, K. Kumar (eds.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago – London: The University of Chicago Press, s. 1–42.
- Whorf, B. L. 1956a [1940]. Science and linguistics. In: J. B. Carroll (ed.), *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge, Mass.: MIT Press, s. 207–219.
- Whorf, B. L. 1956b [1941]. The relation of habitual thought and behavior to language. In: J. B. Carroll (ed.), *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge, Mass.: MIT Press, s. 134–159.
- Whorf, B. L. 1956c [1945]. Grammatical categories. In: J. B. Carroll (ed.), *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge, Mass.: MIT Press, s. 87–101.
- Wilson, S., L. C. Peterson. 2002. The anthropology of online communities. *Annual Review of Anthropology* 31: 449–467.
- Wittgenstein, L. 1993. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH. [Přel. J. Fiala].
- Wittgenstein, L. 2009. *Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations*. Malden – Oxford – Chichester: Wiley– Blackwell. [German text and English translation.]
- Wodak, R., G. Weiss. 2004. Visions, ideologies and utopias in the discursive construction of European identities: organising, representing and legitimising Europe. In: M. Pütz (ed.), *Communicating Ideologies: Multidisciplinary Perspectives on Language, Discourse and Social Practice*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 225–252.
- Woolard, K. A. 1998. Language ideology as a field of inquiry. In: B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, P. V. Kroskrity (eds.), *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford – New York: Oxford University Press, s. 3–50.
- Zank, M. 2014 [2004]. Martin Buber. In: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupné na WWW: <http://plato.stanford.edu/entries/buber/> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].